

TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

37

2009

Z nových akvizic sbírkového oddělení
Památníku Tereziín

JIŘÍ KOREC – sochař, medailér
(1925–2004)

Každoročně vás zde seznamujeme s novými akvizicemi sbírkového oddělení Památníku Tereziín. V roce 2008 byla sbírka rozšířena mimo jiné o díla sochaře a medailéra Jiřího Korce, jenž dosud neměl ve sbírkách Památníku Tereziín zastoupení.

Jiří Korec se narodil 12. února 1925 v Turnově. Studoval na Uměleckoprůmyslové škole v Turnově (1940–1944) a později na VŠUP v Praze (1945 až 1950). Po ukončení vysoké školy absolvoval studijní pobyt ve Státní mincovně v Kremnici.

Na počátku své tvorby navrhoval pomníky a věnoval se komorní plastice, kde převládalo lyrické pojetí. Později se začal zabývat i medailérskou tvorbou. Korcovo lyrické sochařství je klidné, citové a lidské, jako byl sám autor. V roce 1988 Jiří Korec definitivně uzavřel sochařské dílo. Tehdy vytvořil několik drobných plastik a basreliéf Svatá Anežka Česká. Dílo se dnes nachází ve vatikánských sbírkách.

V posledních šestnácti letech postihlo Jiřího Korce onemocnění znesnadňující mu pohyb, přesto se od konce 80. let věnoval medailérské tvorbě a vytvořil

Matka s dítětem.

Mučedník.

Dětské oči.

TEREZIŇSKĚ LISTY 37

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terezin, 2009
ISBN 978-80-87242-12-4

OBSAH

Obraz nacistického režimu v deníku velvyslance USA

W. E. Dodda (1933–1938) II.

Miroslav Kryl

(7)

Augustín Morávek od arizácií k deportáciám slovenských Židov

Stanislav Mičev

(22)

Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí

a její podíl na plánování prostoru

v Protektorátu Čechy a Morava

Miloš Hořejš

(45)

Říkali mu husitské práce. Kamil Krofta vězněm nacismu

Dalibor Krčmář

(78)

Protizidovský pogrom v Příbrami

Ivo Pejčoch

(98)

Hans Hempel. Příklad nepovedené kariéry

Jan Vajskebr

(113)

Konfidenti v ghettu Terezín

Tomáš Fedorovič

(134)

Vězeňská samospráva v koncentračním táboře

v Litoměřicích

Miroslava Langhamerová

(141)

Kompletní edice monografie H. G. Adlera

Terezín 1941–1945

Miroslav Kryl

(157)

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terežín
v roce 2008
(165)

Terežínská bibliografie
za rok 2008
(172)

OBRAZ NACISTICKÉHO REŽIMU V DENÍKU VELVYSLANCE USA WILLIAMA EDWARDA DODDA (1933–1938) II. (dokončení)

Miroslav Kryl

V úvodu k této druhé části svého příspěvku bych rád doplnil některé údaje či poznatky, které se mi podařilo získat v době, kdy byl první oddíl v tisku.

Možná (nebo spíše zcela jistě) jde o nepodstatný detail, jímž začínám. Hned v úvodu minulé části článku jsem uvedl, že velvyslanec Dodd s rodinou odjížděl na svou (první a jedinou) diplomatickou misi do Německa 4. července 1933 na palubě parníku Washington. Stejná loď odvážela o čtyři roky později, totiž 1. července 1937, na výlet do Evropy budoucího prezidenta Spojených států Johna F. Kennedyho, tehdy studenta Harvardovy univerzity. Kennedy navštívil také Německo a pravděpodobně i americkou legaci; podle dostupných pramenů se však s velvyslancem nesetkal a ani k tomu nebyl důvod.¹⁾

Zato publikace, jejíž název lze do češtiny přeložit jako „Hákový kříž a kaviár“,²⁾ která byla vydána před třemi roky, přináší některé nové poznatky k těm partiím Doddova deníku, které se týkají života nacistické „smetánky“. Italský autor F. d'Almeida poukázal na propojení nacionálně socialistických špiček, prodchnutých antisemitismem, s deklasovanými živly v Německu už od 20. let. A také s jednou frakcí tzv. avantgardních umělců, vesměs osob s dobrodružnými sklony a obskurní minulostí. Zapadli pak do mondénního světa třetí říše, obzvláště v prvním období existence nacistického režimu. U osoby Hitlerova „dvorního“ pianisty Ernsta Hanfstaengla, zvaného „Putzi“, autor potvrzuje temné pozadí, které spojilo tohoto mnichovského nakladatele a přinejmenším podivného obchodníka s uměleckými předměty s nacistickým hnutím.³⁾ Podrobil kritice v mém článku citované Hanfstaenglovy memoáry. Doplnil je o informaci, že jejich autor pocházel z velmi bohaté rodiny mnichovského dvorního fotografa (tj. někdejšího bavorského královského rodu Wittelsbachů).

Mladý Hanfstaengl studoval v Mnichově na největším wittelsbašském gymnáziu, jehož ředitelem byl Himmlerův otec. Ten podle d'Almeidy byl před rokem 1914 vychovatelem u zmíněného dvora. Je to informace správná, která doplňuje mozaiku událostí, citovanou v poznámce číslo 3 v závěru této stati. Gebhard Himmler senior (otec pozdějšího říšského vůdce SS a jeho dvou bratrů) působil od roku 1890 jako asistent na Ludvíkově gymnáziu v Mnichově; chtěl ale výš. S pomocí vlivných kontaktů v aristokratických kruzích se stal vychovatelem prince Heinricha a byl spřátelen s rodinou bavorských Wittelsbachů, zejména s Heinrichovým otcem, princem regentem Luitpoldem. Po skončení této služby už řediteloval na gymnáziích, nejdříve v Pasově a v Ingolstadtu. Svou kariéru dovršil v roce 1922, kdy získal místo nejprestižnější – na humanitním wittelsbašském gymnáziu v Mnichově – a obdržel titul tajného rady.⁴⁾

Lze jen dodat, že Ernst Hanfstaengl, který podporoval nacistické hnutí, se členem NSDAP nikdy nestal. Patrně cennější zjištění přinesl výzkum italského historika v aktech německého Zahraničního úřadu (ministerstva zahraničí). Zmíněný úřad shromažďoval informace nejen o úřední činnosti, ale i osobním životě vedoucích zahraničních zastupitelských úřadů. Dával pokyny, jaké náměty jsou vhodné pro diskusi s jednotlivými ambasadory.

Pro téma této stati jsou důležité údaje o velvyslanci Doddovi. Zaznamenána je jeho účast „na pašijových hrách v Oberammergau“, které na něj prý zapůsobily hlubokým dojmem. Další zprávy se týkají jeho rodiny a memoárů dcery Marty. Dokumenty uvádějí, že v létě roku 1934 se „paní Doddová a její dvě dospělé děti (chlapec a dívka) vydali na cestu autem do jižního Německa. Všichni se vrátili nadšeni.“⁵⁾ Tuto cestu jsem interpretoval v první části článku na základě paměti Marty Doddové. Podle ní se uskutečnila v srpnu 1933 na popud a za účasti dopisovatele Hearstova tiskového koncernu v Německu Reynoldse, nikoli velvyslancovy manželky.⁶⁾ Snad mohu usuzovat na Dielsovo autorství zprávy pro Zahraniční úřad. Jmenovanému šéfovi berlínského gestapa se Marta Doddová mohla svěřit. (Zůstávám ovšem jen u domněnky.)

Perzekuce a další zbrojení v Německu jako nebezpečí pro Evropu a svět podle svědectví Doddova deníku

Jako první uvádím případ Edgara Ansel Mowrera, prezidenta sdružení amerického tisku. Už při cestě lodí předčítal budoucí velvyslanec své rodině z Mowrerovy knihy *Germany Puts the Clock Back* („V Německu jdou hodiny nazpět“). Jak vyplývá z Doddova deníkového záznamu z 22. srpna 1933, který jsem již zmínil, bylo toto dopoledne v přijímací kanceláři dost dramatické. Nejdříve se Mowrer přišel poradit, zda má uposlechnout rady Státního departementu, aby raději opustil Německo. Za půldruhé hodiny přišel zástupce německého ministerstva zahraničí, který požadoval Mowrerův okamžitý odjezd ze země. Nemůže prý zaručit jeho bezpečnost, obzvlášť když se rozhodl navštívit stranické oslavy v Norimberku a referovat o nich.

Dalšího návštěvníka, který se objevil po odchodu státního tajemníka Zahraničního úřadu Hanse von Dieckhoffa, už známe: byl jím šéf berlínských SA Karl Ernst.⁷⁾ Mowrer, entuziasta a nesmiřitelný odpůrce nacistů, musel do 6. září 1933 Německo skutečně opustit. Jako důvod bylo velvyslanci sděleno, že psal o špatném zacházení nacistů s cizinci, kteří odmítali zdravit vlajky pochodujících útvarů (zpravidla SA).⁸⁾

Nechci opomenout zmínku o Carlu von Ossietzkym v deníku. W. Dodd zaznamenal 13. června 1935 zprávy o jeho uvěznění a mučení. Zástupce kvakerské církve Gilbert McMaster velvyslance informoval o návrhu na udělení Nobelovy ceny pro Ossietzkyho. Citovaný návštěvník, humanista konzervativního ražení, se zasloužil o poskytování potravinové pomoci hladovějícím v Německu v letech 1919–1921. Od té doby měl přístup k Hindenburgovi i jeho tajemníku Meißnerovi (a jeho prostřednictvím i k Hitlerovi). „Jestli Hitler mezitím nezemře, režim se

udrží dlouho," řekl Doddovi. Ten souhlasil a v deníku poznamenal, že dalších pět let Hitlerovy vlády nepochybně povede k válce.⁹⁾

Ještě se zastavím u případů perzekvovaných, žádajících velvyslance o pomoc, nebo alespoň o radu. Šlo nejen o židovské občany. Např. 11. srpna 1933 píše autor deníku o návštěvě nejmenovaného bratra někdejšího německého vládního činitele, který ve spolupráci s Carnegieho nadací chtěl založit novou katedru na berlínské univerzitě. Teď se bojí o svůj život, protože zjišťuje, že nacisté potlačují univerzitní svobody. „S lítostí jsem hleděl na mladého, nadaného učenice v okovech otroctví," napsal prof. Dodd.¹⁰⁾

Pokládám za důležité zmínit rovněž velvyslancovu pomoc významnému právníkovi dr. Albrechtovi Mendelssohnovi Bartholdymu. Vynikající znalec mezinárodního práva, profesor Univerzity Hamburk, navštívil americkou ambasádu 18. listopadu 1933. V rozhovoru W. Doddovi sdělil, že svou katedru musí opustit 1. ledna 1934. Důvod: jeho dědeček, slavný hudební skladatel, byl Žid; není rozhodující, že on sám je pokřtěn a cítí se být křesťanem. V deníku je zapsáno, že dotyčný v předchozím roce (tzn. 1932) navštívil Světovou výstavu v Chicagu a s úspěchem přednášel na tamní univerzitě. Nelze pochopit, napsal jeho autor, proč se Hitlerova vláda zbavuje takového odborníka, který je znám nejen v USA, ale i ve Velké Británii. Po profesorově odchodu nadiktoval dopis do Carnegieho institutu v New Yorku. V něm žádal o svolení k tomu, aby byl prof. Mendelssohnovi Bartholdymu poukázán plat ve výši dvou ročních příjmů. Doufal, ovšem marně, že německý ministr školství Bernhard Rust mu pomůže opět vstoupit na univerzitu.¹¹⁾

Nyní mohu doplnit životopisné i odborné údaje, které jsem získal díky laskavému zprostředkování Státního archivu v Hamburku.¹²⁾ Podle seznamu členů pedagogického sboru Právnické a státovědné fakulty Univerzity Hamburk se prof. dr. Albrecht Mendelssohn Bartholdy narodil 25. října 1874 v Karlsruhe. Byl odborníkem v oblasti mezinárodního soukromého a obecného práva. Současně řídil Institut pro mezinárodní politiku (v Hamburku), který sám založil a vybudoval jako vynikající teoretické pracoviště. Na základě nacistického zákona o tzv. znovuoobnovení úřednického stavu byl k 31. prosinci 1933 penzionován.¹³⁾ Nakonec musel odejít do exilu ve Velké Británii; zemřel v Oxfordu 26. listopadu 1936.

Prof. Mendelssohn Bartholdy zaujímá hlavní místo v prvních dvou kapitolách studie německé badatelky Gisely Gantzel-Kressové o vzniku a vývoji hamburského Institutu pro zahraniční politiku. (Po definitivním sesazení prof. Mendelssohna Bartholdyho z funkce ředitele a odvolání z univerzity nacistický režim tento vědecký ústav fakticky zlikvidoval.¹⁴⁾)

Autorka zdůraznila zásadní roli prof. Mendelssohna Bartholdyho při založení institutu, jediného svého druhu v době Výmarské republiky. Jeho vědecký i lidský portrét autorka podala s udivující precizností, včetně profesorova působení v roli německého delegáta ve Společnosti národů. Neopomněla uvést, že po návratu z vědeckého a pedagogického působení v USA, o němž se zmínil i W. Dodd, se počínaje letními měsíci roku 1933, a dokonce ještě v roce 1934 pokoušel institut zachránit. S ústavem identifikován, nechtěl se s ním rozloučit, a až iracionálně vě-

řil v lepší budoucnost, soudí autorka. Uvedla, že odkládal emigraci a uprchl nakonec do Anglie za značně nebezpečných okolností až na podzim 1934. Dodejme, i s ohledem na psychologické aspekty zkoumání, že si lze představit, že její emigrace zlomila.¹⁵⁾

Tento exkurz, již tak dost obsáhlý, chci ukončit citací ze studie německé historičky (v českém překladu). Autorka zdůraznila v psychologickém portrétu Mendelssohna Bartholdyho, jak mnoho vykonal pro „jiné“, tj. civilní (tj. nikoli nacionalistické) Německo svými brilantními přednáškami v Evropě a Severní Americe. Doslova uvedla:

„Byl mnohonásobně nadaným potomkem rodiny, jež se prosadila po pět generací, jako reprezentant německého duchovního života, s kořeny filozofie tolerance Mosese Mendelssohna. Vnuk Felixe Mendelssohna Bartholdyho působil jako diplomat se schopností hudebního vyjadřování a jeho habitus se vyznačoval zakotveností ve světě. Současně to byl sympaticky působící džentlmen, veřejně angažovaný německý profesor s úžasnou odbornou erudicí – vystupoval proti pořád ještě nezapomenutému obrazu nepřítelů z řad dohodových mocností, jako neoficiální reprezentant dobré vůle.“¹⁶⁾

* * *

Velvyslanec Dodd se už roku 1933 jevil režimu jako nepohodlný a byl zpravodajsky sledován. Podrobná líčení na toto téma v pamětech dcery Marty jsou pravdivá. (Sama připustila, že svými kontakty s Rudolfem Dielsem k tomu mohla dát podnět; podle jejich tvrzení ji Diels na tuto okolnost upozorňoval, včetně možných telefonních odposlechů.) Všechny hranice diplomatické imunity překračovalo, co W. Dodd sděloval 20. listopadu 1933 Neurathovi. Protestoval proti tomu, že německé úřady otevřely a perlustrovaly jeho osobní dopis, opatřený státní pečeti Spojených států. Byl adresován Leo Wormserovi, židovskému představiteli v Chicagu, a velvyslanec v něm psal o naléhavosti „židovského problému“ od doby, kdy do Berlína přijel. Řekl, že Wormserovi napsal znova a poprosil ho o vrácení originálního dopisu; upozornil ho, že německá vláda je o obsahu Doddovy zprávy informována.¹⁷⁾

K Neurathovi se vztahuje i jiná Doddova návštěva, a to 5. března 1934. S rozhořčením tehdy konstatoval, že německý ministr jej nechal deset minut čekat. Poté mu Neurath sdělil protest proti demonstrativnímu „soudu na dálku“ (v originále: „mock trial“), který se vůči Hitlerovi připravuje v New Yorku jako reakce na barbarství, s nímž se Německo vrací do středověku. Akce se účastní nejen židovské osobnosti, ale také starosta New Yorku a bývalý státní tajemník USA. Německého vyslance Hanse Luthera požádali, aby převzal roli obhájce nebo svému kanceléři zjednal právního zástupce. Po ostré výměně názorů odmítl Dodd požádat svou vládu o zákrok proti chystanému demonstrativnímu aktu.¹⁸⁾

Tématu se dotkla i první a jediná Doddova audience u Hitlera o dva dny později, 7. března 1934. V tajnosti ji vyjednal Ernst Hanfstaengl. Hitler se podle Doddova záznamu tvářil velmi přátelsky, ale jen do okamžiku, kdy velvyslanec na žádost státního tajemníka C. Hulla protestoval proti nepřátelské propagandě zaměřené

proti Spojeným státům. Hitler předstíral udivení a poprosil o bližší vysvětlení, ale Dodd nejmenoval ty, kteří jej informovali. (Byli jimi lidé spjatí s režimem, jak poznamenal: Franz von Papen a dr. Karl A. Füh, úředník německého ministerstva zahraničí.) Uvedl jen, že mezi Němci v USA byly rozšiřovány štvavé nacionalistické brožury a letáky, které je vyzývaly k etnickému němectví, tak jako všude jinde ve světě. Hitler emotivně prohlásil, že jde o „židovské výmysly“ a že prý by vyhnal z Německa všechny, kdo takové tiskoviny produkují.

Pak se Dodd zmínil o náladě Židů v New Yorku, ale o výše zmíněné přípravě „soudu“ nad Hitlerem pomlčel. Tehdy jej německý kancléř přerušil proklínáním Židů. V případě „zahraniční agitace“ s nimi v Německu rychle skončuje:

“ ‘Damn the Jews’ and insisted that if agitation continued in the outside world, he would make an end of all Jews in Germany.”¹⁹⁾ Poté přešel k vlastním propagandistickým výrokům. Prohlásil, že to byl právě on, kdo prý zachránil Německo před komunisty. Pak pokračoval: „V Rusku tvoří 59 procent státních úředníků Židé.“ Ambasador v duchu zpochybnil takové tvrzení a odpověděl, že (doslova přeloženo) „sovětismus není nadále hrozbou“. Na Doddovu argumentaci, že ve Spojených státech komunisté získali (ve volbách) jen nepatrný počet hlasů, Hitler reagoval perfidní oslavou „šťastné země“, jejíž národ prý dokázal tento problém tak rozumně vyřešit. Odborný čtenář najde v záznamu další Hitlerovo lstivé přizvukování, resp. souhlas s požadavky univerzitních svobod, jejichž pošlapání v Německu Dodd zaznamenal, i jeho neméně pokryteckou chválu Rooseveltových snah o rozšíření mezinárodního obchodu.²⁰⁾

Není zde možno ani se jen zmínit o velkém počtu velvyslancových setkání a jednání se členy diplomatického sboru. Velmi často zde figurují jména britského ambasadora Erica Phippse (v Berlíně působil v letech 1935–1937) a francouzského velvyslance André François-Ponceta. Na tomto místě chci podrobněji představit jen případ (či příběh) židovské manželky italského vyslance Vittoria Ceruttiho. W. Dodd se s ní seznámil 1. února 1934 při pompézním přijetí na italské ambasádě, nacházející se ve velkolepém paláci, jak doslova napsal. (Vzpomněl přitom na miliardy dolarů nesplacených italských dluhů vůči USA.) Jeho dojem prázdnoty nebo dokonce pošetilsti světa diplomacie přerušilo setkání s vyslancovou manželkou. Je původem maďarská Židovka, a Němci se jí proto strani, zapsal si. Poznámka, že je vášnivou maďarskou nacionalistkou, která sní o znovuovládnutí balkánských území. O Itálii, kterou reprezentuje její muž, nemluví téměř vůbec.²¹⁾ Nakonec se ukázalo, že není tak ješitná, jak se mu jevila při jiné příležitosti, ale že jde o dámu se značnou politickou předvídatostí.

Za velvyslancem přišla paní Cerutti o přestávce ceremoniálního provedení Wagnerova „Tannhäusera“ 14. září 1934 – za účasti Hitlera a jeho svity. Zeptala se ho, zda si pamatuje, co mu řekla při návštěvě Doddových 29. června téhož roku. Patrně mu připomněla, co si sám tehdy zapsal, když se jako první host objevila ve velvyslancově domácnosti na pravidelné páteční snídani. Silně rozrušená, sedla si nyní po velvyslancově pravici. Nejdříve hovořila o přepracovanosti svého muže, ale náhle pokračovala pocitem, že „všichni sedíme na sopce“. Pokračo-

vala předtuchou války, kterou nacisté připravují: "The Germans are again in the position of July, 1914; we may be plunged into war again; these people are simply crazy."²²⁾

„Zapomněl jsem na to,“ zapsal si autor deníku a pokračoval: „Ceruttiovi přirozeně vědí, že chovám stejně málo sympatií k jejich diktátorovi jako k německým autokratům. Když teď často přemýšlím o těchto problémech a vadách naší civilizace, ptám se sám sebe, zda by nebylo lepší, kdyby mě moje vláda odvolala. Byl bych k tomu připraven.“²³⁾

V roce 1935 byl Vittorio Cerutti z Německa odvolán a podle pamětí M. Doddové se tak stalo zejména kvůli jeho židovské manželce, která před provdáním do Itálie působila jako operní pěvkyně. Nahradil ho Bernardo Attolico, jehož postava se úzce dotýká „československého Mnichova“. V další části článku se alespoň stručně zmíním o jednom Doddově rozhovoru s ním.²⁴⁾

Jestliže se ze shora uvedených důvodů nemohu blíže zmiňovat o rozhovorech autora deníku s československým vyslancem v Berlíně Vojtěchem Mastným, nechci opomenout vylíčení velvyslancovy návštěvy Prahy 1. prosince 1933. Ač se Marta Doddová o této epizodě nezmiňuje, cestu automobilem absolvovala patrně celá Doddova rodina. Dovolím si ocitovat podstatnou část záznamu v originále:

“December 1. Friday. We set out Prague over the mountains road to the south-east. A beautiful and fertile country all the way, about 125 miles. There was snow most of the time, though people were still working in the fields. I never saw such magnificent pine forests as those which cover the mountains. We arrived about 4 in the famous old Huss city.

At 6:30 I talked with Eduard Beneš, the Czechoslovak Foreign Minister, confidentially. He is to all intents and purposes the President of the ancient Bohemia so hated for hundreds of years in Germany. He is not optimistic, and says the Germans are determined on annexing a part if not all of his country. [...] He impressed me as very clever and ready to fight at the drop of a hat.”²⁵⁾

Autorovy sympatie k republice a jejímu demokratickému zřízení jsou myslím zřetelné. Ministr zahraničí E. Beneš mu připadal jako představitel starobyklých Čech, vystavených nátlaku mocného německého souseda. (Jistě E. Doddovi promineme hláskovou podobu jeho jména, jakož i Jana Husa.) V důvěrném rozhovoru s velvyslancem se ministr netajil tím, že ze strany Německa hrozí zemi částečná nebo úplná anexe.

Tento výklad by nebyl úplný, kdybych pominul deníkovou reakci na obsazení demilitarizovaného pásma Porýní, flagrantní porušení Versaillské i Locarnské smlouvy. Dodd reagoval na Hitlerovu řeč v Krollově opeře, kterou pronesl 7. března 1936, v tehdy dočasném sídle říšského sněmu. Jeho demagogické zdůvodnění označil za rozbití Locarnského paktu a přípravu války. Na hněvivé Hitlerovy výpady proti Československu a jeho tvrzení o údajných přednostech německé kultury pod egidou nacismu reagoval slovy, která není třeba překládat:

“At the same time Czechoslovakia was similarly denounced. Anyone knows that little country of 14,000,000 people would never attack Germany. The long

praise of Nazi culture was of course absurd, though it may be that Hitler is still fanatic enough to think Nazism is culture."²⁶⁾

Za svého skutečného přítele mezi členy diplomatického sboru v Berlíně považoval W. Dodd holandského velvyslance Johana Paula van Stirum-Limberga. V jednom z předchozích rozhovorů autor deníku zdůraznil, co se dozvěděl o hrůzách nacistického režimu. Baron Stirum vyprávěl o svých kontaktech s německou císařskou rodinou, která po 1. světové válce žila v Holandsku, a svých sympatiích k císařskému Německu.²⁷⁾

Dne 9. března 1936 Dodd o dotyčném diplomatovi napsal, že je „liberální aristokrat“, člen starobylého šlechtického rodu se čtyřsetletou historií, a v Berlíně už působí deset nebo dvanáct let. Nyní, při návštěvě u amerického ambasadora, hovořil o obtížném postavení Nizozemska poté, když Hitler rozbil Locarnskou smlouvu. Uvedl, že ekonomicky je jeho země svázána s Německem, kam exportuje, a je jeho věžitelem. Nyní holandský velvyslanec vyjádřil své mínění o Hitlerových „nabídkách“ na neutralizaci Porýní, jimiž doprovázel svůj rozkaz k obsazení demilitarizovaného pásma v Porýní. Podle jeho slov Francie zůstane izolována, jakmile Hitler provede svou expanzi:

“In case the Rhineland is made neutral as Hitler suggests – a stretch of country from Basle, Switzerland, to northern Holland thirty miles wide on each side of the historic river – there can be no interference from the French side when Germany annexes Czechoslovakia, Austria, Lithuania or Esthonia. The Minister thinks that is the scheme and that Holland too is considered as ripe for annexation.”²⁸⁾

Americký ambasador souhlasil, když poukázal na německé (válečné) přípravy a bezprecedentní propagandu, směřující k uchvácení zemí, kde žijí Němci. Ostatně francouzský vyslanec François-Poncet dal Doddovi již při vzájemném seznamovacím rozhovoru (12. září 1933) na srozuměnou, že je nezvratně přesvědčen o nadcházející válce. Tehdy americký diplomat ještě neuvěřil.²⁹⁾

V rozhovoru s Neurathem 18. března 1936, který se týkal obsazení Porýní, se W. Dodd přesvědčil, že „nelze důvěřovat ani těm nejmírnějším členům [německé] vlády“. Ironicky poznamenal, v reakci na Neurathovu lstivou argumentaci o dobrých vyhlídkách na německo-britské rozhovory, že jeho odkaz na dobu po skončení francouzských i německých voleb je směšný. Zapsal si: „Jak by za Hitlera mohly proběhnout svobodné volby!“³⁰⁾

Blížím se k závěru svého článku, který bude z chronologického hlediska korepondovat s předčasným ukončením Doddovy mise v Německu. Bude je provázet hluboká skepse nad vývojem evropské situace, která v jeho záznamech doprovází zprávy a komentáře o japonské agresi a přímé vojenské spolupráci obou agresivních režimů.³¹⁾ Deník přináší autorovo rozčarování nad tím, kolik návštěvníků ambasády z řad amerických bankéřů a průmyslníků je ochotno smířit se s Hitlerovým režimem, který nejen děsivě pronásleduje židovské obyvatele, ale devastuje náboženskou svobodu a jakákoliv občanská práva.³²⁾

Po strážce náboženského vyznání měl k Doddovi blízko, a proto jej zřejmě přišel navštívit francouzský baron Albert Doufour von Feronce ze starého rodu huge-

notů. Stalo se tak 10. března 1936. Jaké však bylo vyslancovo zklamání, když návštěvník prohlásil, že Hitler není agresivní; francouzsko-sovětský pakt byl podle něj namířen „proti Locarnu“ a pochod 36 000 německých vojáků do Porýní byl celkem oprávněný.³³⁾ Velvyslanec byl zklamán i z návštěvy dvou princů z rodu Hohenzollernů na slavnostní večeři, kterou uspořádal spolu s manželkou 21. listopadu 1933 za přítomnosti tehdejšího státního podtajemníka německého ministerstva zahraničí Bernharda W. von Bülowa. Přítomen byl rovněž tehdejší ministr hospodářství Schacht. (S ním častokrát řešil, a nikdy nedořešil otázku německých dluhů.) Oba synové císaře Viléma II. se objevili se znaky hákového kříže na rukávech jako odznak příslušnosti k „vůdci a jeho hnutí“, jak si Dodd s trpkostí zapsal.³⁴⁾ Korunní princ Vilém, jak vyslanec zaznamenal o tři čtvrtě roku později, byl po vražedné čistce 30. června 1934 přísně střežen. Nemohl se dostavit ani k neoficiálnímu obědu, jež ambasador uspořádal 6. července téhož roku.³⁵⁾

Herbert von Bismarck velvyslance navštívil 21. září 1933. Marně ho vynikající americký profesor historie přesvědčoval o významu korespondence jeho děda, podle níž tehdejší kancléř neusiloval o anexi Alsaska-Lotrinska v roce 1871, musel se však podrobit. Mladý Bismarck dal najevo své přátelské vztahy k současnému německému režimu.³⁶⁾

Nejzávažnějším, respektive vrcholným momentem rozporu mezi velvyslancem a nacistickými vládními institucemi se ukázal Doddův vytrvalý odpor proti účasti na každoročně pořádaných sjezdech nacistické strany v Norimberku (vždy v měsíci září). Německé zahraniční ministerstvo poslalo v sobotu 19. srpna 1933 Doddovi a všem členům diplomatického sboru – zřejmě poprvé – pozvánku k účasti. Na nacistické oslavy za účasti „vůdce“, první po uchopení moci, jež se měly uskutečnit 2. a 3. září, se německá vláda pečlivě připravila. Zaplatila zvláštní vlak a zajistila místa v hotelích. W. Doddovi bylo podle jeho slov zřejmé, že pozvánky byly rozeslány na příkaz Hitlerových pohlavárů. V prvním odstavci oficiální pozvánky napačito třikrát slovo „Partei“. Pochopil, že pozvání jej staví do nepřijemné situace; rozhodl se proto vyčkávat, a hlavně zjistit stanovisko ostatních diplomatů, zejména francouzského. (S André François-Poncetem se už osobně poznal.)

Následně se spolu se španělským vyslancem shodli, že do Norimberka nepojedou. Přece jen se však W. Dodd 22. srpna 1933 dotázal Státního departementu. Obdržel odtud vyhýbavou odpověď: ministerstvo zahraničí USA přijme jakékoliv Doddovo rozhodnutí v této záležitosti. Rozhodl se nejít, i kdyby se ostatní diplomaté do Norimberku vypravili.³⁷⁾ Prozatím to nevyvolalo německou ostentativní nelibost, alespoň ne veřejně přiznanou. Na shromáždění Amerického klubu v Berlíně 5. října 1933, v tamním prominentním hotelu Esplanade vystoupil rovněž již zde zmíněný (a zřejmě Doddovi nakloněný) zástupce Zahraničního úřadu dr. Karl Führ. Zdůraznil, že americký velvyslanec získal doktorát v Lipsku a jeho disertační práce byla napsána v němčině. „Ani slovem se nezmínil o tom, že jsem se nezúčastnil stranického cirkusu v Norimberku, ačkoliv, jak vím, to bylo ostře kritizováno.“³⁸⁾

Zajímavý je záznam rozhovoru, který velvyslanec vedl ve čtvrtek 19. září 1935 s novým a „razantnějším“ italským vyslancem Bernardem Atolicem. (O něm

jsem se již zmínil v souvislosti s jeho úlohou při přípravě osudného mnichovského diktátu.) Attolico se vrátil z „norimberských oslav“ (“Nürnberg meeting”), na něž obdržel Hitlerovo osobní pozvání. Líbilo se mu tam prý více, než očekával. Sdílel Doddovi svůj dojem, že v Německu právě začíná éra zbožštění „führera“.³⁹⁾ „Němci vidí v Hitlerovi jakéhosi Ježíše Krista [...] a vzdávají mu téměř církevní pocty,“ řekl velvyslanec. Oba se shodli v odhadu, že nejméně 40 % Němců patří do této kategorie. Autor deníku se pokoušel utěšit se tím, že mezi německými katolíky není ani polovina Hitlerových stoupců. S luterány je to podle něj horší: “Half the Lutherans are perhaps submissive, but the Evangelicals (Calvinists) are not one third sympathetic.”⁴⁰⁾ Snad jen třetina evangeliků (kalvinistů) jsou sympatizanty nacismu, zapsal si dále. Získal dojem, že Attolico nemá v přílišné oblibě Mussoliniho a je proti válce v Etiopii, ale prý to nevyjádřil přímo.

* * *

Rok 1937, předzvěst válečné katastrofy, je i ve velvyslancově deníku přelomový. V červnu zaznamenal kromě Stalinem zinscenovaného procesu a následné popravy „generálů Rudé armády“ (míněn je maršál Tuchačevskij a další vysocí vojenská činitelé), že pozornost světa se upíná především k událostem ve Španělsku a „událostem v Rusku“ (tj. další fázi velkých politických procesů). 17. června 1937 usoudil, že „poprvé od příchodu nacistů k moci se před nimi otevřela možnost uchvácení, když ne celého území, tak alespoň části Československa.“⁴¹⁾ V ten den si zapsal zprávy o zatýkání duchovních, z nichž nejznámější byl podle něj Gerhard Jacobi z pamětního kostela Viléma I. (S ním velvyslanec v minulosti diskutoval o problému svobody vyznání.) Ve stejné době proběhlo zatýkání v Mnichově; domovní prohlídka postihla též katolického biskupa v Kolíně nad Rýnem.

Nejdříve, a to bezvýsledně Dodd polemizoval s německým státním podtajemníkem zahraničních věcí o pokračující japonské agresi v Číně. (Návštěvu u Augusta von Mackensena 20. července 1937 vykonal na příkaz svého nadřízeného, státního tajemníka Cordella Hulla.⁴²⁾ Poté si zapsal do deníku rozhovor s francouzským vyslancem A. François-Poncetem. Poncet se vyjádřil o Hitlerově projevu na propagandistickém masovém mítinku „na podporu krásných umění“ jako dětinském. Při této příležitosti se ho autor deníku zeptal, zda se zúčastní sjezdu (nacistické) strany v Norimberku v září 1937. Odpověděl: “All other diplomats have indicated that they will attend.” Omezí prý svou přítomnost na jeden den za podmínky, že nebude muset poslouchat propagandistické řeči. V deníku ale dále čteme Doddovo trpké konstatování: „Bude to poprvé, kdy (v Norimberku) bude přítomen vyslanec demokratické země.“ Poncetovi odpověděl, že se nemůže zúčastnit takových stranických sjezdů, jestliže mu to jeho vláda přímo nenařídí. (Což by ovšem vyvolalo jeho rezignaci.) Nemohl by poslouchat, jak Hitler a Goebbels odsuzují demokracii. Poncet sice souhlasil s tímto názorem, ale jeho následující větu (podle Doddova zápisu) už vnímám jako předzvěst konečného ústupu všech demokratických mocností osudného roku 1938: “We may all have to attend to avoid trouble.”⁴³⁾

24. července 1937 odcestovali manželé Doddovi do Hamburku, odkud pokračoval

čovali lodí do USA. Rozbouřené moře, které téměř všem pasažérům způsobilo nevolnost, jako by odpovídalo velvyslancovým pocitům. Byl krajně vyčerpán a trpěl prudkými bolestmi žaludku, které ho trýznily již dva měsíce; posledních třicet hodin vůbec nemohl jíst. Na lodi ho zastihly zprávy z Berlína o uvěznění 57 protestantských farářů, včetně bratra známého pastora Martina Niemöllera (později též uvězněného) a popravě dvou Poláků za (údajnou) špionáž ve prospěch jejich vlasti. Pokračuje tatáž zvůle, vůči katolíkům, protestantům, Židům a všem, kteří kritizují režim, zapsal si do deníku. Poprvé použil pojmu „totalitní stát“ (snad jsem při studiu deníku tento termín předtím nepřehlédl): “The totalitarian state idea goes on without moderation.”⁴⁴⁾ V zápise dále vyjádřil své toužebné přání, které v sobě chová už dva roky, aby totiž mohl navždy opustit Německo. Neví, co mu řekne prezident, ale v Německu už nemůže dýchat...

Domnívám se, že při promýšlení uvedené ideje totalitarismu měl W. Dodd na mysli všechny uzurpátorské režimy této doby. Jeho původní představa demokratického, a tedy mírového a umírněného východiska soužití států i jejich občanů se hroutila. Své přijetí u prezidenta popsal 11. srpna 1937. Roosevelt byl znepokojen hrozícím nebezpečím války a trvající hospodářskou depresí ve Spojených státech. Prosil velvyslance, aby se po delší přestávce strávené v USA ještě vrátil do Berlína, ale v podstatě již přijal jeho demisi se slovy: “I wish you to return to Berlin for two or three months. When you retire I have promised Ambassador Davies, now in Russia, to appoint him your successor.”⁴⁵⁾ Alespoň srdečné přijetí u prezidenta zanechalo u velvyslance příznivé dojmy. Ještě ho však čekal trpký poznatek: Americký chargé d'affaires se navzdory Doddovu varování, jež bylo adresováno státnímu tajemníkovi Cordellu Hulloví, zúčastnil nacistických slavností (“by attending Hitler’s great Nazi propaganda spectacle”) v Norimberku počátkem září 1937.⁴⁶⁾

Před odjezdem do Berlína Roosevelt pozval Dodda k setkání ještě jednou; uskutečnilo se v prezidentově sídle v Hyde Parku (stát New York) 19. října 1937. Prezident podle Doddova zápisu uvažoval o možné spolupráci USA, Anglie, Francie a Ruska, které by mohlo „zastavit Japonce a konec konců přinutit evropské diktátory zaujmout více mírovou pozici“.⁴⁷⁾ Vzápětí však Roosevelt vyjádřil skepsi, když se se Anglie nedokáže s USA shodnout ani v otázkách obchodu. Dodd prosil o přijetí návrhů na svého nástupce v Berlíně. Závěr byl srdečný, rozloučení u společné snídaň se synem Williamem a Rooseveltovou rodinou. W. Dodd si zapsal prezidentova slova, v nichž ho prosil, aby mu osobně psal z Berlína o „všech věcech v Evropě“. Budiž mi zde dovoleno uvést podle jeho svědectví poslední prezidentovu větu v originále: “I can read your handwriting very well.”⁴⁸⁾

Od začátku listopadu 1937 dokončoval W. Dodd svou misi v Berlíně za přítomnosti manželky, už bez syna a dcery, kteří zůstali v USA. Dne 26. prosince 1937 uspořádali Doddovi slavnost na rozloučenou pro všechny členy diplomatického sboru a pracovníky ambasády. Oba stihli ještě navštívit Hjalmara Schachta, o jehož život se po jeho odvolání z pozice ministra obávali. (Během svého působení s ním vyslanec vedl mnohá jednání a po osobní stránce jej vyjímал z nacistického prostředí; na stránkách deníku nenajdeme negativní výrok k jeho osobě.) Doddo-

vi se jeli ještě podívat ke staré, tj. původní, po požáru obnovené budově Říšského sněmu. Navštívili výstavu v jeho interiérech: tzv. antikomunistické obrazy, jak je v deníku zapsáno. Výstavu Dodd označil za ostudný projev propagandy odhalování všech možných a nemožných zločinů, které komunisté (kteří všichni byli Židy), údajně spáchali. Počet návštěvníků výstavy autor deníku odhadoval na dva nebo tři tisíce. Výstava byla nainstalována proti zdravému rozumu, psal; podle ní všechny zločiny jsou dílem Židů a komunistů. Její pojetí mělo podle jeho slov ukázat Hitlera a Mussoliniho jako spasitele lidstva.⁴⁹⁾

Poslední záznam v deníku, datovaný 20. září 1938, je retrospektivou a zahrnuje období, kdy si jej W. Dodd vedl s velkými přestávkami. (Za celou předchozí dobu k takové mezeře nedošlo.) Manželé Doddovi opustili Berlín 29. prosince 1937. S Němci se setkávali ještě na palubě parníku Manhattan; většinou to byli Židé, hledající novou existenci ve Spojených státech. Jak ale autor deníku zjistil, byli mezi pasažéry i nacisté a jejich přívrženci. Manželka jugoslávského vyslance v Londýně, která rovněž cestovala do New Yorku, jim vyličila situaci mezi britskou aristokracií: „Mnoho fašistů a nacistů.“⁵⁰⁾ Na palubě se rovněž potkali s korespondenty vracějícími se ze Španělska: ti byli rozhodnými odpůrci italsko-německé intervence v „této starobylé zemi“.⁵¹⁾ Dodd vyjádřil naději, že v USA jim bude dovoleno publikovat pravdu o tamních událostech.

Po přistání v New Yorku 8. ledna 1938 odstupující ambasador odmítl poskytnout interview více než dvaceti novinářům, dokud nebude hovořit se státním tajemníkem Hullem. Pak následovalo poslední setkání s prezidentem. W. Dodd si postěžoval na jednání státního podtajemníka Sumnera Wellese. A rovněž si posteskli na to, že rodina finančně utrpěla, poněvadž k odvolání, a tím i zastavení platu, došlo s platností už od ledna, a nikoliv až od března. (Jak zněla původní dohoda s prezidentem, na jejímž základě byl velvyslanec penzionován.) Tentokrát Roosevelt zaujal rezervovaný postoj; mezinárodní situace i odpor domácí opozice zřejmě vykonaly své. Nevraživost ke své osobě pocítil W. Dodd i ze strany některých dalších funkcionářů Státního departementu. Částečným zadostiučiněním mu byla alespoň částečná podpora C. Hulla a jím projevené sympatie, ale i nesčetná pozvání k přednáškovým turné po celé zemi.

28. května 1938 postihla W. Dodda smrt manželky Marty, nejtěžší úder v jeho životě, jak napsal. Usoudil, že její vyčerpání z berlínské mise bylo ještě větší než jeho samotného, a oslabené srdce nápor nevydrželo.⁵²⁾

Předmětem závěrečných úvah v deníku je neschopnost světa dodržovat úmluvy z let 1919–1923. Po čtyřech a půl letech strávených v Evropě, ve službách své země, si W. E. Dodd klade otázku, zda nová válka je opravdu nevyhnutelná a zdali může kterákoliv průmyslově vyspělá země zůstat v izolaci. Vládcí v Římě, Berlíně a Tokiu se vrhli na přípravu války a dovedli k nevídané hranici obchodní bariéry. „Na ohromných územích,“ napsal doslova, „neexistuje svoboda vyznání a univerzity ztratily svou samostatnost. Vezmeme-li v úvahu jen jednu zemi, pak zde [tzn. v Německu – pozn. M. K.] bylo propuštěno 1 600 profesorů a učitelů středních škol. Vůdcové některých zemí se uchýlili k propouštění, vyhánění, věznění

nebo přímo vraždám Židů. Není pochyb o tom, že [Židé] těžili z příležitosti, které jim doba nabídla, ale která třída nebo národ je prost takových jevů? Každý, kdo zná fakta z let 1918–1920, ví, že Židé statečně bojovali na obou stranách fronty ve strašné válce, a mimořádné osobnosti z jejich řad obětovaly miliony dolarů, aby zachránily bezmocné, mezi nimi hladovějící Němce v letech 1918–1920.⁵³⁾ Velvyslanec dále rekapituloval svou bezmoc představitele Spojených států v zemi, kde byla zničena náboženská svoboda, jakož i jakákoliv svoboda myšlení a bádání a kde je podněcována rasová nenávisť.

Svůj deník uzavřel konstatováním, že je povinností demokratických národů zachovávat ideály, pěstovat mezinárodní spolupráci a využít každé příležitosti k udržení mezinárodního míru. K tomu je zavazuje odkaz demokratické civilizace, která začala v 16. století. Ptá se, mohl-li dosáhnout ve své misi úspěchu. Věřen uvedeným ideálům plnil své diplomatické poslání, aniž by kritizoval vládu hostitelské země. Svě přesvědčení dával v Německu najevo na četných veřejných shromážděních, většinou v rámci luteránské církve, ale i to nacistickému režimu evidentně velmi vadilo.

Odmítl účastnit se stranických shromáždění, věren tradici G. Washingtona. Jak by mohl svou zemi reprezentovat tam, kde dochází k zesměšňování a útokům proti demokracii? – ptá se nakonec. Právem se obává důsledků nové války pro moderní civilizaci. Příčiny nového kola zbrojení a příprav války vidí z pozice levicového liberála, možno-li tak říci, ale především jako přesvědčený demokrat. Obviňuje velké obchodní a průmyslové společnosti z toho, že se od roku 1920 nesmířily s nutností mezinárodní spolupráce. Podle jeho mínění někteří jejich představitelé podřývali mírové úsilí v Ženevě ve snaze o zisky z výroby zbraní a obchodu s nimi. Jiné pranýřuje za to, že v letech 1923–1930 uměle zvyšovali celní bariéry, a tím znemožňovali splacení úvěrů. Mnoho vlivných lidí podle něj nepochopilo, že současná epocha vynálezů, průmyslové revoluce a finančního propojení světa vyžadují mezinárodní kooperaci a mír, aby se dosáhlo všeobecné prosperity.⁵⁴⁾

Když jsem si položil otázku, jak koncipovat závěr svého článku, dospěl jsem k názoru, že snad alespoň něco z velvyslancových vizí se splnilo, i když jsou na místě rovněž slova o nepoučitelném lidstvu. On sám se dočkal jen druhého velkého válečného požáru. Po smrti dcery Marty v Praze roku 1990 jeho rod zanikl; vydavatelé poslední redakce dceřiných pamětí, zde citovaných (Eichborn AG), se roku 2005 – přes veškeré badatelské úsilí – nepodařilo najít potomky, respektive majitele autorských práv. Nepochybně to platí i o deníku Williama E. Dodda. Zdá se tedy jisté, že osud diplomatovy rodiny se navždy uzavřel. Snad můj článek přispěje k tomu, aby uvedený, vpravdě jedinečný dokument neupadl v zapomenutí.

Tento článek vznikl na základě projektu Grantové agentury AV ČR (Historický ústav) č. IAA800150603 „VKS(b), Kominternu a KSČ 1929–1943“.

■ **Miroslav Kryl** (1943), profesor na katedře politologie a filozofie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Zabývá se problematikou politické ideologie, rasismu a antisemitismu.

Poznámky

- ¹⁾ Nigel Hamilton: J. F. K. Neklidné mládí. Praha, Bb art 1998, 1. vyd., s. 189.
- ²⁾ Fabrice d'Almeida: Hakenkreuz und Kaviar. Das mondäne Leben im Nationalsozialismus. [místo vydání neudáno], Patmos Verlag 2007. Srov. zejména s. 33, 45, 128, 131. (Za zpřístupnění monografie patří můj dík paní Evě Duškové, knihovnici Institutu Tereziánské iniciativy v Praze.)
- ³⁾ Německá historička K. Himmlerová uvádí, že Hitler byl po nezdařeném puči v Mnichově (9. listopadu 1923) „následujícího dne zajištěn v domě nakladatele Ernsta Hanfstängla a dopraven do pevnosti Landsberg am Lech“. Viz Katrin Himmlerová: Bratři Himmlerové. Příběh německé rodiny. Praha, Academia 2008, s. 75.
- ⁴⁾ Viz Katrin Himmlerová: Bratři Himmlerové, s. 23–31, 66. Dále srov. s. 13–22 ad. – Prostřední syn obdržel při křtu jména Heinrich Luitpold na počest celebrit z rodu Wittelsbachů. Princ regent Luitpold byl do roku 1912 faktickým vládcem rodu a titulárně i Bavorského království.
- ⁵⁾ Fabrice d'Almeida: Hakenkreuz und Kaviar, s. 253. – V případě pašijí šlo o poutní místo s dlouholetou tradicí, které se nachází v bavorských Alpách.
- ⁶⁾ Srov. I. část této stati: Tereziánské listy, 36, 2008, s. 8–9.
- ⁷⁾ Autor deníku o tom psal 16. srpna 1933. (Ambassador Dodd's Diary 1933–1938, s. 23–24.)
- ⁸⁾ Obsáhle se o něm zmiňuje též M. Doddová. Viz „Meine Jahre in Deutschland“, s. 47, 113, 115 ad.
- ⁹⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 251–252.
- ¹⁰⁾ Tamtéž, s. 21.
- ¹¹⁾ Tamtéž, s. 55–56. – Autor deníku uvádí jeho příjmení (v souladu s běžným územ) s pomlčkou (spojovníkem): „Mendelssohn-Bartholdy“. Němečtí badatelé je však píší na základě autentických pramenů bez pomlčky; podle nich jsem sjednotil jeho písemnou podobu.
- ¹²⁾ Moje osobní poděkování patří paní Heidelese Wittigové.
- ¹³⁾ Viz Eckart Krause–Ludwig Huber–Holger Fischer (Hg.): Hochschulalltag im „Dritten Reich“. Die Hamburger Universität 1933–1945. Teil II: Philosophische Fakultät, Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät. Berlin-Hamburg, Dietrich Reimer Verlag, 1991, s. 1474.
- ¹⁴⁾ Gisela Gantzel-Kress: Das Institut für Auswärtige Politik im Übergang von der Weimarer Republik zum Nationalsozialismus (1933 bis 1937). In Eckart Krause–Ludwig Huber–Holger Fischer (Hg.): Hochschulalltag im „Dritten Reich“. Die Hamburger Universität 1933–1945, s. 913–937.
- ¹⁵⁾ Tamtéž, s. 917. – Nový režim doslova rozmetal jeho společenské postavení: V dubnu roku 1933 musel odstoupit z předsednictví Filharmonické společnosti v Hamburku, v červenci byl po třicetileté spolupráci zbaven funkce spoluvydavatele edice Archiv veřejného práva v nakladatelství J. C. B. Mohr v Tübingen. Těžce ho zasáhlo a roznemohl se, když se takto nechal zlomit jeho majitel dr. Siebeck. Prohlásil o něm, že si jej „necení víc než na dvanácti feniků“. (Viz tamtéž, s. 933 až 934, pozn. 26.) – Nabízí se otázka, zda vydání historických monografií H. G. Adlera nemělo být odčiněním dávné křivdy. Je ovšem třeba doplnit v zájmu spravedlivého posouzení této záležitosti informaci, kterou v nejnovejším vydání autorova kompendia o Terezíně v Německu i v české mutaci zveřejnil Jeremy Adler. Podle jeho údajů spáchal v roce 1936 ředitel uvedeného nakladatelství Oskar Siebeck sebevraždu. – Viz J. Adler: Doslov. In H. G. Adler: Terezín 1941–1945 (Tvář nuceného společenství). Díl III. – Psychologie. Brno, Barrister & Principal 2007, s. 296.
- ¹⁶⁾ Viz studii G. Gantzel-Kressové (citovanou v poznámce č. 14), s. 916.
- ¹⁷⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 56.
- ¹⁸⁾ Tamtéž, s. 86–87.
- ¹⁹⁾ Tamtéž, s. 89.
- ²⁰⁾ Tamtéž.
- ²¹⁾ Tamtéž, s. 77.
- ²²⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 116.
- ²³⁾ Tamtéž, s. 165.

- ²⁴⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 448; M. Dodd: Meine Jahre in Deutschland, s. 366–367.
- ²⁵⁾ Tamtéž, s. 61. – Už od mládí užíval budoucí československý prezident jména „Edvard“.
- ²⁶⁾ Tamtéž, s. 319.
- ²⁷⁾ Diplomat auf heißem Boden, s. 67.
- ²⁸⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 320.
- ²⁹⁾ Diplomat auf heißem Boden, s. 58.
- ³⁰⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 323.
- ³¹⁾ Korespondent AP Louis Lochner informoval velvyslance 25. května 1935 o tom, že se chystá německo-japonský pakt. Předcházela mu cesta 70 německých důstojníků a zástupců koncernu I. G. Farben. Japonsko podle těchto zpráv hodlalo nakoupit obrovské chemické zařízení pro válečnou výrobu, včetně výroby otravných plynů. – Viz tamtéž, s. 248.
- ³²⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 59–60 aj.
- ³³⁾ Tamtéž, s. 320. – V historické literatuře bývá udáváno číslo o 6 000 nižší. (Srov. R. Kvaček: Nad Evropou zataženo, s. 216 ad.)
- ³⁴⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 57.
- ³⁵⁾ Tamtéž, s. 120.
- ³⁶⁾ Tamtéž, s. 39–40.
- ³⁷⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 24–27.
- ³⁸⁾ Tamtéž, s. 43.
- ³⁹⁾ Tamtéž, s. 267.
- ⁴⁰⁾ Tamtéž, s. 268.
- ⁴¹⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 418.
- ⁴²⁾ Tamtéž, s. 424.
- ⁴³⁾ Tamtéž, s. 425.
- ⁴⁴⁾ Ambassador Dodd's Diary, s. 426.
- ⁴⁵⁾ Tamtéž.
- ⁴⁶⁾ Tamtéž, s. 427.
- ⁴⁷⁾ Tamtéž, s. 428.
- ⁴⁸⁾ Tamtéž, s. 429.
- ⁴⁹⁾ Tamtéž, s. 444.
- ⁵⁰⁾ Tamtéž, s. 445.
- ⁵¹⁾ Tamtéž.
- ⁵²⁾ Tamtéž, s. 446. – Paní Doddová zemřela v 65 letech; manželovi bylo v té době 68 roků.
- ⁵³⁾ Tamtéž.
- ⁵⁴⁾ Tamtéž, s. 446–447. – Pro definitivní redakci 2. části stati mi ochotně znova zapůjčila originální znění deníku Vědecká knihovna v Olomouci. Můj dík patří zejména zdejší pracovníci paní Ireně Šenkové.

PICTURE OF THE NAZI REGIME, AS GIVEN IN A DIARY OF THE US AMBASSADOR TO BERLIN WILLIAM EDWARD DODD (1933–1938) II (completed)

Miroslav Kryl
Summary

The diary also covers other milestones of the Hitlerite regime, such as Germany's departure from the League of Nations, introduction of general conscription, and especially the military occupation of the demilitarized Rhineland, hence a violation of the Versailles and Locarno Treaties on March 7, 1936.

US Ambassador William Dodd consistently refused to attend the regular Nazi celebrations in Nuremberg, i.e. NSDAP Party conventions, usually held in early September. Members of the diplomatic corps in Germany were also invited to attend these events. (This was the case since the Nazis came to power in 1933.) But William Dodd did not attend this Nazi propaganda exercise even in 1937, when the diplomats from other Western countries did go to Nuremberg.

The US Ambassador utterly rejected the policy of appeasement of fascism and Nazism; as a matter of record, the Nazi leaders hated him, and Dodd was followed by the German intelligence services. (Even his diplomatic mail was opened.)

In the end, President Roosevelt had to recall him from Berlin at the turn of 1937–1938. For many years after his return to the United States William Dodd experienced bitter times in his own country.

DAS BILD DES NAZIREGIMES IM TAGEBUCH DES US-BOTSCHAFTERS WILLIAM EDWARD DODD (1933–1938) II (Schluss)

Miroslav Kryl
Resümee

Im Tagebuch sind auch weitere entscheidende Schritte des Hitlerregimes festgehalten, wie zum Beispiel der Austritt Deutschlands aus dem Völkerbund, die Einführung der allgemeinen Wehrpflicht und vor allem die militärische Besetzung der demilitarisierten Zone Rheinland, also die Verletzung der Verträge von Versailles und Locarno, am 7. März 1936.

Botschafter William Dodd lehnte es konsequent ab, an den regelmäßigen Nazifeiern in Nürnberg teilzunehmen, d. h. an den Parteitag der NSDAP, die in der Regel Anfang September stattfanden. Zu ihnen waren auch die Mitglieder des diplomatischen Korps geladen. (Das war seit der Machtergreifung der Nazis im Jahre 1933 üblich.) Er beteilige sich auch 1937 nicht an dieser Aktion nazistischer Propaganda, als die übrigen Diplomaten nach Nürnberg reisten.

Der Botschafter lehnte die Politik der Nachgiebigkeit (Appeasement) gegenüber dem Nazismus und Faschismus grundsätzlich ab; die Nazifunktionäre konnten ihn übrigens nicht ausstehen, und er wurde in Deutschland vom Nachrichtendienst überwacht. (Man öffnete sogar seine Diplomatenpost.)

Schließlich musste Präsident Roosevelt seinen Botschafter zur Jahreswende 1937–1938 aus Berlin abberufen. Noch nach der Rückkehr in die USA verlebte er dort bittere Jahre.

AUGUSTÍN MORÁVEK OD ARIZÁCIÍ K DEPORTÁCIÁM SLOVENSKÝCH ŽIDOV

Stanislav Mičev

Arizácie

Po vytvorení legislatívneho rámca pre potreby arizácie židovského majetku mohlo dôjsť vo veľmi krátkom časovom horizonte k jeho „prechodu do árijských rúk.“⁽¹⁾ Augustín Morávek, ako predseda Ústredného hospodárskeho úradu (ÚHÚ) si samozrejme uvedomoval, že získal právomoci, ktoré koniec koncov budú viesť k jeho kritike z rôznych strán. S priebehom arizácie boli nespokojní stranícki funkcionári hlavne na nižších stupňoch stranických štruktúr. Kritizovali ho, že v arizácii uprednostňoval nemeckú menšinu, a naopak nemecká menšina ho kritizovala spoločne s Dieterom Wislicenym,⁽²⁾ že majú v arizáciách primálo priestoru. Už v úvode brožúry Arizácia a právne postavenie Židov písal: „*Nechcem využiť úvod tejto knižočky k tomu, aby som sa podrobne zaoberal so všetkým tým, čo sa proti činnosti Ústredného hospodárskeho úradu a proti chystaným, teraz však už vydaným a platným, protižidovským zákonným opatreniam podniklo. Nepekné útoky proti mne a mojím spolupracovníkom boli a – kde tu – ešte aj sú na dennom poriadku. Podpísaní i nepodpísaní udavači šli tak ďaleko, že nevynechali u rozličných nepekných manévrov ani rodinný život a mojich príbuzných.*“⁽³⁾ Ako aj sám niekoľkokrát uviedol, uvedomoval si, že jeho postavenie je od prvopočiatku vratké a z tohto dôvodu vždy a pri každej možnej príležitosti vyzdvihoval prácu svoju a svojich chránencov na úrade. Poukazoval na množstvo vykonanej práce, či už na zasadnutiach Štátnej rady, na zhromaždeniach Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) a Hlinkovej gardy (HG), v dennej tlači, ako aj pri rozhlasových vystúpeniach, nezabudol pripomínať podporu a dôveru Vojtecha Tuku⁽⁴⁾ v jeho prácu. Hodnotenia hlavne radikálov v HSLS, ale aj nacistickej tlače, na rozdiel napríklad od správ D. Wislicenyho, boli však pre Morávka pozitívne a vždy sa mohol na ne odvolať: „*Podľa kritiky vedúcich ríšskonemeckých časopisov a odborníkov sú naše právne predpisy upravujúce arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku dokonalejšie a lepšie, ako tomu je a bolo v Nemecku. Nariadenie o obmedzení nakladania s majetkom Židov je rigoróznejšie ako podobné nariadenia nemecké. Tak isto je tomu u nariadenia o dočasných správcoch pre domy Židov a výpovediach židovským nájomníkom. Kto si dobre a s úmyslom vecnej kritiky preštuduje protižidovské nariadenia, vydané po zriadení ÚHÚ, musí prísť k tomu konštatovaniu, že židovský majetok bol dokonale zabezpečený.*“⁽⁵⁾ Morávek sa domnieval, že vo funkcii predsedu ÚHÚ vydrží nanajvýš do konca roku 1941 a z tohto dôvodu, ale samozrejme aj z dôvodov ešte pragmatickejších rozhodol, že väčšina židovských podnikov nebude arizovaná, ale zlikvidovaná. Likvidácia bola rýchla a v zásade si nevyžadovala veľké administratívne konanie. Malé obchodíky, drobné živnosti, dedinské krčmy a malé pohostinstvá poskytovali na území celé-

Augustin Morávek.

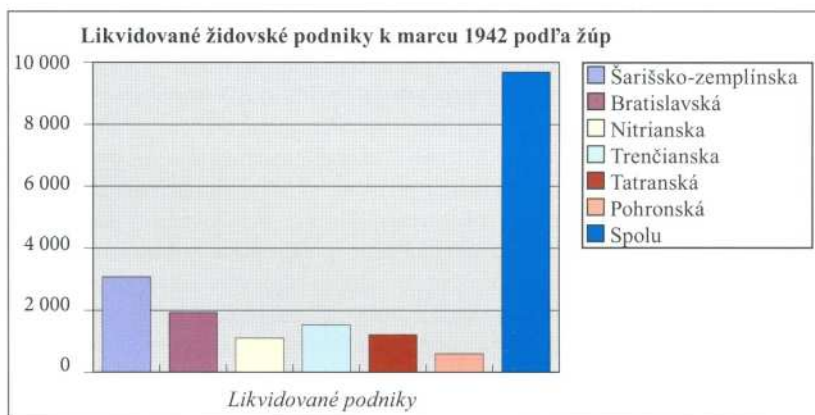
Dieter Wisliceny.

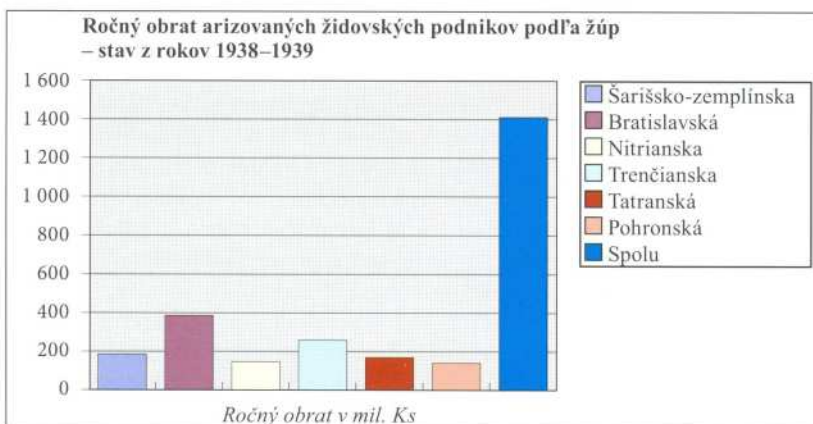
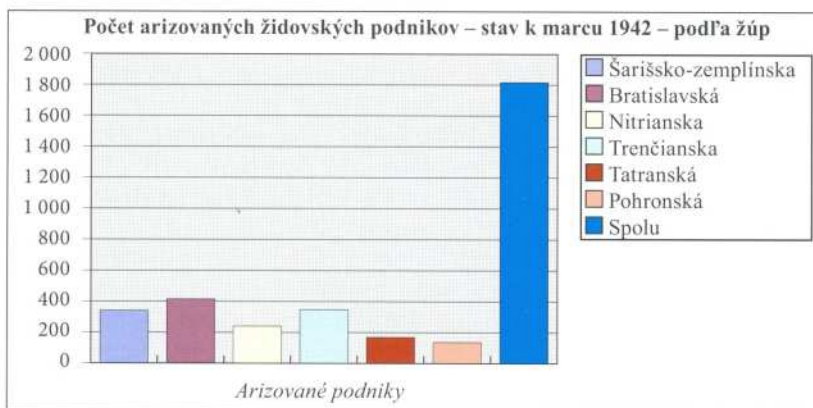
ho Slovenska možnosť uspokojiť drobných „ziskožravcov“, aby som použil terminológiu šéfa Úradu propagandy Tida J. Gašpara. Likvidované podniky a ich zástupcovia sa rozpredávali za nominálnu hodnotu a boli v zásade rozkradnuté dvakrát. Prvýkrát ich ukradli pôvodným majiteľom – Židom, a druhýkrát ich rozkradli pri ich likvidácii. Takto koncipovaná likvidácia sa stala hlavne pre príslušníkov HG, ale aj funkcionárov HSLŠ v regiónoch vhodnou formou na bezpracné obohatenie sa a získanie si najchudobnejších vrstiev obyvateľstva, ktorým rozpredávali tovary získané pri likvidácii židovských podnikov za neúmerne nízke ceny. Tým samozrejme poškodzovali štát, ale aj slovenských podnikateľov a obchodníkov, ktorí mali mať z likvidácie židovskej konkurencie, tak ako to proklamoval neustále Morávek, najväčší úžitok. Absolútne netransparentná bola aj následná arizácia židovského majetku. Morávek však dokázal dlhú dobu lavírovať a odolávať tlaku z rôznych strán, ku ktorému sa napokon pridružila aj HG. Denno-denne riešil intervencie najvyšších štátnych predstaviteľov v prospech niektorých arizátorov, a to vrátane prezidenta republiky.⁶⁾ Napriek tomu sa postaral o seba, svoju rodinu, ako aj najbližších spolupracovníkov a vediac, že to neunikne pozornosti verejnosti, ani straníckych orgánov, hnal tempo arizácie tak, aby v dobe, keď začali deportácie židovského obyvateľstva mimo územia Slovenska, mohol v Štátnej rade predniesť správu, v ktorej sa konštatovalo, že prechod židovského majetku do „árijských rúk“ je v podstate ukončený. V správe sa samozrejme opätovne obhajoval úzkou spolupracou so straníckymi orgánmi, keď zdôraznil, že sa „vybudovala najužšia spolupráca so zástupcami Generálneho sekretariátu HSLŠ. Zástupcovia Generálneho sekretariátu HSLŠ mali plnú voľnosť ohľadom toho, aby mohli

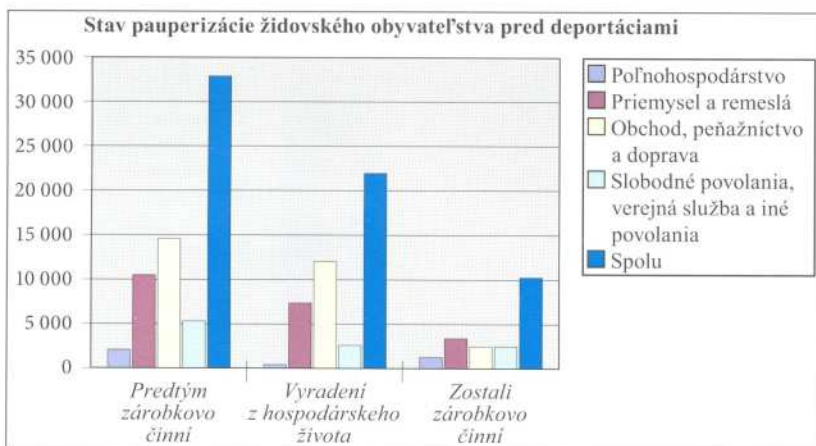
bárskedy nahliadnúť do všetkých arizačných spisov. Táto možnosť sa aj v plnej miere využívala a písomné stanovisko Generálneho sekretariátu HSLS uplatňovalo sa v najširších medziach. Bol som toho presvedčenia, že takýmto spôsobom možno najlepšie zabrániť tomu, aby sa do arizačného procesu mohli dostať ľudia, ktorí sú odvislí od Židov a sú ich tajnými ochráncami. Som presvedčený, že žiadny iný ústredný úrad nerespektoval pri svojom rozhodovaní v takej miere stanovisko generálneho sekretariátu ako práve Ústredný hospodársky úrad.⁷⁾ To samozrejme bola len čiastočná pravda, pretože, ako sme už uviedli, Morávek musel zohľadňovať aj želania najvyšších štátnych predstaviteľov, nemeckej národnostnej menšiny, ktorá na neho tlačila hlavne cez Wislicenyho, HG a samozrejme boli tu ešte hospodárske a živnostenské grémiá, ktorých bol zástupcom, a z radov, ktorých sa grupovali aj jeho najbližší spolupracovníci. Napriek týmto skutočnostiam prezentoval Morávek pred Štátnou radou, že bolo likvidovaných 9 935 židovských podnikov a arizovaných 1 888 podnikov, čo bol stav k 1. januáru 1942. Kvôli lepšiemu prehľadu sme prezentované výsledky ÚHÚ na rokovaní Štátnej rady 26. marca 1942 zoradili do tabuľky a grafov:

Župa	Likvidované podniky	Ročný obrat v mil. Sk	Arizované podniky	Ročný obrat v mil. Sk
Bratislavská	2 001	331	461	429
Nitrianska	1 121	135	269	184
Trenčianska	1 610	235	391	299
Tatranská	1 317	151	212	189
Šariško-zemplínska	3 180	249	376	213
Pohronská	646	83	179	151
Spolu	9 935	1 184	1 888	1 465

Zostavené podľa správy Augustína Morávka o činnosti ÚHÚ za rok 1941. Rovnaké údaje sú uvedené v I. Kamenec, Po stopách tragédie. Archa, Bratislava 1991, s. 106 a 112.

Morávek však musel priznať, že arizácia sa uskutočnila len „po stránke personálnej“, čo v podstate znamenalo, že do firmy nastúpil arizátor, no nedošlo k ustáleniu jej hodnoty a teda arizátori ani nemali stanovenú sumu, ktorú mali zaplatiť. Napriek tomu, že predseda ÚHÚ prisľúbil urýchlenie celého procesu, aby „arizátor nedostal nič do daru“ skutočnosť bola úplne iná. Samozrejme, že zodpovednosť za vzniknutú situáciu preniesol mimo ÚHÚ, keď konštatoval: „Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti postúpilo sa dosiaľ 1 389 spisov cieľom ustálenia hodnoty arizovaných podnikov. Slovenská revízna a dôvernica spoločnosť do dnešného dňa vrátila 276 vybavených spisov.“⁽⁸⁾ Táto účastinná spoločnosť však nebola na takýto nápor odborne a personálne pripravená, čo si samozrejme Morávek musel uvedomovať. Dr. Ján Balko, člen Štátnej rady a zároveň predseda Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti, sa na zasadnutí Štátnej rady na konci apríla ohradil voči Morávkovým tvrdeniam: „Ja som sa ako predseda spoločnosti u pána predsedu Morávka domáhal, aby ma prijal, ale nebol som prijatý.“⁽⁹⁾ Poukázal tiež na to, že na ustálenie hodnoty im ÚHÚ dával len malé podniky, s ktorými bolo neúmerne veľa práce. Revízorov museli pritom dobre zaplatiť, aby nedochádzalo ku korupcii. Takéto revízie sa zbytočne predražovali a v podstate u malých podnikov ich ani nebolo potrebné robiť. Po intervenciách Balku boli vykonané revízie aj v niektorých väčších podnikoch, kde však tiež bol tlak zo strany ÚHÚ na stanovenie nižšej hodnoty arizovaných podnikov. Nakoniec navrhol Štátnej rade, že jej predloží podrobnú správu o činnosti Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti, čo bolo schválené. Balko podal správu na zasadnutí Štátnej rady 27. mája 1942. Konštatoval, že ÚHÚ na ich prvotnú informáciu o začiatku činnosti a formulovaní požiadaviek zo strany ÚHÚ na služby spoločnosti nereagoval. Až po konkrétnom návrhu zo strany Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti došlo ku krokom zo strany ÚHÚ. V roku 1941 dostala tak spoločnosť od ÚHÚ na vybavenie 706 a do apríla 1942 ďalších 909 prípadov, spolu teda 1 615 prípadov. Do konca apríla 1942 podľa evidencie spoločnosti bolo vybavených 637

spisov a nevybavených 978. Balko poukázal na nedostatočné informácie, ktoré ÚHÚ spoločnosti poskytovala, čo predlžovalo prácu a niekedy ju aj znemožňovalo. Štátna rada rozhodla, že „vzhľadom na anomálie uvedené v referáte člena Štátnej rady Dr. Jána Balku [...] a preto, že Ústredný hospodársky úrad svojím zdĺhavým pokračovaním dosiaľ v týchto veciach neurobil nápravu, rozhodla tento referát postúpiť vláde s požiadaním, aby táto vyzvala Ústredný hospodársky úrad na spoluprácu so Slovenskou revíznou a dôvernickou spoločnosťou.“¹⁰⁾

Na základe uvedených skutočností paradoxne pôsobí aj záver Morávkom podanej správy. Konštatoval, že „rozhodujúca bitka bola rozhodnutá stopercentne v náš prospech“, pričom vylúčil, že by už v tejto fáze mohlo dôjsť k nejakým národohospodárskym škodám. Členovia Štátnej rady však neboli takého istého názoru, čo sa prejavilo aj na jej nasledujúcich zasadnutiach. Hneď na nasledujúcom rokovaní koncom apríla bola na zasadnutí Štátnej rady opätovne otvorená správa, ktorú predložil v marci Morávek. Okrem spomínanej Balkovej intervencie sa jej venoval obsiahle Msgr. Andrej Marsina, ktorý otvorene kritizoval prácu ÚHÚ. Jeho príspevok sa týkal hlavne protežanstva určitých osôb pri arizácii, neprípustenia intervencií zástupcov straníckych organizácií, ako aj kritiky arizačných praktík samotných pracovníkov ÚHÚ.¹¹⁾ Podpredseda Štátnej rady Dr. Bohuslav Klimo si urobil poznámky, čo členov rady najviac zaujímalo. Najviac otázok sa týkalo počtu arizovaných podnikov, počtu Slovákov arizátorov, ktorí sú schopní židovské podniky prevziať, a samozrejme, čo bolo asi najdôležitejšie, chceli získať zoznam už arizovaných podnikov a ich arizátorov. Ako skutkový stav, ktorý sa nedá zmeniť, potvrdili, že na Slovensku nie je dostatok Slovákov, ktorí by boli schopní arizovať. Pritom podľa týchto poznámok bolo potrebné arizáciu urýchliť a nie ju zdržovať, pretože len tak je možné očistiť slovenský národ od Židov. Nakoľko činnosť ÚHÚ má len krátkodobý charakter, na urýchlenie arizácie je potrebné ponúknuť arizáciu na Slovensku aj arizátorom z Nemecka a riše.¹²⁾ Nie je možné zistiť, do akej miery to bol názor Klimu a do akej miery sa s ním stotožňovali ostatní členovia Štátnej rady. V každom prípade v základných bodoch boli výhrady voči činnosti ÚHÚ a jej predsedu rovnaké zo všetkých zainteresovaných strán. Kritika činnosti ÚHÚ pokračovala aj naďalej a jej prvoradým záujmom bolo, aby Morávek predložil novú správu a zároveň s ňou aj zoznam arizovaných podnikov a arizátorov. K tomu už však nedošlo.¹³⁾

Čo vlastne likvidácia a arizácia židovských podnikov v praxi znamenala? Podľa rôznych údajov bolo na Slovensku likvidovaných okolo 10 tisíc židovských podnikov (I. Kamenec uvádza číslo 10 025) a arizovaných bolo 2 223 podnikov. V júli 1942 bola likvidačná hodnota stanovená len v 288 prípadoch a vo všetkých aj tak bola podhodnotená. V čase, keď podával Morávek uvedenú správu v Štátnej rade, nebol ukončený ešte ani jeden prípad arizácie.¹⁴⁾ Pre židovské obyvateľstvo však arizácia znamenala katastrofu. K celkom 88 951 osobám, ktoré boli považované za Židov ku dňu 15. decembra 1940, pribudlo na základe nového definovania podľa Židovského kódexu ďalších 102 osôb, a tak podľa tohto údaju žilo na Slovensku pred začatím deportácií celkom 89 053 Židov v asi 22 000 domácnostiach.

Na základe protizidovských opatrení mnohí z nich prišli o zdroj príjmov, či už likvidáciou, alebo arizáciou podniku, zamietnutím pracovného povolenia, alebo na základe iného protizidovského opatrenia.

Odvetvie	Predtým zárobkovo činní	Vyradení z hospodárskeho života	Zostali zárobkovo činní
Poľnohospodárstvo	2 043	432	1 611
Priemysel a remeslá	10 548	7 181	3 367
Obchod, peňažníctvo a doprava	14 606	11 975	2 631
Slobodné povolania, verejné služby a iné povolania	5 330	2 679	2 651
Spolu	32 527	22 267	10 260

E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 60.

Podľa údajov ministerstva vnútra prišlo o zdroje obživy na základe protizidovských opatrení 22 267 osôb. Z celkom 4 000 židovských občanov, ktorí predtým žili z výťažkov svojho majetku, túto možnosť stratilo okolo 2 500 osôb. Spolu teda zdroje na zabezpečenie seba a svojich rodín stratilo 24 767 osôb. Podľa hrubých kalkulácií by štát musel na ich zabezpečenie ročne vynaložiť minimálne 160 miliónov slovenských korún. Bolo preto potrebné hľadať riešenie tohto stavu.¹⁵⁾

Morávek a Wisliceny

Najdôležitejším spolupracovníkom Augustína Morávka pri realizácii legislatívy, ako aj jej zavádzaní do praxe, bol SS-Hauptsturmführer Dieter Wisliceny. Jeho funkcia oficiálneho poradcu pre riešenie židovskej otázky mu umožňovala proces vyraďovania Židov zo spoločenského, verejného aj hospodárskeho života urýchľovať, usmerňovať a prostredníctvom svojho mimoriadne ochotného nadriadeného (Wisliceny bol formálne podriadený Morávkovi) aj riadiť. Onedlho po svojom príchode na Slovensko, keď zmapoval situáciu, vypracoval pre Morávka odporúčania. Vychádzal pritom striktne z nacistickej koncepcie realizovanej v Nemecku.¹⁶⁾ Odporúčal vymedziť pojem Žida na výlučne rasovom základe, teda mal byť ním uznaný každý, ktorý mal troch, alebo štyroch židovských starých rodičov. Odporúčal zakázať manželský zväzok medzi Židom a „nežidom“, vypracovať nové právne predpisy pre usmernenie hospodárskeho a sociálneho života Židov. Navrhoval vylúčiť zo štátnej služby, brannej povinnosti a služby v polícii aj miešančov s dvomi židovskými starými rodičmi. Manželský partner Žida mal podliehať v majetkovoprávných a hospodárskych otázkach protizidovskému zákonodarstvu, nesmel byť štátnym zamestnancom. Povinnosťou každého štátneho zamestnanca malo byť predloženie dokladov dokazujúcich árijský pôvod seba aj svojho partne-

Protižidovská propaganda.

ra. Obmedzenia navrhoval aj pre členstvo v HSES. Členmi strany sa nemali stať ani miešanci prvého a druhého stupňa, ani árijci zosobášení so Židmi. Ako na záver konštatoval: „Zavedením týchto základných zákonov v slovenskom zákonodarstve sa vytvorí spravodlivá základňa na riešenie židovskej otázky.“ To, že na Slovensku našiel ochotných spolupracovníkov schopných realizovať jeho predstavy, ho neprekvapilo, aj keď ochota riešiť radikálne židovskú otázku v štáte, v čele ktorého stál katolícky kňaz, ho prekvapovalo rovnako, ako jeho nadriadených v Nemecku.

Práve podávanie pravidelných správ o priebehu a pokroku pri riešení židovskej otázky na Slovensku bolo jednou z hlavných úloh poradcu Wislicenyho. Správy boli adresované do rúk vedúceho oddelenia IV B 4 (tzv. protižidovského referátu) Ústredného úradu riíškej bezpečnosti (RSHA) SS-Obersturmbannführera Adolfa Eichmanna (An das Reichssicherheitshaupt – Amt IV Zu Händen SS-Sturm-bannführers Eichmann). Už v jednej z prvých správ uviedol, že spoločne s Augustínom Morávkom prerokoval dovtedajšie protižidovské opatrenia na Slovensku. Spoločne skonštatovali, že doterajšie legislatívne opatrenia sú nedostatočné a pripravili návrh riešení, ktoré predložili predsedovi vlády. Vojtech Tuka s navrhovaným postupom súhlasil. Na základe toho vláda bola zmocnená vykonať všetky potrebné opatrenia na „odžidovčenie cestou vládnych nariadení“. Wisliceny

Zlata Vojtech Tuka a Alexander Mach,

informoval, že vláda preniesla tieto právomoci na novovzniknutý ÚHÚ. Došlo k súpisu židovského majetku, ktorý priniesol hodnotu majetku v hrubej výške 4,5 mld. slovenských korún. Ocenil prijatie nového arizačného zákona, no zároveň poukázal na to, že právne normy síce sú prijímané na základe nacistických vzorov, no pri ich realizácii sa musí prihliadať na skutočnosť, že na Slovensku nebol dostatočný počet odborníkov schopných prevziať židovské podniky. Z tohto dôvodu nebolo možné samotnú arizáciu realizovať tým spôsobom ako v Nemecku, teda nebolo možné robiť rozdiely medzi nútenou správou a nadobúdateľom majetku. Wisliceny považoval za pozitívum zriadenie ÚHÚ, ktorého 90 zamestnancov prišlo z rôznych ministerstiev a odborných hospodárskych organizácií. V závere správy poukázal na problémy, ktoré bránia rýchlejšiemu priebehu protizidovských

procesov. Neochotu videl u úradníkov jednotlivých ministerstiev. Správne konštatoval, že ľudia vychovaní bývalou demokratickou republikou nie sú práve ochotnými vykonávateľmi jasne nedemokratických opatrení. Chýbala mu protižidovská nálada obyvateľov Slovenska, ktorú nedokázala vyvolať ani masívna propaganda. Poukázal aj na to, že na Slovensku sa mnohí boja, že židovský kapitál bude len nahradený nemeckým. Najdôležitejším poznatkom však bolo, že slabo platení štátni úradníci boli skorumpovaní a za peniaze pomáhali v konkrétnych prípadoch obchádzať platné nariadenia, alebo aspoň brzdiť ich realizáciu.¹⁷⁾

Likvidácia malých podnikov, ktorá mala „vyčistiť“ podnikateľský priestor od židovskej konkurencie, mala rýchle tempo. Tento systém presadzovaný Morávkom našiel priaznivcov hlavne v prostredí živnostníkov. Koniec koncov ÚHÚ poveril práve živnostenské spoločenské, aby spracovali návrhy na likvidácie židovských podnikov. Morávek však poukázal na to, že napríklad v prípade likvidácie obchodov s potravinami došlo na východnom Slovensku k rozpredaju tovaru likvidovaných podnikov súkromným osobám, a to často hlboko pod cenu. Aj tu sa prejavili jeho antagonistické vzťahy s predstaviteľmi stranických štruktúr HSLS, pretože bol toho názoru, že lacnými potravinami si kúpovali hlavne chudobných obyvateľov východného Slovenska, čo iste nebolo ďaleko od pravdy.

V priebehu likvidácie a arizácie židovského majetku sa vyskytlo mnoho prípadov, keď sa o jeden a ten istý židovský podnik uchádzali Slováci aj predstavitelia nemeckej menšiny. Morávek bol pod tlakom oboch strán. Wisliceny preto navrhol vytvorenie zmiešanej slovensko-nemeckej komisie zloženej zo zástupcov HSLS a Deutsche Partei. Prvé rokovanie komisie sa uskutočnilo na ÚHÚ 28. februára 1941 a riešilo sporné prípady, keď sa o židovské obchody uchádzali slovenskí aj nemeckí záujemcovia.¹⁸⁾ V tomto čase sa zintenzívnili aj tlak HSLS na rozhodovanie v prípadoch likvidácií a arizácií. Do ovplyvňovania rozhodovania sa zapojil aj prezident J. Tiso, a to buď priamo cez prezidentskú kanceláriu, alebo prostredníctvom generálneho sekretariátu strany. Aj keď úradníci ÚHÚ boli v drivej väčšine priaznivcami Tuka a Macha, tento otvorený stranický lobbing ich viedol k nerozhodnosti. Nemohli si dovoliť ignorovať Tisove požiadavky tlmočené predstaviteľmi jeho prezidentskej kancelárie, ale ani jeho požiadavky tlmočené cez stranické štruktúry. Dvojfunkcia prezidenta republiky a zároveň predsedu štátotransy umožňovala stupňovanie tlaku hlavne v prípadoch, na ktorých mal prezident, alebo jeho blízki osobitný záujem. Wisliceny sa vo svojich správach nevyhol ani kritike práce úradníkov ÚHÚ a ich pracovné výkony považoval za „*velmi chabé a nezodpovedajúce požiadavkám*“.¹⁹⁾

Nedostatok odborníkov schopných riadiť arizované podniky na Slovensku vyústil do toho, že boli dosadzovaní nútení správcovia a tí, ktorí sa osvedčili, sa mohli následne stať arizátormi. To samozrejme len upevňovalo moc predsedu ÚHÚ, ktorý mal vo svojej výlučnej právomoci menovanie nútených správcov. Wisliceny spočiatku oceňoval túto metódu, ktorá podľa neho umožnila precizovať výber arizátorov. Kritike podrobil „divokú“ likvidáciu malých obchodov na východnom Slovensku, ktorú vykonali v Šarišsko-zemplínskej župe mimo právo-

moci ÚHÚ. Táto likvidácia prebehla podľa jeho informácií so značnými škodami. Oceňoval tiež činnosť zmiešanej slovensko-nemeckej komisie.²⁰⁾ Wisliceny postrehol aj kritiku arizačného procesu napríklad zo strany nitrianskeho župného tajomníka HSLS Turčeka a generálneho tajomníka Jána Ďurčanského. Spôsob arizácie vyvolával aj nevôľu niektorých ministerstiev. Ministerstvo financií požadovalo, aby v prípade už schválených arizácií bola zálohovo zaplatená daň za prebiehajúci rok. Viedli ich k tomu obavy o likviditu podnikov prevzatých arizátormi na základe stranických nominácií a osobných známostí. ÚHÚ pritom poukazoval na zohľadnenie hospodárskej situácie arizátorov, ktorí skoro ani v jednom prípade nedisponovali potrebným kapitálom. Morávek pozastavil menovanie nových arizátorov, kým ministerstvo financií nestiahne svoju požiadavku. Začalo sa pripravovať aj zriadenie židovských pracovných táborov, táto kompetencia bola zverená Ústrednému úradu práce, pretože ÚHÚ nemal záujem na tomto druhu činnosti. Wisliceny poukázal na to, že vláda sa ešte nerozhodla pripraviť základnú právnu normu podľa vzoru norimberských zákonov.²¹⁾

Vyradovania Židov z hospodárskeho života samozrejme spôsobovalo problémy. Postupne sa vytvárala stále sa zväčšujúca skupina ľudí odkázaných na pomoc Ústredne Židov (ÚŽ),²²⁾ alebo štátu. ÚHÚ robil všetky opatrenia, aby im zabránil v získaní akýchkoľvek príjmov a chcel ich mať pod stálou kontrolou. Snaha vybudovať pre nich pracovné tábory, ktoré by sa zaoberali hospodárskou činnosťou nekonkurujúcou slovenským podnikateľom, narážala na mnohé problémy. Slovenská republika nebola schopná na vlastnom území vyriešiť koncentráciu a pracovné zaradenie niekoľko desaťtisíc ľudí. S prípravnými prácami na vybudovanie takýchto táborov sa však začalo, no Morávkovi bolo jasné, že ich počet nebude dostatočný a napriek ich zriadeniu tu zostane veľká pauperizovaná masa Židov. Na fakt neustále upozorňoval aj predsedu vlády Vojtecha Tuku. Koncom mája 1941 preto zvolal na ÚHÚ poradu za účasti predsedu Ústredného úradu práce a nacistických poradcov Wislicenyho a Dr. Geberta. Rokovali o zriadení pracovných táborov pre Židov na Slovensku podľa nacistického vzoru, no Morávek zároveň „*nadhodil myšlienku*“, či by nebolo možné aspoň časť Židov umiestniť v Generálnom gubernáte, alebo na prácach v Nemecku.²³⁾ Morávek predbežný nemecký súhlas s jeho návrhom považoval za značné uľahčenie situácie, ale zároveň trval na koncentrácii vyradených Židov v pracovných táboroch, ghettách, alebo na miestach, kde budú pod kontrolou. Požiadal Tuku o podporu jeho snáh v tomto smere, aby práca ÚHÚ mohla nerušene pokračovať.

Týmto iniciatívam Morávek už nedal zaspáť a s výraznou podporou Tuku vytváral podmienky na ich realizáciu. Už začiatkom júla 1941 nemecký veľvyslanec H. E. Ludin informoval Zahraničný úrad v Berlíne, že na pozvanie Gauleitera Horného Sliezska navštívia poradcovia Smagon a Wisliceny židovský pracovný tábor v tejto oblasti. Ďalšími členmi delegácie mali byť ministerský radca Dr. Koso,²⁴⁾ predseda ÚHÚ Morávek, prednosta 6. odboru ministerstva vnútra (Ústredný úrad práce) Ján Kaššovič a ďalší štyria zástupcovia HG. Ludin zároveň túto návštevu podporil, pretože na Slovensku sa pripravovalo vybudovanie podobných tá-

borov.²⁵⁾ Pracovná cesta sa uskutočnila v dňoch 9. a 10. júla 1941 a spoločne s nacistickými poradcami nakoniec cestovali Dr. Koso, Morávek, notár Július Pečúch (v rokoch 1942–1944 bol vládnym komisárom židovských pracovných táborov) a župný veliteľ HG a veliteľ koncentračného tábora Ilava Pavol Krchniak. Najskôr ich v Katoviciah prijal zástupca ríšskeho komisára pre upevnenie nemectva SS-Sturmbannführer Dr. Altem, potom v Sosnovciach ich informoval vládný prezident z Opole SS-Oberführer Schmelt. Videli pracovisko pre cudzineckú prácu, a potom navštívili židovskú fabriku na výrobu šatstva v Bendzine. Na popoludňajšom čaji u gauleitera a vrchného prezidenta Dr. Brachta bola delegácii podsunutá myšlienka, že Židia budú vystavhovaní z Európy. Bracht uviedol, že túto informáciu má od samotného Führera, ktorého pred pár dňami navštívil. Podľa Wislicenyho táto informácia zjavne zaujala Kosu aj Morávka. Nasledovala návšteva uhoľnej bane. Nasledujúci deň ich zaviedli do tábora Grunheide a ukázali im ako Židia pracujú pri stavbe diaľnice. Nacisti cestu samozrejme precízne pripravili, aby na slovenskú časť delegácie urobili dojem. Prehliadky zariadení striedali prijatia s miestnymi nacistickými pohlavármi, ktorí podrobne informovali o pracovnom nasadení Židov. Pracovná cesta však napriek tomu nedopadla podľa ich očakávaní. Na spiatočnej ceste Krchniak informoval Wislicenyho, že večer ho spoločne s Morávkom pozval na hotelovú izbu Koso a vyjadril sa, „*že systém pracovného nasadenia Židov je v tejto forme nekresťanský a nehumánny, a že na Slovensku bude treba nájsť inú formu*“. Oproti tejto Krchniakovej informácii bolo rozlúčenie v Žiline, pri ktorom Koso ďakoval Wislicenyemu, že sa mohol pracovnej cesty zúčastniť, a pochvalne sa vyjadril o tom, čo videl.²⁶⁾ Ešte pregnantnejšie sa vyjadril J. Pečúch: „*Židia tam musia existovať za podmienok, ktoré napokon vedú k smrti.*“²⁷⁾ Napriek videnému a vyjadrenému odporu k spôsobu využívania židovskej pracovnej sily v táboroch v Hornom Sliezsku niektorými členmi slovenskej delegácie sa všetci jej členovia aktívne podieľali na prípravách a priebehu deportácií slovenských Židov. Koso sa v pozitívnom zmysle vyjadril aj v bratislavských novinách, ktorým poskytol rozhovor v súvislosti s cestou do táborov.

Mimoriadne zaujímavá je správa Wislicenyho z 18. júla 1941, v ktorej sa venuje skoro výlučne osobe Augustina Morávka, ktorý bol pôvodne vedúcim tajomníkom grémia kovospracujúceho priemyslu a že na vrchol ho vytiahol Vojtech Tuku. Wisliceny si všimol aj jeho dôverných vzťahov s Alexandrom Machom, s ktorým si tykal, lebo boli údajne spolužiakmi. Poukázal tiež na to, že Morávek bol považovaný za maďaróna – jeho manželka bola Maďarka. Všimol si aj, z akého prostredia vyšiel a aj jeho rozsiahleho príbuzenstva. Bokom nezostal ani Morávkov záujem o ovládnutie arizačného procesu a v súvislosti s prvým arizačným zákonom Wisliceny poznamenal, že „*nepriniesol Morávkovi vytúženú plnú moc*“. K tomu došlo až po vytvorení ÚHÚ. Prvé tri mesiace úrad venoval pozornosť vybudovaniu administratívnych kapacít, kde Morávek uprednostňoval skupinu osobných priateľov, s ktorými spolupracoval pri činnosti pre rôzne hospodárske organizácie a ostatní prišli z rôznych štátnych úradov. Zároveň prevzal kompetencie župných úradov. Podľa Wislicenyho „*ľudský materiál nižších a stredných úrad-*

*nikov je z hľadiska ďalšieho vzdelávania i pracovnej výkonnosti pod kritiku. Títo ľudia takmer bez výnimky nemajú zmysel pre povinnosť a ich pracovné tempo je strašne pomalé.*²⁸⁾

Výnimočné postavenie, ktoré Morávek získal ako predseda ÚHÚ, bolo podčiarknuté navyše tým, že podliehal jedine predsedovi vlády. Samozrejme, že aj z tohto dôvodu ho považovali za bezvýhradného stúpenca Vojtecha Tuku. Bolo to však len zdanie. Napriek neutíchajúcej kritike zo všetkých strán Morávek dokázal v politickom a hospodárskom priestore lavírovať dovedy, kým bolo o čom rozhodovať. Kritika bola spočiatku proti nemu zameraná hlavne zo strany HSLS a niektorých ministerstiev, neskôr sa pridali aj nespokojenci z radov Deutsche Partei. Morávek samozrejme chcel utopiť kritiku z radov HSLS, a preto v niektorých prípadoch rozhodol v prospech nimi odporučených arizátorov, čo sa nepáčilo záujemcom z radov Deutsche Partei, ktorí mali tiež záujem arizovať. Tieto rozhodnutia nakoniec vyvolali kritiku aj z radov HG. Jednoducho bolo priveľa záujmov a priveľa záujemcov o niektoré konkrétne židovské podniky. Wisliceny pozorne sledoval tento vývin, a keď hrozilo, že nemecká menšina bude ťahať za kratší koniec, navrhol vytvorenie spomínanej zmiešanej komisie. Na jej pôde sa aj zástupcovia HSLS zväčša prikláňali na stranu nemeckých žiadateľov. Morávek podľa všetkého nie celkom dobre spočiatku odhadol politickú situáciu na Slovensku. Po Salzburgu sa domnieval, že radikálne krídlo v čele s Tukom a Machom bude mať jasne navrch. Táto črtajúca sa tendencia sa však nenaplnila, pretože nacisti nemali záujem na úplnom oslabení Tisových pozícií. Naopak vnútrostranícky vývoj viedol k postupnému oslabovaniu Tukových pozícií. Súviselo to s jeho zhoršujúcim sa zdravotným stavom, ale aj s aférami jeho blízkych ľudí.²⁹⁾ Morávkov spočiatku absolútne radikálny postoj a rezolútna obrana názorov a pozícií postupne dostávali trhliny. Wisliceny si všimol jeho zblíženie sa s Kosom a tomuto zblíženiu dával za vinu aj lavírovanie Morávka v niektorých otázkach. Nepáčilo sa mu hlavne to, že spoločne s Kosom sa postavil proti označovaniu Židov, hoci predtým bol jeho názor opačný.

Morávek dbal hlavne na to, aby sa nedostal do opozície proti Tisovi, lebo si uvedomoval, kto mal v rukách skutočnú moc na Slovensku. Napriek tomu počítal s tým, že vo funkcii predsedu ÚHÚ zostane len do konca roku 1941. Požiadal teda Tuku, aby mu bolo umožnené arizovať niektorý židovský podnik. Informoval o tom aj Wisliceného a dokonca mu povedal, že jeden si už rezervoval.³⁰⁾ Wisliceny si samozrejme všimol aj to, že Morávek z arizácie zabezpečil aj príslušníkov svojej rodiny, ktorá si vybuodovala monopolné postavenie v oblasti čalúnnictva a obchodu s rádioprijímačmi. Úspešne zlikvidoval mnoho podnikov vyrábajúcich sódu a odstránil tak konkurenciu rodičovskému podniku. Podobne zabezpečil aj svojich najbližších spolupracovníkov. Wisliceny považoval väčšinu zamestnancov ÚHÚ za neschopných a napriek tomu, že oceňoval čiastočné pokroky v riešení židovskej otázky na Slovensku, záver jeho správy vyznieva dosť skepticky: „*Žiaden z mužov, s ktorými som sa doteraz stretol, vo svojom vnútri neverí v slovenský štát, ani v správnosť doterajšej slovenskej politiky.*“³¹⁾

Vzťah Morávka a Wislicenyho bol pracovný. Hlavne Wisliceny však potreboval Morávka, aby mohol cez neho presadzovať záujmy nemeckej menšiny pri arizácii. Morávek sa snažil vyhovieť požiadavkám nemeckej menšiny na arizácie, ale zároveň chcel oslabiť tlak stranického aparátu voči sebe. Morávek v zásade potreboval Wislicenyho len ako záštitu, keď chcel brániť a presadzovať svoje stanoviská voči oponentom v rámci HSLS a HG. Napriek tomu, že vo svojich správach Wisliceny kritizoval pomalosť práce ÚHÚ a aj voči jeho predsedovi mal nemalé výhrady, akceptoval ho, pretože si uvedomoval, že len veľmi ťažko by našiel ochotnejšieho spolupracovníka, akým bol Morávek. V druhej polovici roku 1942, keď sa blížil koniec Morávkovej politickej kariéry, intervenoval v jeho prospech a vyslovil sa proti jeho odvolaniu z funkcie.

Podiel Augustína Morávka na príprave deportácií

Morávkov názor na to, čo urobiť s masou pauperizovaného židovského obyvateľstva, ktorá v zásade vznikla jeho zásluhou, sa postupne vyvíjal. Wisliceny prišiel na Slovensko s jasným cieľom vytvoriť masu sociálne závislých, ktorí budú zaťažovať štát a jediným riešením bude ich vystaňovanie, alebo presnejšie vyhnanie (tento termín používa izraelská historička G. Fatranová a asi najlepšie vystihuje, čoho sa slovenskí Židia dočkali zo strany ľudáckej vlády). Naproti tomu Morávkovi v prvom rade záležalo na tom, aby Židia, ktorých pripravili o majetok a živobytie, boli pod neustálou kontrolou. V prvom štádiu obmedzením ich pohybu chcel zabrániť rozvoju podomového obchodu, ktorému sa začali intenzívne venovať, keď prišli o svoje obchody. Nasledovali iniciatívy okolo ghettoizácie, ktorá sa ukázala na Slovensku nereálnou a v ďalšej fáze sa do reálnej polohy dostali úvahy o zriadení pracovných táborov pre Židov. Prvým krokom bola spomínaná návšteva v pracovných táboroch v Hornom Sliezske. Ešte aj na konci októbra 1941 Ludin oznamoval Zahraničnému úradu v Berlíne, že sa nepripravuje „vykázanie Židov z územia Slovenska“. Podľa jeho informácie slovenská vláda chystala koncentráciu židovského obyvateľstva formou nacistických ghet a plánovali vystaňovanie Židov z hlavného mesta Bratislavy. Malo tak byť na podnet nemeckého poradcu.³²⁾ V tejto dobe bol však Morávek vo svojich návrhoch odvádznejší, keď už vo februári 1941 v správe predloženej Štátnej rade, v súvislosti s pribúdajúcim počtom sociálne odkázaných Židov, konštatoval, že „*ide o veľmi komplikované otázky rázu policajného, zdravotného, ohľadom zaradenia do takého pracovného procesu, ktorý neškodí kresťanskému podnikaniu a je pod stálym dozorom a kontrolou Ústredného hospodárskeho úradu. Tito ľudia musia byť postavení pod stály dozor a kontrolu aj cestou primerane vybudovaných pracovných táborov, lebo ináč podomovým obchodovaním a inou nekontrolovateľnou činnosťou podkopávajú aj tie najsolidnejšie a najlepšie vedené kresťanské podniky, a to hlavne arizované podniky, ako aj obchodnú morálku vôbec.*“³³⁾

Za zlomový moment „konečného riešenia“ je podľa všetkého potrebné považovať návštevu najvyšších slovenských štátnych predstaviteľov v Hitlerovom hlavnom stane 19. – 20. októbra 1941. Tu údajne nacisti prejavili záujem pomôcť s rie-

šením židovskej otázky na Slovensku. Onedlho začala dislokácia bratislavských Židov do vybraných slovenských miest, ktorá sa vykonala na základe aktivity ÚHÚ, a Wisliceny sa o nej dozvedel až od Morávka. V polovici októbra potom Wisliceny a Morávek podnikli cestu do Serede, Novák a Oremlazu, ktoré boli vytypované za miesta budúcich koncentračných táborov, no tie mali byť zriadené aj na iných miestach.³⁴⁾

Zriadenie a prevádzka židovských koncentračných táborov samozrejme vyžadovali investície. Predsedníctvo vlády navrhlo, aby sa výdaje kryli z rôznych zdrojov a väčšina z nich sa týkala ÚHÚ:

- výnos z pracovných povolení Židov,
- výnos z pracovných táborov Židov a ich práce,
- výnos z dielní,
- polovica z výnosu židovského domového majetku,
- splátky arizátorov,
- úrovňový zisk z odpredaných a vyplatených židovských poľnohospodárskych nehnuteľností.

Dokonca sa mali na tento účel využiť aj hotovosti židovského vystaňovaleckého fondu.³⁵⁾ Nakolko finančná situácia v niektorých navrhovaných položkách bola katastrofálna, aj krytie bolo v podstate nereálne.

Situácia slovenských Židov sa však koncom roka 1941 výrazne skomplikovala, keď najskôr nemecká strana žiadala stanovisko k pripravovaným deportáciám Židov, ktorí boli slovenskými štátnymi príslušníkmi, z územia Nemecka a Protektorátu Čechy a Morava. S čím slovenská strana súhlasila 2. decembra 1941, vyhradila si však právo rozhodovať o ich majetku. S takýmto riešením však samozrejme nacisti nesúhlasili a uplatnili v tomto prípade teritoriálny princíp, pričom si robili nárok aj na majetok slovenských Židov usadených v Nemecku a protektoráte nachádzajúci sa na území Slovenska.³⁶⁾ Nacisti však ani nijaké komplikácie v tomto smere neočakávali. Po uskutočnení konferencie vo Wannsee 21. januára 1942 boli deportácie úplne reálnou vecou a základné kroky, ktoré podnikla slovenská aj nemecká strana, sú v zásade všeobecne známe. Ponuka 20 000 práceschopných Židov namiesto zvýšenia kvóty slovenských pracovných síl do ríše bola nemeckou stranou akceptovaná. Podmienkou však bolo, ako to oznámil začiatkom marca 1942 Alexander Mach na zasadnutí vlády, že deportovaní Židia budú zbavení štátneho občianstva.³⁷⁾

Podrobne sa problematikou pripravovaných deportácií zaoberala aj Štátna rada na svojom zasadnutí 6. marca 1942. Vojtech Tuka informoval, že Židia budú vystaňovaní na Ukrajinu a tým, že opustia územie Slovenska, stratia občianstvo, zároveň informoval, že Slovenská republika je povinná s každým Židom odovzdať 500 ríšskych mariek. „*Štátna rada referát pána predsedu vlády Dr. Vojtecha Tuku vzala s uspokojením na vedomie,*“ uvádza sa v dobovom dokumente.³⁸⁾ Nie je vôbec náhodné, že zvestovateľom zlých správ bol Augustín Morávek. ÚŽ mala síce určité informácie o chystaných deportáciách od Izidora Kosa, no nechceli im veriť. V polovici marca prikázal predseda ÚHÚ zvolat' vedenie ÚŽ. Na poradu

Deportácie zo Slovenska.

prišiel v sprievode Dietera Wislicenyho. Morávek bez dlhých úvodov oznámil, že slovenská vláda sa rozhodla uskutočniť prevezenie Židov do Poľska. Na začiatok pôjdu mladí práceschopní, aby mohli urobiť prípravy. Môžu si so sebou zobrať 50 kg batožín. Wisliceny doplnil, že deportovaných bude 60 000 Židov, ktorí budú môcť na nových miestach pracovať, a dokonca odporučil, aby si remeselníci so sebou zobrali náradie.³⁹⁾ V nasledujúcich dňoch sa riešili otázky harmonogramu deportácií a ich financovania, vláda urýchlene prerokovala text ústavného zákona o vystáňovaní Židov a 24. marca 1942 ho odovzdala Slovenskému snemu predpokladajúc, že bude urýchlene schválený. To sa však nestalo. Deportácie sa začali 25. marca a pokračovali prvé dva mesiace bez akéhokoľvek zákonného podkladu. Vládou navrhovaná verzia predpokladala vystáňovanie všetkých Židov a u niektorých poslancov snemu bol názor, že plnú zodpovednosť za takéto riešenie by mala niesť vláda. Nakoniec však bolo prijaté rozhodnutie, že do zákona je potrebné zapracovať zmeny, ktoré zmiernia jeho dopady a s týmito zmenami je ho potrebné prijať. Zákon o vystáňovaní Židov bol prijatý 15. mája 1942.⁴⁰⁾

Týmto sa uzatvorila jedna etapa riešenia židovskej otázky na Slovensku, ktorej sa mimoriadne aktívne zúčastnil Augustín Morávek. Predseda ÚHÚ už v tejto dobe evidentne strácal moc a neodvratne sa blížil koniec jeho krátkej a búrlivej politickej kariéry. V tejto dobe mu to však už mohlo byť úplne jedno. Všetky ciele, ktoré si uložil na začiatku svojho pôsobenia, v zásade splnil, ba ich ešte prekročil. Židovský majetok bol rozparcelovaný, ich domový majetok bol od 1. novembra 1941 v držbe štátu a Židia boli vyhánaní zo svojej pôvodnej vlasti, stratili občianstvo a aj všetok ich zostávajúci majetok prepadol v prospech štátu. Tí, ktorí zostali na území Slovenska vďaka zmiernovacím paragrafom zákona č. 68/1942

Sl. z., boli buď umiestnení v koncentračných táborech, vojenských pracovných jednotkách, alebo im bol výrazne obmedzený pohyb a boli teda vlastne pod stálym dozorom.

Izraelská historička Gila Fatranová považuje Morávka, podľa nášho názoru celkom oprávnene, za iniciátora a prvolezca v otázke vysťahovania Židov z územia Slovenska: „*Morávek, ktorý sa vyšplhal do vysokého postavenia vďaka svojim protižidovským iniciatívam, sa právom označuje za prvého a najvýznamnejšieho koryfeja. Nielen presadzoval, ale aj podnikol konkrétne kroky na vyhnanie Židov z územia Slovenska.*“⁽⁴¹⁾ Podobne hodnotí Morávkove iniciatívy aj Ivan Kamenec. Hovorí o ňom ako o človeku, ktorí pripravoval deportácie tým, že pripravil Židov o majetok a príjmy a zároveň „*začal o nich verejne a konkrétne hovoriť*“.⁽⁴²⁾ Poukazuje pritom na jeho referát v Štátnej rade 12. februára 1941, ním iniciovanú poradu s poradcami D. Wislicenym a E. Gebertom na konci mája 1941, keď ponúkol vysťahovanie časti Židov do priestorov Generálneho gubernátu. Aj tieto dva prípady, aj niektoré ďalšie sme už spomínali. Do akej miery išlo o vlastnú iniciatívu Augustína Morávka je pomerne ťažké posúdiť. Mohol byť len hovorcem myšlienok Vojtecha Tuku. Ak sa však zamyslíme nad celkovým pôsobením Morávka v rámci ÚHÚ, nad iniciatívami, ktoré vykonal pred nástupom do predsedníckej funkcie, môžeme sa právom domnievať, že to bol práve on, kto bol iniciátorom radikálnych riešení. Častokrát využíval priaznivú situáciu, podsúval riešenia pri nako nezáväznom rozhovore, a takto postupne naplňal svoje predsavzatia. Morávka samotná realizácia koncentrácie a deportácií slovenských Židov pramálo zaujímala a veľmi ochotne prenechal ich realizáciu ministerstvu vnútra, ktoré na tento účel vytvorilo smutne známe 14. oddelenie. Wisliceny to Morávkovi aj vyčítal, ten však už dosiahol všetko, po čom túžil. Ožobráčil časť obyvateľov Slovenska a získal absolútnu kontrolu nad ich osudom. Mal v podstate neobmedzené právomoci pri rozdeľovaní a rozhajďákaní židovského majetku, z čoho celkom premyslene vyťažil on sám, jeho najbližšia rodina a okruh naj dôvernejších spolupracovníkov. Na svoje si samozrejme prišli aj živnostenské grémiá a spoločenstvá, ktoré jeho prostredníctvom boli iniciátorom radikalizácie protižidovských opatrení. Nakoniec sa mu ušiel s Tukovým súhlasom aj vytúžený podnik, ktorý arizoval.

Samotné deportácie však jednoznačne schvaľoval a obhajoval, veď riešili podľa neho základný problém, a to bolo úplné zbavenie sa Židov, inam by mohli ovplyvňovať hospodársky život na Slovensku, alebo nebodaj v príhodnej chvíli žiadať aj vrátenie vlastného majetku. Deportácie tomu mali zabrániť a aj zabránili. Morávek videl nehumánne zaobchádzanie so Židmi v táborech v Hornom Sliezske, ale jeho sa to podľa všetkého nedotklo, aspoň sa nedochovali žiadne informácie, že by vyjadril akýkoľvek odpor k takémuto riešeniu. Naopak inicioval a presadzoval vyhnanie a po jeho začiatku ho obhajoval: „*Židov zo Slovenska sťahujú do vo-pred určených koncentračných stredísk [...] Majú svoju samosprávu, spravuje ich Rada starších, majú aj vlastnú políciu a súdy. Pracujú v továrňach a rozličných dielnach.*“ O spôsobe transportovania povedal, že Židia si so sebou môžu vziať 50 kg batožiny, a dokonca tvrdil, že „*ináč im aj cestou teplé jedlo pripravujú*“.

O Židoch, ktorí naďalej zostali na Slovensku, tvrdil, že ich treba koncentrovať a mať ich pod neustálou kontrolou.⁴³⁾

■ **Stanislav Mičev** (1957) je ředitelom Muzea Slovenského národného povstání v Banské Bystrici. Zabýva se německými represáliemi a problematikou holokaustu na Slovensku.

Poznámky

¹⁾ Nariadenie s mocou zákona zo dňa 30. augusta 1940 o súpise židovského majetku č. 203/1940 Sl. z.; Ústavný zákon zo dňa 3. septembra 1940, ktorým sa vláda splnomocňuje, aby učinila opatrenia vo veciach arizácie č. 210/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 16. septembra 1940 o Ústrednom hospodárskom úrade č. 222/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 24. septembra 1940 o povinnosti uvolňovať zamestnancov pre Ústredný hospodársky úrad č. 235/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 28. septembra 1940, ktorým sa obmedzuje voľnosť nakladať s majetkom Židov a židovských združení č. 243/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 4. októbra 1940 o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyslových, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách Židov č. 244/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 11. októbra 1940 o zamestnávaní Židov č. 256/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 11. októbra 1940 o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovským nájomníkom č. 257/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 18. októbra 1940 o židovských viazaných účtoch a úschovách č. 271/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 25. októbra 1940 o obmedzení výberov z vkladov a účtov Židov č. 272/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 4. novembra 1940 o obmedzení exekúcií na majetkovú podstatu židovských podnikov (závodov) a o zákaze vymáhania predstieraných požiadaviek proti Židom č. 282/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 8. novembra 1940 o povinnosti Židov ukladať peňažné hotovosti na vkladné knižky č. 293/1940 Sl. z.; Nariadenie zo dňa 30. novembra 1940 o židovských podnikoch č. 303/1940 Sl. z. (tzv. Druhý arizačný zákon). – V poznámke uvádzame samozrejme len základné legislatívne normy.

²⁾ Dieter Wolfgang Wisliceny (1911 Regulowken – 1948 Bratislava), nedokončil štúdium teológie, v roku 1931 sa začal venovať politickej práci v NSDAP, od roku 1934 člen SS, od júna 1934 pracovník SD. Neskôr sa stal v RSHA zástupcom A. Eichmanna, od septembra 1941 nacistický poradca pre Ministerstvo vnútra SR a Ústredný hospodársky úrad so zameraním na riešenie židovskej otázky. Z nacistickej strany bol on hnacím motorom perzekúcií a deportácií židovského obyvateľstva zo Slovenska. V rokoch 1943 a 1944 organizoval deportácie Židov v Grécku a od marca 1944 aj v Maďarsku. V rokoch 1945–1947 vypovedal pred medzinárodným tribunálom v Norimbergu. Roku 1948 ho odsúdil Ľudový súd v Bratislave na trest smrti. – Bližšie pozri K. Hradská, Prípady Wisliceny. Bratislava 1999.

³⁾ O. Hammer–V. Harman–L. Zíman, Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku. Bratislava 1941, s. 5.

⁴⁾ Vojtech Tuka (1880 Piarg –1946 Bratislava), Ľudovú školu absolvoval v Banskej Štiavnici, maturoval v Leviciach. Vysokoškolské štúdiá práva a štátnych vied absolvoval na univerzitách v Budapešti, Berlíne a Paríži. V rokoch 1902–1907 bol policajným úradníkom v Budapešti, potom vysokoškolským pedagógom v Pécsi, 1914–1921 profesorom právnej filozofie a medzinárodného práva na Alžbetínskej univerzite v Bratislave. Od roku 1921 sa angažoval v SLS. Bol iniciátorom a autorom jej autonomistických koncepcií, od 1922 do 1929 šéfredaktor denníka Slováč, roku 1923 založil polovojenskú stranícku organizáciu Rodobrana. V rokoch 1925 až 1929 poslanec Národného zhromaždenia. Roku 1929 ho odsúdili na 15 rokov za vlastizrada a špionáž v prospech maďarskej iredenty. V roku 1938 sa vrátil na Slovensko, obnovil Rodobranu, stal sa čestným veliteľom Hlinkovej gardy. Aktívne vystupoval v rokovaniach s nacistami pri rozklade ČSR. V rokoch 1939–1945 profesor právnej filozofie a medzinárodného práva na Slovenskej univerzite, 1940–1942 jej prvý rektor. Zároveň zastával funkciu podpredsedu HSLS a rozličné vládne posty

- (27. 10. 1939 – 4. 9. 1944 premiér, od 29. 7. 1940 súčasne aj minister zahraničných vecí). Presadzoval slovenský nacionálny socializmus, viedol radikálne krídlo HSLŠ, využíval svoju otvorenú kolaboráciu s nacistami na politický nátlak vnútri strany. Hlavný iniciátor rasových perzekúcií a deportácií rasovo prenasledovaných zo Slovenska. V marci 1945 emigroval, no vydali ho česko-slovenským orgánom, odsúdili a popravili obesením.
- ⁵⁹ O. Hammer–V. Harman–L. Ziman, *Komentovaná zbierka*, s. 6–7.
- ⁶⁰ E. Nižňanský, *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Bratislava 2003. Dokumenty č. 29, 30 a 33.
- ⁷⁰ Tamže. Dokument č. 57. Zápisnica zo zasadnutia Štátnej rady 26. 3. 1942, ktorá rokovala o židovskej otázke. Na zasadnutí vystúpil predseda Ústredného hospodárskeho úradu A. Morávek, ktorý vo svojom referáte informoval Štátnu radu o priebehu arizácií a likvidácii židovských firiem a obchodov.
- ⁸⁰ Tamže. – Slovenská revízna a dôvernická spoločnosť vznikla na základe Nariadenia s mocou zákona zo dňa 30. septembra 1940 o Slovenskej revíznej a dôvernickej spoločnosti č. 239/1940 Sl. z. Bola účasťou spoločnosťou so 60%-ným podielom štátu, zostatok sa upisoval. Jej hlavnou činnosťou bola kontrola hospodárskej činnosti podnikov. Ustanovujúce valné zhromaždenie sa konalo 22. januára 1941 a činnosť začala zriadením kancelárie 1. marca 1941. Dňa 28. marca 1941 bol o založení spoločnosti a zriadení kancelárie písomne upozornený ÚHÚ.
- ⁹⁰ Tamže. Dokument č. 64. Úryvok zo zápisnice a stenografického záznamu zo zasadnutia Štátnej rady 29. 4. 1942.
- ¹⁰⁰ Tamže. Dokument č. 74. Úryvok zo zápisnice a stenografického záznamu zo zasadnutia Štátnej rady 27. 5. 1942, ktorá rokovala aj o problematike židovských lekárov a revíziách arizácií prevedených Slovenskou revíznou a dôvernickou spoločnosťou.
- ¹¹⁰ Tamže. Dokument č. 64: *„veď poslanie ÚHÚ dnes – zajtra bude skončené a nové pramene pre náhradu sa nenájdu. ÚHÚ síce svojimi ciframi na župných zjazdoch frapoval prítomných, no za pomínutú dvojnásobnú lehotu pri tom veľkom a drahom aparáte mohol viac, lepšie, užitočnejšie a pre štát lukratívnejšie vykonať, keby ÚHÚ bol dal si povedať a nebol fedroval záujmy istých jednotlivcov a nebol trpel, ak priamo nezavinil zbytné neprávosť. Lebo prečo dovolil ÚHÚ, aby jeho vlastní úradníci (asi 20) arizovali viacmiliónové podniky nielen v Bratislave, ale aj na vidieku [...] Prečo dostali tajomníci Gen. Sekretariátu HSLŠ arizácie, ktorí mali vlastne kontrolovať pridelovanie. Prečo vysokopostavení úradníci na ministerstvách a ich panie mohli si sadnúť do výnosných podnikov na všeobecné pohoršenie a prečo sa pri arizácii podľa kvóty nerešpektoval vďaka slovenský živel. [...] Zástupcovia organizácií Strany a hlavne vidiecki tajomníci Strany neboli pripúšťaní k intervenciám na ÚHÚ, napriek tomu ale niektorí páni kedykoľvek mohli intervenovať aj bez súhlasu pána predsedu. ÚHÚ podľa svojho poslania mal zcentralizovať a zjednotiť arizáciu... a predsa hádam pre nesúčasť niektorých ústredných úradníkov ÚHÚ viaceré úlohy vypustil zo svojej kompetencie a dal ich vybavovať okresnými úradmi.“*
- ¹²⁰ E. Nižňanský, *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Bratislava 2003. Dokument č. 32. Nedatované poznámky popredsedu Štátnej rady B. Klíma k referátu A. Morávka a posúdenie v Štátnej rade.
- ¹³⁰ Dr. Viktor Ravasz, predseda Štátnej rady na jej zasadnutí 24. 6. 1942: *„Pred druhým zasadnutím sme sa uzniesli, že budeme žiadať pána Morávka, aby nám podal zoznam arizátorov. Doteraz sme nič nedostali. Počúvam a aj pán Morávek hlásil, že odovzdáva svoju agendu Ministerstvu hospodárstva, prezidiu. Aby sme si to žiadali odíť.“* Tamže. Dokument č. 82. Úryvok zo zápisnice a stenografického záznamu zo zasadnutia Štátnej rady 24. 6. 1942, na ktorom členovia Štátnej rady zobrali na vedomie nariadenie, ktorým sa vykonáva ústavný zákon č. 68/1942 Sl. z. o vystaňovaní Židov.
- ¹⁴⁰ I. Kamenec, *Po stopách tragédie*. Archa. Bratislava 1991, s. 105–113.
- ¹⁵⁰ E. Nižňanský, *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Bratislava 2003. Dokument č. 60. Všeobecná časť dôvodovej správy vládneho návrhu zákona o Fonde pre zriadenie a udržiavanie podnikov pracovnej povinnosti Židov z 1. 4. 1942. Správa obsahuje informácie o vládou uznaných pauperizáciách židovskej komunity.
- ¹⁶⁰ E. Nižňanský, *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945)*. Bratislava 2003. Dokument č. 8: *„V súlade s jasným rozpoznaním rasového rozdielu medzi ľuďmi a názormi pristúpil národný socializmus po prevzatí moci v Nemecku k vylúčeniu rasovo cudzích elementov z tela nemeckého národa.“*
- ¹⁷⁰ E. Nižňanský, *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945)*. Bra-

- tislava 2003. Dokument č. 9. Správa D. Wislicenyho „Stav židovskej otázky na Slovensku“ zo 17. 12. 1940 pre A. Eichmanna.
- ¹⁸⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 11. Správa poradcu D. Wislicenyho z 1. 3. 1941: „*Vo všetkých prerokovaných prípadoch Slovinci prijali nemecké stanovisko. Na zasadnutí sa okrem predsedu Morávka zúčastnil poslanec Germuška, Dr. Kosorin a Blodek, ako nemecký zástupca.*“
- ¹⁹⁾ Tamže – „*Výnimku tu tvorí len Volksdeutsche Dr. Hammer, zemský súdny radca Žiman, Dr. Harman a tajomníci Horvath a Kršiak.*“
- ²⁰⁾ „*Takmer vo všetkých prípadoch, kedy boli predložené žiadosti z nemeckej i slovenskej strany, bolo možné obhájiť nemecké stanovisko.*“
- ²¹⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 12. Správa poradcu D. Wislicenyho zo 4. 4. 1941 venovaná najmä problematike Ústredného hospodárskeho úradu.
- ²²⁾ Ústredňa Židov (ÚŽ) bola zriadená dňom 30. septembra 1940, ako jediná organizácia Židov žijúcich v Slovenskej republike. Všetky spolky a organizácie s výnimkou náboženských obcí Židov boli zrušené a ich majetok pripadol ústredni. V § 4 nariadenia sa doslova uvádzalo, že „*Ústredňa Židov podlieha len dozoru Ústredného hospodárskeho úradu, jeho príkazy a úpravy sú pre ňu záväznú*“. ÚHÚ mal zároveň právo rozhodnúť o vnútornej organizácii ÚŽ, ako aj o právach a povinnostiach jej členov.
- ²³⁾ Tragédia slovenských Židov. Bratislava 1949. List A. Morávka V. Tukovi zo 17. júna 1941: „*Výsledkom toho je, že aj Dr. Gebert aj Wisliceny podnikli kroky na prípadné realizovanie tejto myšlienky. Podľa mojich informácií je pravdepodobné, že sa dostane súhlas z Berlína k tomu, aby určitý počet Židov bol umiestnený v pracovných táboraх v Hornom Sliezsku.*“
- ²⁴⁾ Izidor Koso (1896–1978 Veselé nad Váhom), 1906–1914 študoval na gymnáziách vo Svätom Jure, Skalici a v sedmohradskom Temešvári. Roku 1918 absolvoval právo na Alžbetinskej univerzite – odchovanec V. Tuku. 1918–1938 pracoval na rozličných postoch v štátnej správe. Od roku 1938 až do januára 1944 bol šéfom prezídia ministerstva vnútra, 1944–1945 prednostom prezidiálneho oddelenia Úradu predsedníctva vlády. Skúsený, právne erudovaný úradník, politicky sa neangažoval. Podieľal sa na organizovaní arizácie židovského majetku, spoluautor židovského kódexu. Roku 1948 ho Ľudový súd v Bratislave odsúdil na 18 rokov väzenia.
- ²⁵⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 14. – H. E. Luďin 2. 7. 1941 pre Zahraničný úrad o pripravovanej návšteve židovského pracovného tábora v Hornom Sliezsku.
- ²⁶⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 16. Správa D. Wislicenyho z 12. 7. 1941 o návšteve židovského pracovného tábora v Sosnovci v Hornom Sliezsku. L. Lipscher, c. d., s. 107 uvádza: „*Delegácia si prezrela geto a dielne v Sosnovci a Gross-Strelitze, kde boli Židia nasadení pri stavbe ciest.*“
- ²⁷⁾ L. Lipscher, Židia v slovenskom štáte 1939–1945. Bratislava 1992, s. 107. K. Hradská uvádza trochu modifikovane citát: „*tí slabší tam vydržia niekoľko mesiacov a silnejší asi rok*“ a I. Kamenec: „*podmienky v akých tam židia žijú, musia nakoniec viesť k ich fyzickej záhube*“. Odchýlky sú spôsobené tým, že Pečúchovu reakciu reprodukovali po vojne predstavitelia ÚŽ vo svojich výpovediach pred súdmi.
- ²⁸⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 18. Správa D. Wislicenyho z 18. 7. 1941 o A. Morávkovi a Ústrednom hospodárskom úrade.
- ²⁹⁾ Sznacký, Morávek, Kosova manželka.
- ³⁰⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 18.
- ³¹⁾ Tamže.
- ³²⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 22. H. E. Luďin 22. 10. 1941 Zahraničnému úradu o vykázaní Židov z Bratislavy.
- ³³⁾ E. Nižňanský, Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Bratislava 2003. Dokument č. 31.
- ³⁴⁾ K. Hradská, Prípady Wisliceny. Bratislava 1999, s. 38; G. Fatranová, Boj o prežitie. Bratislava 2007, na s. 126 uvádza, že stretnutie sa uskutočnilo 23. a 24. októbra, tento istý dátum uvádza I. Kamenec, Po stopách tragédie, c. d., s. 155.

- ³⁵⁾ E. Nižňanský, *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Bratislava 2003. Dokument č. 41. List Predsedníctva vlády zo 6. 11. 1941 ministerstvu vnútra o úhrade trov pre židovské koncentračné tábory.
- ³⁶⁾ Tamtiež. Dokument č. 45. List Slovenského vyslanectva v Berlíne ministerstvu zahraničia o rokovaniach o deportáciách Židov.
- ³⁷⁾ Tamtiež. Dokument č. 47. Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 3. 3. 1942, na ktorom V. Tuka a A. Mach oznámili jej členom, že Židia budú zo Slovenska deportovaní.
- ³⁸⁾ Tamtiež. Dokument č. 50. Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia Štátnej rady 6. 3. 1942, na ktorom predseda vlády V. Tuka vystúpil s oznámením, že Židia budú zo Slovenska deportovaní a slovenská strana zaplatí za každého deportovaného 500,- RM. Židia prestanú byť štátnymi občanmi Slovenskej republiky.
- ³⁹⁾ G. Fatranová, c. d., s. 163.
- ⁴⁰⁾ Ústavný zákon o vystáňovaní Židov zo dňa 15. mája 1942 č. 68/1942 Sl. z.
- ⁴¹⁾ G. Fatranová, c. d., s. 126.
- ⁴²⁾ I. Kamenec, *Po stopách tragédie*, c. d., s. 154.
- ⁴³⁾ L. Hubenák, *Riešenie židovskej otázky na Slovensku (1939–1945)*. Dokumenty 5. časť. Dokument č. 22. Predseda ÚHÚ A. Morávek o definitívnom očistení hospodárskeho života Slovenska od židovstva. *Gardista* č. 112, 19. 5. 1942.

AUGUSTÍN MORÁVEK – FROM ARYANIZATION TO DEPORTATIONS OF SLOVAK JEWS

Stanislav Mičev

Summary

The role played by Augustín Morávek in the process of Aryanization and initiation of transports of Slovak Jews to the Nazi concentration camps is highly specific. He appeared on the country's political scene at a time when Slovakia was beginning to pass legislation designed to rob its Jewish fellow citizens of their property. Morávek demonstrated his initiative in this field by visiting Berlin and Prague to study the Aryanization practices and methods in the Third Reich and the Protectorate of Bohemia and Moravia. He then sent a study he had produced on the subject to the leading officials of the Slovak Republic. The only leading representative to respond was the radical Premier of the Slovak Government Vojtech Tuka. Augustín Morávek's whole involvement in the Aryanization processes culminated with the establishment of the Central Economic Office, of which he was appointed Chairman. From then on, Morávek, supported by Tuka, actually managed and initiated new measures and legal regulations. The work of the Office and the Government, which received full-scale powers from President Jozef Tiso and from the Slovak Parliament, eventually led to the total impoverishment of Slovakia's Jewish population, divestment of their civic and human rights, and the creation of a pauperized group of inhabitants that grew to be a burden for the society. This led to plans for sending the Slovak Jewry out of the country. It comes as no surprise that it was Augustín Morávek who initiated these deportations. In July 1942, when transports to the Nazi extermination camps in Poland were in full swing, Morávek was forced to leave the post of the Chairman of the Central Economic Office. This came following an investigation by a commission of inquiry appointed on the basis of complaints from the members of Hlinka's Slovak National Council, of alleged intransparency of the Aryanization process. However, the Aryanization had already been finished by that time, and Morávek, including his family, was well provided for, having Aryanized major Jewish enterprises and having exploited the rampant corruption accompanying the process. But not even 65 years after the Second World War is it quite clear what happened to Augustín Morávek. Investigations by the Czechoslovak authorities aimed at tracing his whereabouts in the postwar period proved to be fruitless. Morávek, who was financially secured at the end of the war, managed to disappear. It is not yet known whether he succeeded in hiding overseas or whether he fell victim of some criminals or people who wanted to exact revenge on behalf of those whom Morávek had harmed most during the war.

AUGUSTÍN MORÁVEK, VON DER ARISIERUNG BIS ZUR DEPORTATION DER SLOWAKISCHEN JUDEN

Stanislav Mičev

Resümee

Die Rolle, die Augustín Morávek im Prozess der Arisierung und Initiierung der Transporte slowakischer Juden in die nazistischen Konzentrationslager spielte, ist sehr spezifisch. Er tauchte auf der politischen Bühne in einer Zeit auf, in der sich in der Slowakei eine Legislative zu konstituieren begann, die darauf abzielte, unsere jüdischen Mitbürger ihres Eigentums zu berauben. Morávek besuchte beflissen Berlin und Prag, um die Arisierung im Dritten Reich und im Protektorat Böhmen und Mähren praktisch zu studieren. Das Elaborat, das er ausarbeitete, ließ er den höchsten Vertretern der Slowakischen Republik zukommen. Der einzige, der darauf reagierte, war der radikale Vorsitzende der slowakischen Regierung Vojtech Tuka. Der gesamte Vorgang der Etablierung Moráveks in die Arisierungsprozesse gipfelte mit der Gründung eines Zentralen Wirtschaftsamtes, dessen Vorsteher er wurde. Von Tuka unterstützt leitete er von da an im wesentlichen den gesamten Prozess und initiierte neue Maßnahmen und legislative Normen. Die Tätigkeit von Amt und Regierung, die von Präsident Jozef Tiso und dem slowakischen Parlament volle Kompetenz erhielt, führte zur völligen Verelendung der jüdischen Bevölkerung in der Slowakei, zur Missachtung ihrer Bürger- und Menschenrechte und zur Entstehung einer pauperisierten Volksgruppe, die der übrigen Gesellschaft immer mehr zur Last fiel. Dieser Zustand hatte Erwägungen zur Folge, die slowakischen Juden aus der Slowakei zu entfernen. Es überrascht nicht, dass der Initiator dieser Deportationen eben gerade Augustín Morávek war. In der Zeit, in der im Juli 1942 die Transporte in die Vernichtungslager in Polen in vollem Gange waren, musste Morávek von der Funktion des Vorstehers des Zentralen Wirtschaftsamtes zurücktreten. Das geschah auf Empfehlung der Untersuchungskommission, die auf Grund einer Beschwerde der Mitglieder von Hlinkas slowakischem Nationalrat wegen der Undurchschaubarkeit des Arisierungsprozesses eingesetzt worden war. Zu dieser Zeit war aber der Arisierungsprozess schon abgeschlossen und Morávek einschließlich seiner Familie durch die Arisierung bedeutender jüdischer Unternehmen und durch nicht geringe Korruptionen im Rahmen des Arisierungsprozesses materiell gesichert. Auch 65 Jahre nach Ende des 2. Weltkrieges ist nicht geklärt, was mit Augustín Morávek weiter geschah. Die Ermittlungen der tschechoslowakischen Organe, die über seinen Aufenthalt in der Nachkriegszeit Aufschluss geben sollten, blieben ergebnislos. Die ausreichende finanzielle Absicherung ging am Ende des kriegerischen Konflikts verloren. Bis jetzt ist nicht klar, ob es Morávek gelang, irgendwo in Übersee unterzutauchen, oder ob er Opfer krimineller Elemente oder der Rache jener wurde, denen er während des Krieges Unrecht zugefügt hatte.

PLÁNOVACÍ KOMISE PRO HLAVNÍ MĚSTO PRAHU A OKOLÍ A JEJÍ PODÍL NA PLÁNOVÁNÍ PROSTORU V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA

Miloš Hořejš

Dne 22. dubna 1941 zasedala v Praze k závěrečnému hodnocení projektů neveřejné soutěže na městské politické centrum v Kladně (Wettbewerb für die Planung eines politischen Stadtmittelpunktes) porota hodnotitelů, jejichž členy vedle stavitel Fliethera, vedoucího hamburské Vysoké školy hanzovní pro výtvarné umění, byli Ing. Hosse, krajský vedoucí NSDAP, kladenský oberlandrat Dr. Meusel, ředitel kladenské Poldiny hutě Ing. Kastenmüller, Ing. Knapp a Ing. Feldmann z pražského Bodenamtu, kladenský vedoucí NSDAP Ing. Steinsdorfer a rovněž Dr. Ing. Langhammer z tzv. pražské plánovací komise.

Oficiální název Langhammerovy¹⁾ „mateřské“ organizace, zřízené vládním nařízením č. 48/1940 Sb. s cílem Prahu modernizovat, zněl **Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí – Planungskommission für die Hauptstadt Prag und Umgebung**. Navázala plynule na činnost obdobné pražské regulační komise, které 9. července 1939 skončilo ve smyslu znění zákona tříleté funkční období.²⁾ Na podzim roku 1939 se připravovala nová státní regulační komise, jejímž předsedou měl být prof. arch. Josef Gočár, ale k tomu již nedošlo. Okupační orgány o tuto organizaci projevíly eminentní zájem, a tak se pod poměrně neutrálním názvem od počátku skrývala organizace, kterou minili nacisté v protektorátu využít ke svým plánovaným osídlovacím, germanizačním a urbanistickým plánům.

Zákon o plánovací komisi byl sice do jisté míry podobný se zákonem o státní regulační komisi, měl však také některé značné odchylky. Výkonnou moc měl pouze předseda komise, místopředseda a členové komise byli pouze poradním orgánem.³⁾ Komise podléhala podle zákona ministerskému předsedovi, tehdy Ing. Eliášovi, finančně pak předsednictvu ministerské rady. Pražská obec hradila většinu nákladů a poskytla místnosti bývalé státní regulační komise. Komise byla ministerskou radou jmenována v tomto složení: předseda – prof. arch. Reinhold Niemeyer, I. místopředseda – doc. arch. Hermann Wunderlich a II. místopředseda – prof. Alois Mikuškovic.

Členy komise se stali: prof. Oto Veletovský (železniční odborník), prof. Dr. Pavel Smetana (vodohospodářský odborník), arch. Adolf Benš (civilní architekt), Ing. arch. J. K. Říha (civilní architekt), arch. Šimáček (technický referent obce pražské), Ing. Cózl (ředitel technické služby obce pražské), Dr. Mikuláš (tajemník svazu průmyslu), Ing. Otakar Podhajský (průmyslník), R. Richter (ředitel Všeobecné pojišťovny).

Niemeyer, Wunderlich a Richter byli Němci, ostatní Češi. Všichni členové komise museli podepsat slib poslušnosti podle § 2. odst. 1, dekretu státního prez-

denta č. 83/1940 Sb. ze dne 8. března 1940. Úřad říšského protektora musel být o činnosti komise čtvrtletně informován v rámci „součinnosti protektorátních úřadů při přípravách plánování prostoru“ (územního plánu města). Zároveň byl také připravován návrh vládního nařízení „o nadřazeném plánování“, jež mělo kodifikovat jasný ideologický i mocenský vliv.⁴⁾

Oproti státní regulační komisi byl rozsah plánovacího území podstatně zvětšen, přibližně zaujímal plochu v okruhu 50 km od středu města, takže zahrnoval celou středočeskou oblast s městy Kladno, Kralupy, Brandýs n. L., Čelákovice, Říčany, Jilové, Štěchovice, Mníšek, Karlštejn a Beroun o výměře cca 2 500 km², s počtem 470 obcí a přibližně 2 miliony obyvatel.⁵⁾

První předseda prof. Reinhold Niemeyer⁶⁾ byl do čela městské regulační komise jmenován již v říjnu 1939 na návrh samotného říšského protektora Neuratha. Niemeyer byl mimo jiné předsedou německé akademie pro stavbu měst (Deutschen Akademie für Städtebau) a předsedou zemského plánování pro marku braniborskou. Komisi vedl od 15. února 1940 do 12. března 1941. Dojížděl do Prahy na dva až tři dny týdně, dával přesné organizační a pracovní příkazy, vedl sám veškerá jednání a sám rozhodoval. Zřídil dvě zcela oddělené kanceláře; jednu pro sebe a německé záležitosti a českou správní kancelář, která vyřizovala administrativu a finance. Úřadování bylo české, ze schůzí bylo referováno v obou jazycích.⁷⁾

Niemeyer měl určité organizační zkušenosti a veliké ambice. O pražských problémech byl již částečně obeznámen při svém nastoupení a o stavu města se dal v následující době informovat přednosty jednotlivých městských resortů, o otázkách železniční, vodní a dálnicích pak příslušnými úřady. Práci v komisi zahájil prohlášením, že bude postupovat podle zásad stanovených mezinárodními kongresy pro stavbu měst a bydlení, jejichž byl členem.⁸⁾ Již 24. dubna 1940 vydal Niemeyer vyhlášku, která jasně vymezovala záměry jím vedené komise: „*Ve snaze o ozdravení města a zajištění novodobého rozvoje bydlení, jakož i proto, aby příprava plánovací území hlavního města Prahy nebyla narušena povolováním parcelací a staveb na místech, jichž určení bude snad změněno, určuje se podle ustanovení § 12, odst. 1, vládního nařízení č. 48/40 Sb. z. a n. celé území hlavního města Prahy za území, v němž udělení povolení k rozdělení pozemků na stavební místa, k přeměnění pozemkových parcel na stavební parcely a stavební povolení nebo v důležitých případech také provedení právoplatně povolených dosud neprovedených staveb, činí se závislým na souhlasu plánovací komise. Toto rozhodnutí se podle citovaného ustanovení tímto veřejně vyhláší a dává se o něm veřejně vědět.*“⁹⁾

Poměrně negativní postoje k požadavkům pražských Němců a německého vojska, rozpory s Pfitznerem a s prvním místopředsedou Wunderlichem,¹⁰⁾ jakož i vliv válečné situace, který se odrazil v jeho alkoholismu, vedly k Niemeyerovu náhlému odvolání z Prahy.¹¹⁾ Po jeho odchodu nebyl nový předseda jmenován, nýbrž Dr. Wunderlich, jenž byl mezitím jmenován profesorem na pražské německé technice, převzal 12. března 1941 vedení jako úřadující místopředseda.¹²⁾ Dr. Wunderlich byl členem NSDAP, původně bankovní poradce, dá se říci urba-

nista diletant. Při plánování Prahy se prof. Wunderlich snažil pokračovat v některých směrech v Niemeyerově činnosti, podle dobových svědectví však nepřinesl výrazné vlastní nápady.¹³⁾ Podle vzpomínek arch. Jiřího Novotného, zapojeného po jisté období do činnosti komise, i Wunderlich udržoval v komisi jistou dvojkolejnost: „*Práce měla dvojitý charakter. Veliké věci monumentálních staveb. To dělali většinou Němci a byly to takové Speerovské Wallhally a Bierhally nebo slavnostní náměstí a městské třídy, ale i dálnice.*“¹⁴⁾ Českým zaměstnancům Wunderlich umožnil zejména další studie, týkající se železniční otázky, otázek komunikačních, otázky zelených ploch v pražské oblasti atd. Připustil později zadání určitého druhu regionálních průzkumů.¹⁵⁾ Pod ochranou zákonem předepsané činnosti bylo zahájeno shromažďování materiálu jak plánového, tak vědeckého, týkajícího se Prahy, větších měst v pražské oblasti a důležitých území. Postupně začal narůstat počet českých zaměstnanců komise, zatímco Němců v důsledku vývoje válečné situace ubývalo. Sledována byla metodická přípravná práce, přičemž tato činnost vzbudila nedůvěru a narazila na naprosté odborné nepochopení u prof. Wunderlicha.¹⁶⁾ Přesto však se plánovací činnost v přípravném smyslu v této době v důsledku celkového desinteresu Dr. Wunderlicha a několika zbylých německých úředníků značně rozvinula, zejména v plánování všech větších obcí, které na popud českých činitelů v plánovací komisi přistoupily k regulačním pracím a zadaly je českým odborníkům.

Za Wunderlicha se tak rozdílné názory mezi Čechy a Němci jasně projevily a vedly ke dvěma pracovním liniím, české a německé, což bylo umožněno již zmíněnou pokračující neblahou válečnou situací, totálním nasazením a ve výsledku naprostou převahou Čechů v komisi.¹⁷⁾

Nicméně nacisté neztráceli nad komisí kontrolu a nepřestali s ní počítat při přípravách svých urbanistických i více či méně skrytých germanizačních cílů a právě v době Wunderlichova předsednictví proces realizace německé kolonie v Kladně akceleroval.

Angažmá první – Kladno

Zadání na politické centrum nebylo prvním počinem v oblasti zamýšlené výstavby v intencích nacistické architektury v Kladně. Politické a kulturní centrum mělo být logickým středobodem nové kolonie určené převážně pro německé zaměstnance největšího a nejvýznamnějšího kladenského podniku, Poldiny hutě.

První plány na výstavbu tovární kolonie byly vypracovány na podnět vedení Poldi. Již 23. března 1939 byla založena Společnost pro výstavbu „Siedlungsgemeinschaft der Kladnoer Industrie“. Společnost byla založena během schůzky svolané z iniciativy kladenského Oberlandratu dne 28. března 1939. Vedle zástupců Oberlandratu a Poldiny hutě (vedené Ing. Antonem Kastenmüllerem) se zde sešli i zástupci dalších významných kladenských průmyslových závodů – Pražské železářské společnosti, Kabla a Anglicko-českého kamenouhelného těžiřstva, dále místní vedoucí NSDAP pro Ortsgruppe Kladno Ing. Rudolf Steinsdorfer a jen formálně bylo přizváno i město Kladno, zastoupené starostou Pavlem.¹⁸⁾

Plán kladenské kolonie „Poldi Siedlung“ i se zakresleným půdorysem plánovaného politického centra (Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 29).

Plán téže lokality s barevně zvýrazněnými realizovanými stavbami kolonie (archiv autora).

Poldina huť tehdy již byla v rukou německého koncernu Hermann-Göring-Werke (oficiálně Reichswerke AG für Erzbergbau und Eisenhütten „Hermann Göring“). K řešení projektu byl z chomutovského pobočného závodu přizván Ing. Eckert. Podle tehdy platného úředního postupu byly hotové plány předloženy k posouzení pražskému pozemkovému úřadu (Bodenamt für Böhmen und Mähren).¹⁹⁾

Plány se dostaly k posouzení na stavební oddělení (Gruppe IV) pozemkového úřadu, které vedl Ing. Gerhard Feldmann, architekt a zároveň SS-Standartenführer.²⁰⁾ Plány postoupil k posouzení Ing. Werneru Knappovi, který je neshledal vhodnými a zároveň vylíčil ideologické zásady, jimiž by se výstavba takové kolonie měla řídit. V duchu myšlenek teoretiků ideálního nacionálně-socialistického města měly být obytné objekty vzhledově jednotné, uspořádané do pravidel-

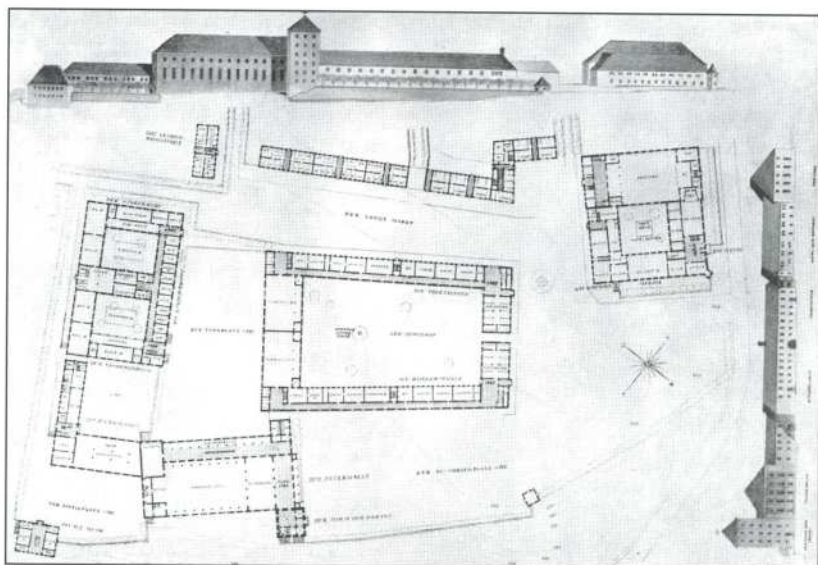
Jedna z ulic „Poldi Siedlung“ krátce po dostavění (NA).

ných bloků se sítí hlavních a vedlejších ulic. Jednotlivé domy měly tvořit ulice, ulice pak buňky a skupina buněk nakonec blok. Prostorové uspořádání kolonie tak mělo přesně kopírovat stranickou strukturu NSDAP, jejíž základní prvky tvořily postupně domácnost, blok, dále buňka, místní organizace, oblast a nakonec župa. Případný chaos měl být díky této ideologické „výpůjčce“ uhašen hned v počátku. Vše mělo být v taktu organizované kolonii či měště pod dokonalou kontrolou. Sám Knapp ve svém rozboru plánů na kladenské sídliště opublikované v osmém sešitu řady „Architektur Wettbewerbe“ tvrdil: „*Siedlung ist aus dem Raum entwickelte Gestaltung menschlicher Lebensordnung.*“⁽²¹⁾

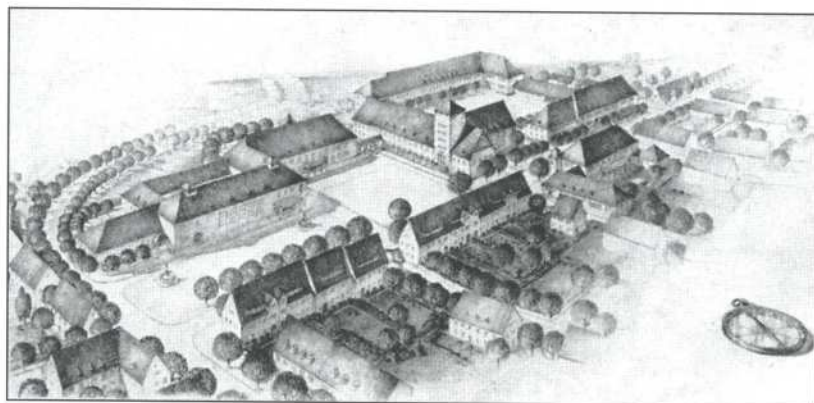
Na Východě se podobně jako ve středověku neusazovali němečtí kolonisté v předměstích existujícího osídlení, ale stavěli si města nová. Nově budované kolonie domů na okupovaných územích vznikaly mimo stávající osídlení. Jedině to umožňovalo založit fungující společenství uprostřed etnicky nepřátelského prostředí.⁽²²⁾ Prostor pro plánovanou kolonii byl už vybrán zmiňovanou Společností pro výstavbu. Jednalo se o pozemky přiléhající k silnici Kladno – Buštěhrad, za jihovýchodním lesem ohraničeným okrajem Kladna, směrem ke Kročehlavům.⁽²³⁾

Kdo ve skutečnosti stál v pozadí při plánování kladenských přestaveb v duchu nacistických představ a jaké bylo rozdělení kompetencí v tomto projektu? Vedoucí úlohu měl nepochybně pozemkový úřad vedený po sledované období SS-Obersturmbannführerem Ferdinandem Fischerem, jenž byl i náměstkem a blízkým spolupracovníkem K. H. Franka.⁽²⁴⁾ Fakticky byl celý Bodenamt i řízení kladenského projektu v područí organizací SS.

Hlavní vliv na činnost Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí měla „Gruppe Raumordnung“ při Úřadu říšského protektora v čele se šéfem, ministerským radou Dr. Wilhelmem Fischerem, jenž se ostatně stal v roce 1942 i prezidentem

Politické a kulturní centrum kolonie dle vítězného návrhu prof. Dieze Brandiho (Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 45).

Politické a kulturní centrum kolonie tak, jak si jej představoval autor v pořadí druhého oceněného návrhu prof. Wilhelm Jost (Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 48).

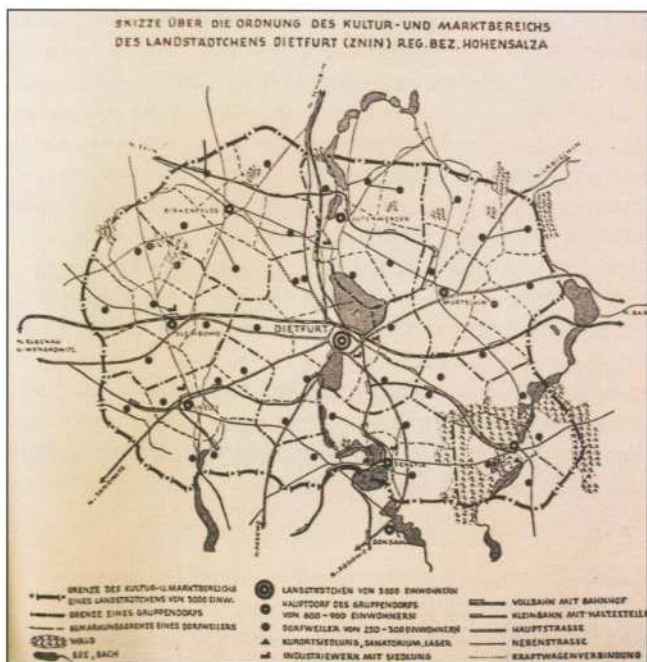
Problém komunikačního napojení Kladna byl pražskou plánovací komisí řešen velmi zevrubně. Kladno leželo na hlavní trati Praha – Rakovník – Karlovy Vary a se sousedními městy Slaný a Kralupy bylo propojeno vedlejšími tratěmi. Pražská plánovací komise poukázala na nepříznivou polohu nádraží, ležícího přibližně 3 km od středu města, z čehož podle zjištění komise mimo jiné vyplývalo, že značná část dopravy se sousedními městy i hlavním městem se přesunula na silnice. Realisticky ovšem v dohledné době nepočítali s přesunem nádraží blíže k cen-

tru města. Alternativně, do doby než dojde k přesunu nádraží, navrhovala plánovací komise převést dopravu na Prahu na vedlejší trať Kladno – Kralupy, protože nádraží Nové Kladno a Dubí bylo výhodněji položeno vůči centru, navíc zde byly umístěny velké průmyslové podniky. Žádoucí mělo být i to, že trať vede přes Buštěhrad, kde bydlela velká část lidí zaměstnaných v kladenském průmyslu. Naopak poloha nákladového nádraží se pražské plánovací komisi zamlouvala. Bylo podle jejich názoru vhodně umístěno se zřetelem k celkovému osídlení, možnostem napojení na lokální dráhy a v neposlední řadě k potřebám zdejšího průmyslu.²⁷⁾

Vraťme se ovšem k výběrovému řízení na politické centrum nové čtvrti plánované pro německé zaměstnance Poldovky. Zadání bylo vypracováno výběrovou komisí velmi detailně. V propozicích projektu mělo zamýšlené centrum kolonie se svými veřejnými stavbami působit silně a zdravě a být jakýmsi protikladem středu starého hornického Kladna. Působit mělo uvolněným dojmem, umožňujícím pracujícím „navázat vztah k půdě a zároveň k práci“. Mělo být vystavěno úsporně, ale zároveň mělo být praktické a moderní. V zadání bylo stanoveno, že nové kulturní centrum musí obsahovat stranický dům NSDAP, jenž měl být i s navrhovanou věží dominantním objektem celého komplexu. Ukrývat měl ve svých prostorách velký sál s pódium pro tisíc osob, vedlejší místnosti (dva menší sály, šatnu, příslušenství, foyer, v podzemí protiletický kryt), prostory pro Ortsgruppeleitung, tj. pro místní stranické vedení (zasedací sál, kanceláře představitelů strany apod.), dále kanceláře určené pro nacistické organizace, jakými byly SA a SS, Deutsche Arbeitsfront (DAF), Kraft durch Freude (KdF), Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK), Nationalsozialistisches Fliegerkorps (NSFK) apod. V dalších objektech se měl nacházet dům Hitlerjugend, podnikový hotel, hostinec, obecná škola (s osmi až dvanácti třídami, každou pro 42 dětí), měšťanská škola (o šesti třídách pro 42 dětí), závodní učňovská škola Poldiny hutě (přibližně pro 70 učňů), mateřská škola (pro 70–80 dětí), včetně bytů pro školní personál.²⁸⁾

Pro toto centrum byly vybrány pozemky na hraně ostrožny ukončené příkrým svahem oddělujícím kolonii od „starého“ centra. V rámci neveřejné architektonické soutěže byla oslovena vybraná pětice architektů. Stali se jimi čtyři profesori vysokých technických škol – prof. Wilhelm Jost z Drážďan, prof. dr. Emil Leo z brněnské německé techniky, prof. Dr. Zotter ze Štýrského Hradce, prof. Diez Brandi z pražské německé techniky a architekt Dr. Ing. Platzer z Lince.

První cena byla výběrovou komisí nakonec udělena projektu prof. Brandiho z Prahy,²⁹⁾ druhou cenu obdrželo řešení prof. Josta z Drážďan³⁰⁾ a v pořadí třetí se umístila studie prof. Lea z Brna.³¹⁾ I díky svázanosti s velice podrobným zadáním soutěže se jednotlivé návrhy od sebe výrazně nelišily. U všech projektů se uplatnil monumentalistický styl architektury s četnými historizujícími prvky. Při tvorbě Brandiho vítězného návrhu jistě svou roli sehrály reminiscence na hrady Řádu německých rytířů v Prusku a Pobaltí.³²⁾ Politické centrum nebylo pro válečný stav Německa a s tím souvisejícími zakazy stavebních činností do konce války realizováno.³³⁾ Z plánovaného počtu domů sídelní kolonie se podařilo vystavět jen menší část.³⁴⁾

Mapa ideálního členění správního obvodu města Dierfurtu (Znin) tak, jak si ho představoval Walter Christaller (Raumforschung und Raumordnung, 1940, s. 501).

Angažmá druhé – celkový plán osídlení Prahy

Hlavní objem prací a vypracovaných projektů plánovací komise se ovšem týkal Prahy samotné. Plánovací komise věnovala velkou pozornost zvláště celkovému plánu Prahy. Zjednodušeně se dá říci, že bez celkového plánu by nemohla vzniknout řada dílčích studií. V plánech jednotlivých oblastí byly zejména podrobně řešeny vztahy k panoramatickým pohledům a přihlíženo bylo k tomu, aby se město „neroztékalo v moře domů, nýbrž aby se opticky obsáhlo, aby tvořilo okrsky s charakteristickými znaky, s pečlivým řešením okrajového zastavění, to jest, aby se zeleň účinně spojovala se zastavitelným elementem, aby sama zeleň byla již řešena krajinářsky, a obě tyto složky, zastavění a zeleň, aby nepotlačovaly terén, ale daly mu vždy vyjádření“.³⁵⁾

V tomto duchu byla Praha rozdělena na několik okrsků, z nichž vnitřní město (přibližně tak město Karlovo), bylo zasazeno do zeleného rámce nejen z důvodů estetických, ale i sociálních a hygienických. V místech málo osluněných, špatně ventilovaných (např. Nuselské údolí) se mělo dalšímu zastavění prostoru zamezit, v městském centru se mělo např. zamezit zastavění dvorů.

Ostatní oblasti byly podrobeny podobné úpravě. Byly to zejména čtvrti Dejvice s Břevnovem a Libocí jako jeden osídlovací okrsek; Smichov, Košíře a Motol

jako další okrsek; Pankrác s Braníkem, Krčí a Michlí, Vršovice, Záběhllice, Spořilov s Hostivaří, Strašnice a Malešice; na severu Trója, Bohnice a konečně na severovýchodě osídlovací okrsek zahrnující Kobylisy, Střížkov a Prosek. Zvláštní postavení měly Žižkov, Libeň a Vysočany jako místa, která podle plánů komise vyžadovala radikální asanace a přestavby. I zde byly vypracovány mnohé návrhy, které připravovaly cestu pro konečný plán.

Ve vnitřním pražském městě byla tehdy podrobně řešena šířka hlavních komunikací, půdorysné i nárysné uspořádání křižovek a náměstí, plochy vyhrazené veřejným budovám a skupinám veřejných budov, náměstí a křižovatky.

Zpracovávána byla i studie zastavění Albertova a území Pražské všeobecné nemocnice, návrhy satelitních sídlišť u konečných stanic elektrických drah (jihovýchodně, severovýchodně a severozápadně od Prahy) – projekty architektů J. Vančury, J. Štursy a J. Kittricha, univerzitní město Na rovinách v Radlicích, Studie zastavění na Petříně, Studie zastavění území Odkolkových mlýnů, zadána byla i architektonická studie území mezi náměstím Republiky a Žižkovem nebo studie Staroměstské radnice a celková úprava a další výstavba na Staroměstském náměstí.³⁶⁾

Angažmá třetí – bytová výstavba a německá městská kolonizace

Po okupaci a zřízení Protektorátu Čechy a Morava nastal pro nacisty obtížně řešitelný problém, kam umístit velké množství nově příchozích německých úředníků, příslušníků wehrmachtu a SS, vysokoškolských a dalších učitelů. Říšský protektor již v zimě 1939 vyzýval jednotlivé oberlandraty, aby ve svých obvodech řešily nedostatek bytů pro německé obyvatelstvo bytovou výstavbou ve spolupráci s obecně prospěšnými stavebními a bytovými družstvy.³⁷⁾ Po vzoru říšských organizací působila v Praze v období protektorátu Obecně prospěšná osídlovací a bytová společnost (Gemeinnützige Siedlungs- und Wohnungsgesellschaft). Treuhänderem této společnosti se stal J. Tostmann, jinak vedoucí První obecně prospěšné společnosti pro výstavbu malých bytů ve Vídni (Erste Gemeinnützige Baugesellschaft für Kleinwohnungen G.m.b.H Wien).³⁸⁾

V pozdější době se arch. Wunderlich též zabýval jako bytový referent města Prahy (plánovací komise byla pověřena převzetím úkolů Einsatzstabu II, tedy ubytováním v protektorátu Němců v říši postižených bombardováním) bytovými stavbami a zejména tzv. nouzovými stavbami, přičemž tyto práce se setkávaly u českých členů komise s odmítavým stanoviskem a byly často sabotovány.³⁹⁾ Menší kolonie domů však i přes jejich odpor vznikly v Bubenči a ve formě dřevěných prozatímních staveb ve Starých Dejvicích nebo na Dobešce.⁴⁰⁾

Je důvodné předpokládat, že plánovací komise byla v otázce německých germanizačních a osídlovacích plánů v Praze minimálně zpravena. Ostatně sám předseda komise prof. Niemeyer ve své relaci z 15. března 1941 prohlásil: „v několika letech bude pro každého návštěvníka tvář Prahy čistě německá, přestože v milionovém městě bydlí jen 21 000 Němců“.⁴¹⁾

Germanizace Prahy prostřednictvím německých přesídlenců byla stejně jako

v případě venkovsko-rolnické kolonizace v gesci Bodenamt, respektive Himmlerovy SS, přičemž městská kolonizace nesouzněla s východní osídlovací politikou H. Himmlera, zdůrazňující ideál nezkaženého života na venkově, jen zdánlivě.⁴²⁾ Do kompetencí Himmlera jednak patřila podpora příslušníků německé národnosti obecně, bez rozdílu,⁴³⁾ a navíc se mu podařilo koncem 30. let získat do svých služeb Konrada Meyera, který do té doby vedl Říšskou pracovní společnost pro územní výzkum (Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung), jež tvořila jádro Říšského ústavu pro územní plánování (Reichsstelle für Raumordnung).⁴⁴⁾ Představy úřadu na uspořádání nově nabytých východních území byly v přímém rozporu s názory Himmlera a jemu podřízených institucí. Oproti Himmlerově představě agrárního východu stavěl úřad myšlenku oblast industrializovat. Po nástupu do Úřadu říšského komisaře pro upevnění německé národnosti (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums) Meyer mírnil Himmlerovu agrární utopii svým industriálním realismem.⁴⁵⁾

Navíc sociální bytová výstavba ve městech, která byla ve dvacátých letech účinným politickým instrumentem sociálních demokratů, si po roce 1933 uchovála svou centrální roli a sloužila plně nacistickým cílům identifikace zaměstnanců a průmyslových dělníků s novým režimem.⁴⁶⁾

Vidíme tedy, že i po personální stránce měly organizace SS zapojené do osídlovacího procesu i Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung, jako jakýsi poradní orgán Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí, k sobě velmi blízko. Silnou provázanost dokládá i vzájemná spolupráce na výše zmiňovaném kladenském projektu.

Koordinaci kroků podniknutých v samotné Praze dosvědčují i záznamy o vzájemné korespondenci prof. Niemeyera s oberlandratem Watterem. Ve zprávě pražského oberlandratu z června 1940 pro Úřad říšského protektora se poukazuje na nedostatek německých živnostníků a řemeslníků v Praze, kteří by dle mínění oberlandratu měli v Praze vytvořit německou střední vrstvu. Oberlandrat s politováním konstatoval, že v Praze mají „*Němci převážně úřednická místa na úřadech a v bankách a německé dělnictvo zcela chybí*“.⁴⁷⁾ Watter měl představu, že čeští řemeslníci a živnostníci v Praze by mohli být nasazeni na práci v Německu a v Praze zvláště v Němci obydlených čtvrtích by byli nahrazeni německými řemeslníky. Tak by se podle Wattera posílil „německý element v Praze“, němečtí obyvatelé by mohli využívat služeb německých řemeslníků a živnostníků a německé děti by se u nich mohly učit řemeslu.⁴⁸⁾

Záměrem nacistů bylo v Praze vytvořit uzavřené sídelní komplexy, kde by žili pouze Němci, někdy i s „rasově hodnotnými“. Prioritním počínem mělo být koncentrování německého obyvatelstva do čtvrtí s početnější německou přítomností nebo do relativně hygienicky nejkvalitnějších částí města, jakými byly Střešovice, Bubeneč, Dejvice, Holešovice, Petřín a Baba.⁴⁹⁾ Začátkem tohoto počínání mělo být vyčlenění severovýchodní části Dejvic a celého Bubenče pro tyto záměry a s tím související zkvalitnění technické vybavenosti. Watter žádal, aby němečtí živnostníci a řemeslníci byli dosídleni do čtvrtí: Praha VII-Holešovice

Schematický plán zastavěných ploch a ploch v budoucnu určených k zastavění (NA).

Stávající i budoucí zelené plochy v Praze podle plánů plánovací komise (NA).

a Bubny, kde žilo 19 % všech pražských Němců v čistě německých blocích domů, v celkovém počtu 7 až 8 tisíc. Praha XIX-Dejvice a Bubeneč, kde mělo žít podle německých odhadů přibližně 17 % pražských Němců. U této vilové čtvrti bylo plánováno masivní dosídlování německým obyvatelstvem, blok domů ohraničený Dejvicou ulicí a Vítězným náměstím (za okupace Platz der Wehrmacht) měl být podle Watterových představ přirozeným hospodářským střediskem.⁵⁰⁾ V Praze XII-Vinohradech, kde opět podle německých odhadů existovala silná německá menšina, mělo dojít podle Wattera k jejímu dalšímu výraznému posílení.⁵¹⁾ Svůj návrh na dosídlení německých řemeslníků Watter postoupil SS-Sturmbannführerovi Fischerovi a uložil mu, aby se spojil v této záležitosti s Himmlerem.⁵²⁾

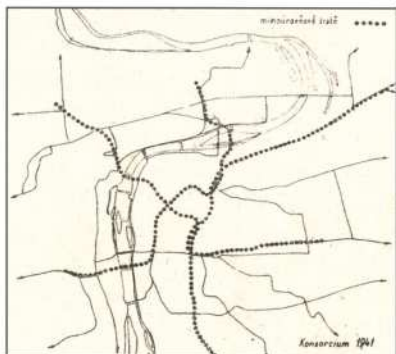
Spisy komise obsahují seznam zamýšlených nebo požadovaných německých staveb a potvrzují tak silné propojení plánovací komise s celkovými nacistickými plány na germanizaci města. Projekt Severního města, zadaný komisí architektům R. Hildebrandovi, E. Ilzovi, J. Fragnerovi, J. Grussoví, lze ztotožnit se zamýšleným německým sídlištěm u Proseka, Vysočan či na bohnické planině v oblasti Bohnic. Německému obyvatelstvu Prahy měla být vyhrazena zvláštní zahrádková kolonie, plánovány byly četné novostavby německých škol, německých klinik, německého hotelu na nábřeží, dům německé pracovní fronty, SS-kasárny v Ruzyni, německá obchodní akademie na Letné, SS-lazaret a německá vysoká škola tělesné výchovy. Pro německé vysoké školy bylo zamýšleno vybudování sportoviště v Praze-Lhotce, na Letné mělo být zřízeno cvičiště pro Hitlerjugend. Hitlerova mládež měla se svým sídlem obsadit i malostranskou Kampu (návrhy architektů z pražské německé techniky Dieze Brandiho a Franze Wimmera).

Angažmá čtvrté – pražský železniční uzel a rychlodráha

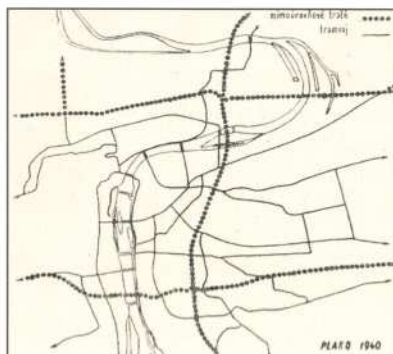
Železniční dopravě byla v pražské plánovací komisi věnována velká pozornost. Předseda Niemeyer považoval za nejdůležitější úkol revizi železniční sítě a tento problém se snažil energicky řešit za účasti ředitelství státních drah a přízvaných odborných poradců prof. Bluma z Hannoveru a prof. Haltera z Mnichova. V plánování vycházel Niemeyer z plánů státní regulační komise. Po prozkoumání různých návrhů a námětů, které byly z dřívější doby k dispozici, a po poradách s odborným železničním expertem prof. Blumem, se přiklonil v zásadě k návrhu Dr. Štěpána a Dr. Hrušky, za nějž se již za první republiky zasazoval pražský magistrát.⁵³⁾

Železniční síť v minulosti vznikla z různých tratí devíti soukromých železničních společností a vykazovala velkou řadu nádraží bez vzájemných vztahů a o různých výškách, jejichž provázání bylo velmi komplikované.

Návrh železniční správy z roku 1927 se situaci železničního provozu v Praze pokoušel vyřešit, vykazoval však neobyčejně velké nádražní plochy „a konstruktivní spojení přemáhal za nepřipustných poměrů“.⁵⁴⁾ Plánovací komise s ohledem na novodobé požadavky železničního provozu, s ohledem na ostatní požadavky města a z ohledů národohospodářských, tedy že pořizovací náklady rekonstrukce mohly být i větší, jestliže se ve finále mohly uspořít náklady provozní, vypracovala nový návrh. Ten se částečně opíral o návrh Ing. Dr. Štěpána a Dr. Hrušky

„Konkurenční“ návrh tras podzemní dráhy Konsorcia pražských firem z roku 1941 (Metro a doprava v Praze, Praha 1958, s. 10).

Schematická mapka tras pražské rychlodráhy dle návrhu plánovací komise (Metro a doprava v Praze, Praha 1958, s. 10).

ideální.⁵⁷⁾ Aby se předešlo těmto nevýhodám, navrhovala plánovací komise polohu hlavního nádraží tam, kde se v budoucnu měly protínat dvě hlavní komunikace pod Žižkovem s připojením do města pozemními i podzemními komunikacemi. Toto posunutí bylo studováno z hlediska železničního i urbanistického (architektonický návrh vypracovávali arch. J. Gočár a J. Marek). Při železničních návrzích, včetně posledně jmenovaného, bylo dbáno na to, aby jak doprava městská, příměstská i dálková byly ve vzájemném souladu.

V souvislosti se železničním řešením byla studována i možnost řešení výstavby rychlodráhy. Podle názoru plánovací komise připadal hlavní úkol pro zdoání osobní dopravy v Praze kolejové dopravě nadzemní nebo podzemní.⁵⁸⁾ V interním dobovém materiálu plánovací komise nazvaném „O nové úpravě města Prahy“ se k projektu rychlodráhy můžeme dočíst následující: „Pro zdoání osobní dopravy připadá hlavní úkol vedle železnice a motoru, tak jako dříve kolejové dopravě na ulici nebo pod ulicí. V Praze vyvinula se síť pouličních drah k mimořádně důležitosti, ježto jsou technicky hospodářsky výborně vedeny.

Při daleko rozvětvené a silně vyvinuté pouliční dráze vyskytují se již dnes značné poruchy dopravy automobilové, zvláště v dopravě ve vnitřním městě. Tyto pak povedou nezbytně po skončené válce k chaosu ve vnitřním městě. Některé hlavní linie pouličních drah musí proto býti přeloženy pod zem. Zvláště jsou vltavské břehy pouliční dráhou tak zatíženy, že se zde po válce mocně zvýšené dopravy vyskytnou největší obtíže, jestliže nebudou břehy zbaveny kolejové dopravy.

Dosud se prováděly v takovýchto případech v milionových městech ‚podzemní dráhy‘. Zvláště velká prostorová rozloha města Prahy, která je sama o sobě zdravá, vyžaduje si však dopravní prostředek, který by mohl býti použit zároveň jako rychlá dráha uliční, tak i jako rychlá dráha poduliční. Pro síť podzemních drah, která by byla odpovědně rozvětvena, není Praha se svými velkými vzdálenostmi dosti hustě osídlena. Takováto síť podzemní dráhy by vedla v budoucnosti k neúnosnému finančnímu zatížení.

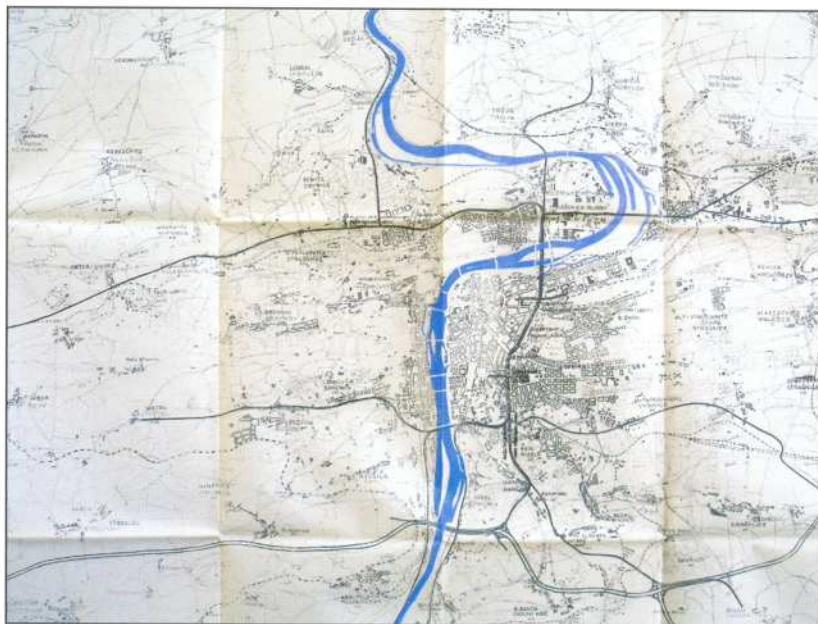
*V dorozumění s význačnými znalci z Německé Říše se navrhuje proto síť rychlých, resp. podlažebných drah.*⁵⁹⁾

Za první skutečně koncepční řešení pražské dopravy pomocí podpovrchového dopravního systému je považována detailní studie pražského metra prof. Vladimíra Listy a Ing. Bohumíra Belady.⁶⁰⁾ Síť těchto tratí se měla skládat ze čtyř podzemních tratí, jež měly dále ze svých koncových stanic pokračovat rychlodrážními povrchovými úseky. Studie zmiňuje též podobu vozového parku a technického zázemí. K tomuto návrhu však bylo zaujato zamítavé stanovisko. V roce 1930 vypsal Elektrické podniky soutěž na řešení pražské dopravy. Žádný z projektů nebyl doporučen k realizaci, třem nejlepším se dostalo alespoň zvláštního ocenění. Šlo o návrhy Škodových závodů, ČKD a Dr. Voigtse – všechny počítaly se třemi tratěmi pražské podzemní dráhy. Na přelomu třicátých a čtyřicátých let se objevily tři další návrhy. Svůj projekt v roce 1939 představilo studijní oddělení Elektrických podniků hlavního města Prahy.⁶¹⁾ V roce 1941 se svým návrhem podzemní rychlodráhy přišlo Konsorcium sdruženým firem.⁶²⁾ V mezidobí mezi oběma jmenovanými se objevil i návrh pražské plánovací komise na zřízení rychlých tramvají po třech širokých tepnách:

1. Palmovka – Holešovice – Letná – Dejvice;
2. Holešovice – Denisovo nádr. (Těšnov) – Wilsonovo nádraží – Karlov – Pankrác;
3. Košíře – Anděl – Nusle – Vršovice.⁶³⁾

Základní myšlenky byly převzaty z projektu prof. arch. Sokola, vypracovaného v minulosti pro ministra veřejných prací Dominika Čiperu, a v nemalé míře i z regulačního plánu státní regulační komise, kde se rovněž objevovala severojižní transversála Pankrác – Holešovice. Niemeyer dal těmto myšlenkám grandiózní dimenzi ve smyslu Speerova řešení berlínských os a snažil se na severojižní dálniční transversálu přenést i systém rychlodrážního řešení. V otázce rychlodrah mu byl odborným poradcem Ing. Heuer, generální ředitel berlínské podzemní dráhy. Ten se zprvu zastával projektu vypracovaného Konsorciem pražských firem, založený na projektu MMM z dopravní soutěže (Škodovy závody se spolupracovníky), později se přiklonil na Niemeyerův nátlak k systému navrhovanému kanceláří Elektrických podniků (elektrozvody v tunelech). Předseda plánovací komise volil ústřední směr podzemní dráhy v severojižní ose, z něhož na konci vnitřního města, u Karlova a v Bubnech rozváděl celkem tři základní větve, které se dále různě dělily.⁶⁴⁾ Niemeyerův úmysl aplikovat systém rychlodráhy na severojižní transversálu se však ukázal technicky nemožným, a tak tyto práce zůstaly torzem.

Jeho nástupce Wunderlich převzal návrh konsorcia s tou změnou, že rychlá dráha nekončila na Vítězném náměstí, na Soudním, u Flory, u Anděla, na Palmovce a u Výstaviště, nýbrž byla vedena dále povrchově, zprvu v ulici, později na vlastním tělese až k hranicím města, i za jeho hranice, kde měl jezdit pouze každý čtvrtý, pátý nebo i devátý vlak. Tímto způsobem mělo být s Prahou spojeno Kladno, Brandýs, Průhonice a Zbraslav.

Trasy plánované pražské rychlodráhy z dílny plánovací komise (NA).

Bylo uvažováno ještě o jiných změnách: vedení pod Letnou místo na Klárov, z důvodů obtížnosti trasy pod Vltavou a přílišného stoupání do Dejvic, a další alternativy vedení trasy u hlavního nádraží, jakož i na Smíchově.⁶⁵⁾

Angažmá páté – pražský okruh a dálniční síť

Zvláštní pozornost věnovala pražská plánovací komise dálnicím ve vztahu ku Praze. Okupací zbytku Československa došlo ze strany nacistů i k zásahům do organizace a plánování již krátce předtím rozběhlé výstavby dálnic na území Čech a Moravy.

Již 29. března 1939 se rozhodlo o postupu plánování a výstavby českých dálnic ve změněných státových poměrech. V Praze se konala porada generálního inspektora německých silnic Ing. Dr. Fritze Todta s ministrem veřejných prací protektorátní vlády Dominikem Čiperou za účasti generálního ředitele stavby dálnic a vedoucích úředníků generálního ředitelství. Dr. Todt schválil postup přípravných prací i organizaci protektorátního Generálního ředitelství stavby dálnic s tím rozdílem, že do ředitelství dosadil svou kontaktní osobu, již byl Dipl. Ing. E. Hartmann.

Došlo k významným změnám parametrů dálnic podle německého vzoru a v této době byla vypracována a schválena celková koncepce dálniční sítě v českých zemích i v návaznosti na mezinárodní spoje. Dalšími dálničními spoji měly být postupně – trať IV: Praha – Lovosice (Drážďany), trať V: Praha – Plzeň (No-

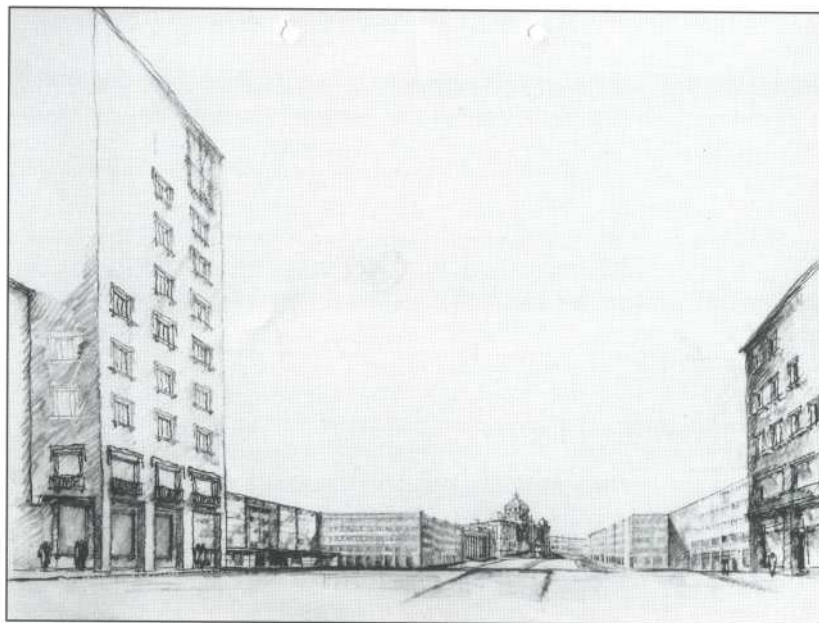
Plán sítě hlavních komunikací v Praze, včetně vyznačeného pražského okruhu a jeho napojení na dálnice směr Brno, Breslau (Vratislav), Norimberk, Berlín (NA).

rimberk), trať VI: Praha – Náchod (Kladsko) a trať VII: Praha – České Budějovice (Linec).⁶⁶⁾

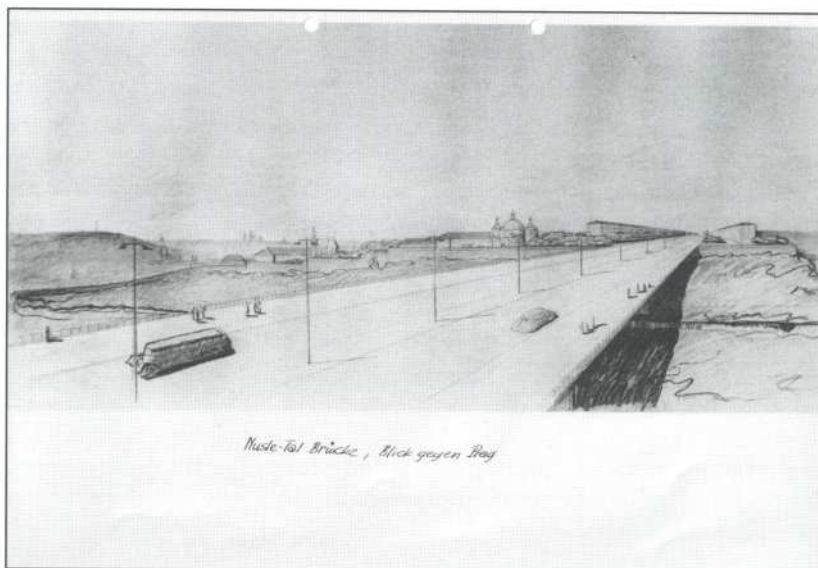
3. listopadu 1939 se v Berlíně uskutečnila schůzka u Dr. Todta, kde byl vysloven i návrh Ing. Hoffmanna na tangentní řešení pražského dálničního okruhu. Měly být preferovány směry Lovosice – České Budějovice (resp. Berlín – Linec – Terst) a Plzeň – Náchod (resp. Norimberk – Vratislav) a zbývající část okruhu měla mít pouze doplňující funkci.⁶⁷⁾

Podobný názor sdílel i předseda plánovací komise Niemeyer, který zavrhl okružní dálnici kolem Prahy a přiklonil se taktéž k tangenciálnímu řešení, studovanému v té době v Německu a diskutovanému již dříve také v našich zemích. Při tom chtěl využít dálnice pro otevření výhledů na město a použil k tomu trasy přes vysoký vltavský most mezi Pankráci a Rovínami, navrženým v plánu státní regulační komise a rozvíjeném dále plánovací komisí.

Změnu trasy pražského okruhu v jeho jižní části se Plánovací komisí pro hlav-

Návrh zástavby podél pražské transversály (NA).

Návrh přemostění nuselského údolí (pohled od pankrácké planiny). Vedle čtyřproudé silnice měly být přes most vedeny široké chodníky a plánovány byly i cyklistické stezky. V tubusu mostu měla být již tehdy vedena rychlodráha (NA).

ní město Prahu a okolí v čele s prof. Niemeyerem (za podpory Úřadu říšského projektora) podařilo prosadit. Oproti původním návrhům Generálního ředitelství silnic a dálnic mělo dojít ke značnému přiblížení okruhu směrem k centru Prahy, až na jižní svah údolí Kunratického potoka. Změnu Niemeyer odůvodnil i zmiňovanými neotřelými pohledy na Prahu, které se měly naskytnout motoristům. Vážné námitky odborníků z Generálního ředitelství silnic a dálnic, zdůrazňující dopravní nevhodnost takového vedení okruhu, byly zcela pomínuty.⁶⁸⁾

Niemeyer i jeho nástupce Wunderlich zadali v souvislosti s výstavbou dálnice k vypracování několik studií – rozpracováván byl vysoký most u Zlíchova, studie Nuselského mostu a studie mostu v Podbabě (osloveni byli architekti známých jmen prof. Paul Bonatz, prof. Franz Dischinger, prof. Josef Fritsche, prof. Grigorij Krivošeín, prof. Stanislav Bechyně).

Návrh dálniční trasy prodělal za dobu činnosti plánovací komise mnoho změn. Od okruhu, k tangenciálnímu vedení na západě a na jihu až ku konečné úpravě tangenciálního vedení na severu a východě, přičemž v průběhu tohoto procesu byla vypracována celá řada studií tras, propočetů i detailních mostních konstrukcí.⁶⁹⁾

Pro ostatní silniční síť byly navrhovány změny zejména v technickém a urbanistickém smyslu. Po technické stránce se navrhovaly větší šířky, lepší zakřivení, menší stoupání a vyrovnanější střídání spádů. V urbanistickém smyslu se v plánech uplatnil zákaz staveb při silnicích a průtahy hlavních silnic byly přeloženy mimo obec.⁷⁰⁾ I tuto hlavní síť měly doplnit další ulice, které měly zprostředkovat vnitřní dopravu a dopravní potenciál rozprostřít na větší plochu.

Angažmá šesté – vodárenská a kanalizační síť

Z dalších otázek, jimiž se zabývala plánovací komise za doby Niemeyerova předsednictví, bylo situování kanalizační čistírny a problém zásobování Prahy pitnou vodou.

V záležitosti změn v pražské vodovodní síti prof. Niemeyer zkoumal různá odborná mínění a od počátku se stavěl proti změnám, které navrhoval náměstek primátora Pfitzner. O co tedy v tomto případě šlo? Josef Pfitzner prosazoval změnu ve vodovodní distribuční síti tak, aby do vybrané lokality Dejvic a Bubenče, míst se silným zastoupením německé menšiny, tekla místo směsi vody z káranského zdroje a filtrované vody říční z Podolské vodárny, pouze voda káranská, obecně považovaná za kvalitnější. Případná realizace by se ovšem setkala z řadou problémů, a to nejen finančního rázu.⁷¹⁾

Předseda plánovací komise Niemeyer řešil pouze vliv posílení jizerského zdroje na celou Prahu. Jeho negativní stanovisko bylo čistě odborné a naráželo na politický a ideologický odpor a i kauza vodovodu stála za jeho odvoláním z postu předsedy komise.

Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí se v době, kdy v ní působil Reinhold Niemeyer, postavila rovněž proti výstavbě nové čistírny odpadních vod na Císařském ostrově,²⁶⁾ a to přes doporučení odborného experta evropské úrovně Dr. Ing. Karla Imhoffa z Essenu, kterého si pro řešení problémů pozvala praž-

ská městská rada. V březnu 1941 nový šéf plánovací komise Hermann Wunderlich rozhodl, že nová čistírna odpadních vod bude situována do nedaleké Řeže. Měl tím být odstraněn problém zápachu z vyhnívajících nádrží stávající bubenečské čistírny odpadních vod, zasahující navíc přilehlé čtvrti určené nacisty primárně pro německé obyvatelstvo.

23. května 1941 na podnět pražské plánovací komise byla zorganizována porada ohledně stavby čistící stanice za přítomnosti úřadujícího místopředsedy prof. Wunderlicha, členů komise prof. Mikuškovice, prof. Čančíka, ústředního ředitele Cozla, prof. Smetany, arch. Blancka, ústředního rady Hrušky, arch. Urbana a přizvaných hostů – min. rady Rösslera a Dipl. Ing. Wiesniewskiho, oba ze skupiny Raumordnung při Úřadu říšského protektora, prof. Buntrua z německé vysoké školy technické v Praze, a již zmíněného Dr. Imhoffa z Essenu, a dvou zástupců města Prahy – městského rady Koloschka a Dr. Maděry. Prof. Wunderlich požádal především přítomné technické experty, aby zaujali stanovisko ke všem předloženým projektům čistící stanice, na Císařském ostrově, v Roztokách a v Řeži.

Dr. Imhoff prohlásil, že zhlédl všechna tři navržená místa a zkoumal je z hlediska jejich upotřebitelnosti. Původní místo na Císařském ostrově mělo podle něj tu výhodu: „že zařízení může být provedeno stupňovitě, což se u druhých dvou míst nestává“. K projektu čističky v Řeži se vyjádřil v tom smyslu, „že zařízení bude pracovat zcela bez zápachu“. Projekt v Řeži se mu zdál technicky řešitelný, měl však výhrady k plánovanému zřízení tunelu: „Pokud jde o zřízení tunelu, bylo dosaženo ovšem z části špatných zkušeností, ježto tunel nemůže být větrán.“⁷²⁾

Prof. Buntru se vyslovil pro situování čističky do Řeže „jakožto řešení radikální v případě, že místo na Císařském ostrově již nepřipadá v úvahu“. Rovněž ministerský rada Rössler se zasazoval o situování v Řeži, „jelikož Roztoky přísluší k území rekreačnímu města Prahy, právě tak jako území na Císařském ostrově, musí být zachováno jakožto zvlášť cenná zelená plocha pro pražské obyvatelstvo“.⁷³⁾

Arch. Blanck se postavil proti umístění čističky do Roztok, protože by „oddělila tuto v prudkém rozvoji se nalézající obec od jejího přirozeného rekreačního území na břehu Vltavy. Při stanici v Řeži naproti tomu zůstává celý vltavský břeh až do Řeže k rekreaci a ke koupání k dispozici.“ Umístění na Císařském ostrově musí být podle názoru Blancka „se stanoviska výstavby města odmítnuto, jelikož zůstává vždy riziko obtěžování zápachem a místo leží v hlavním směru větrů k městu. Především však jest území mimořádně cenné, jakožto [možné] rozšíření Stromovky a k založení sportovních hřišť pro hustě obydlený sever města.“ Profesori Smetana a Mikuškovice i arch. Urban se vyslovili pro řežský projekt.

Prof. Wunderlich následně shrnul jednání v tom smyslu, že „po technické stránce jsou všechny tři projekty proveditelné, ovšem z hlediska hospodářského zasluhuje stanice na Císařském ostrově přednost, ze stanoviska plánovacího však musí být tento projekt odmítnut“. Wunderlich neopomněl poukázat i na problémy rázu estetického a klimatického. Nejlepším řešením se mu tedy zdálo umístění čistící stanice do Řeže. Přislíbil, že se postará o to, aby otázka „byla v plénu plá-

novací komise nyní přivedena ke konci a aby v tomto smyslu o ní bylo rozhodnuto“. Po přechodnou dobu se vyslovil na základě doporučení technických expertů k navrženým zlepšením stávající stanice v Bubenci.⁷⁴⁾

Autoři projektů a finance

O zadání projektů rozhodoval prezident plánovací komise Niemeyer, případně úřadující místopředseda prof. Wunderlich. Němečtí autoři byli vybíráni výhradně německými zástupci v komisi a rovněž i honorář byl výhradně určován Němci. Témata, jimiž byli pověřeni čeští autoři, byla určována českými referenty, kteří měli možnost navrhnout osoby, případně honoráře. Práce zadané dvěma cizím autorům, Korejci a Litevci (v bytových otázkách), byly zadány na přímý rozkaz prof. Wunderlicha a tematicky značně vybočují.

Českých autorů bylo pověřeno 35, německých 14 a dva výše zmínění projektanti jiné národnosti. Honoráře českých autorů byly obecně nižší než honoráře, jež by odpovídaly tarifům Inženýrské komory. Honoráře německých autorů byly v některých případech vyšší, což pravděpodobně odpovídalo říšskoněmeckým tarifům. Při zadání projektu byla vydána pokladnou plánovací komise první splátka jako záloha. Po odevzdání projektu měl být zaplacen zbytek.⁷⁵⁾

Finančních náklady na projekty zadané českým architektům

Rok	Jméno projektanta	Název projektu	Výše honoráře	Celkem vyplaceno
1941	prof. Stanislav Bechyně	Přemostění Nuselského údolí	19 000	19 000
	prof. Grigorij Krivošcin	Vysoký most severně od Prahy	19 000	19 000
	Ing. J. K. Řiha	Průzkum a úprava jižního rekreačního území v pražské oblasti	70 000	70 000
1942	arch. K. Roškot	Severojižní osa	40 000	40 000
	arch. Smetana	Severojižní transversála	50 000	50 000
	arch. J. Fagner	Severní město	40 000	40 000
	arch. J. Gruss	Severní město	40 000	40 000
	arch. J. Štěpánek	Kampa – architektonické řešení	40 000	40 000
	Ing. Jiří Novorný	Průzkum a zhodnocení jevanské oblasti	60 000	60 000
1943	prof. Josef Gočár	Ideový návrh hlavního nádraží	50 000	50 000
	arch. J. Honzík – arch. V. Obrtel	Průzkum a zhodnocení berounského údolí	50 000	50 000
	prof. J. Sokol	Průzkum a úprava labského prostoru	60 000	60 000
	arch. Fr. Šrámek	Úprava radnice	35 000	35 000
	Dr. Šula – Dr. Lišková	Vyměření statků v Ruzyni	12 000	12 000
	arch. Havlíček	Zastavovací studie Albertova	50 000	50 000
1944	arch. Adolf Benš	Studie Labského Kostelce	49 000	49 000
	prof. Dr. A. Engel	Studie náměstí pod vrchem Vitkovem	50 000	50 000
	arch. K. Roškot	Opera na náměstí Republiky	50 000	50 000
	Ing. J. Vančura	Ideový návrh sídliště na JV Prahy	10 000	10 000
	arch. Jiří Štursa	Ideový návrh sídliště na SV Prahy	10 000	10 000
	Ing. Josef Kittrich	Ideový návrh sídliště na SZ Prahy	10 000	10 000
	Ing. arch. E. Skřivan	Stanice podzemní dráhy	12 000	12 000

1945	Ing. J. Honzík	Studie optimálního rodinného bytu	25 000	10 000
	Dr. Jaroslav Klika	Rozbor a náměty pro řešení vegetační otázky v pražské oblasti	30 000	6 000
	arch. Boh. Kněžek	Rozbor a náměty pro řešení vegetačních otázek pražské oblasti	18 000	6 000
	Dr. Hruška	Nová sídliště	12 000	12 000
	Dr. Bulíček	Rozbor a náměty pro řešení vodních problémů pražské oblasti	25 000	8 000
Projekty zadané, ale neodevzdané				
	Dr. Ulrich	Sociologický průzkum pražské oblasti	60 000	30 000
	Dr. Adolf Štafl	Návrh stavebního řádu pro Prahu	25 000	7 000
	Ing. arch. J. Havlíček	Studie o možnosti vysokých staveb v Praze	30 000	8 000
	Dr. Ing. J. Kitzrych	Pražské bytové problémy	25 000	14 000
	arch. J. Marek	Projekt hlavního nádraží v Praze	50 000	22 000
	arch. A. Mezera	Studie univerzitního města Na Rovinách	50 000	10 000
	Dr. Šula – Dr. Lišková	Pražský bytový problém	25 000	6 000
	Ing. Kress	Rozbor a náměty k řešení zemědělských otázek v pražském prostoru	30 000	10 000

Finančních náklady na projekty zadané německým architektům

Jméno projektanta	Název projektu	Výše honoráře	Celkem vyplaceno
prof. Diez Brandt (Stuttgart, DTH Praha)	Zastavění Petřina a Kampy	65 000	–
Brix	Podzemní dráha – návrh lehkého vagonu	20 000	20 000
prof. Josef Fritsche (DTH Praha)	Dálnice – přemostění Vltavy	38 000	38 000
prof. Paul Bonatz (Stuttgart)	Dálnice – mosty	90 000	90 000
prof. Franz (Anton) Dischinger (Berlin)	Most pro dálnici	25 000	25 000
prof. Franz Wimmer (DTH Praha)	Architektonické řešení Kampy	60 000	60 000
Ing. arch. Rudolf Hildebrand (Praha)	Severní město	40 000	40 000
prof. Ilz (Viedeň)	Severní město		
prof. Theiss (Viedeň)	Zastavění mezi nám. Republiky a budoucím hlavním nádražím	100 000	100 000
Wagner (Lipsko)	Návrh levběžní komunikace na Malé Straně	50 000	50 000
Ing. Felddorff (Charkov)	Opera v Praze II – studie	32 000	32 000
prof. Fritz Lehmann (Praha)	Hyberské náměstí – studie	35 000	35 000
prof. Kutschera	Severojižní osa	50 000	30 000
arch. Woldemars Ozolins	Bytová otázka v baltických státech	24 000	16 000
arch. Kin-Kejkan	Bytová otázka Dálného Východu	18 000	6 000

Pozn. DTH – Deutsche Technische Hochschule in Prag

Pramen: NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 16–18.

Návrh kolonie v rustikálním stylu v pražských Záběhlicích (NA).

Podle zákona měla plánovací komise vlastní rozpočet v rámci rozpočtu předsednictva ministerské rady, později po zrušení předsednictva ministerské rady v rámci ministerstva vnitra. Pražská obec hradila podle zákona kancelářské zařízení, nájemné, světlo a otop a drobné kancelářské potřeby. Věcná vydání v období od roku 1940 do 5. května 1945 pro pražskou obec činila 593 586,70 K. Všechny ostatní výlohy platil tedy stát, který rovněž refundoval obci Pražské platy všech přidělených obecních zaměstnanců. Osobní výdaje spravovalo předsednictvo ministerské rady, po jejím zrušení přímo ministerstvo vnitra, věcná vydání kancelář komise. Rozpočet nebyl nikdy překročen, nýbrž vždy vykazoval přebytek. Dispoziční právo veškerých peněžitých výplat v rámci rozpočtu měl výhradně předseda Niemeyer, po jeho odchodu úřadující místopředseda prof. Wunderlich, a to až do svého odchodu v dubnu 1945.

Přehled rozpočtů a vydání plánovací komise (v K)

Rok	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Rozpočet	1 687 000	3 166 000	4 225 000	3 193 800	3 275 400	3 275 400
Vydání	1 244 706	2 038 351	2 801 501	2 378 631	2 240 047	746 428

Pramen: NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 19–20.

Závěr

Podle vládního nařízení ze dne 16. září 1944 č. 208/44 vykonával úkoly Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí Zemský úřad pro Čechy. Podle jmenovaného zákona neměla mít komise žádnou rozhodovací pravomoc a figurovala již jen jako znalecký a poradní orgán. Prof. Wunderlich opustil plánovací komisi

24. dubna 1945, přičemž oznámil zaměstnancům, že se vzdal vedení. Toho dne se ujal vedení prof. dr. A. Mikuškovice, takže plánovací komise přešla do revoluce jako český úřad, který již před tím začal opět úřadovat v českém jazyce.

Po květnovém osvobození vykonával úkoly plánovací komise zemský národní výbor, který prozatímním vedením plánovaných záležitostí hlavního města Prahy až do doby nové úpravy pověřil prof. Ing. arch. Dr. A. Mikuškovice, Ing. arch. A. Benše, ak. arch. J. Fragnera, Ing. arch. F. Fialu (přednosta plánovací skupiny Zemského národního výboru) a Ing. J. Lanče (technický referent hl. města Prahy).⁷⁶⁾

Již 7. května 1941 vešlo v platnost vládní nařízení o zákazu novostaveb č. 166/1941 Sb. Výjimku mohly obdržet veřejné stavby vedené protektorátní vládou. Navíc byl ve Třetí říši krátce na to vydán zákaz plánování. Tím nebylo nejen v pražské oblasti možné oficiálně organizovat přípravné práce a studie, a proto se tak často dělo skrytě. Řada projektů musela být zastavena. Práci ideologicky značně zatížené komise nelze hodnotit jednoznačně negativně. Je to bezesporu ten typ organizace působící v nelehké válečné době, jenž nesnese zjednodušujících černobílých závěrů. Většina německých projektů působila v pražském prostředí cize, jednak pro německé pojetí architektů, navrhující své stavby v tehdy preferovaném monumentalistickém či regionalistickém duchu, a jednak i ze zřejmé neznalosti místních poměrů. Zejména práce českých architektů lze vesměs posuzovat jako přínosné a podnětné v problematice řešení důležitých problémů vnitropražských, případně problémů pražské oblasti. Decentralizační princip pražského řešení byl v zásadě správný a odpovídal tehdy obecným odborným názorům, uplatňovaným již v předchozích desetiletích. Projekty českých autorů ve své většině nebyly ovlivněny německým duchem a zachovaly si samostatné pojetí a byly vesměs využitelné i v poválečných podmínkách. Jen některé se ale po válce podařilo za nových podmínek realizovat.

■ **Miloš Hořejš** (1976), doktorand Ústavu hospodářských a sociálních dějin FFUK, vedoucí odboru vědy a výzkumu Národního technického muzea. Zabývá se problematikou česko-německých vztahů v hospodářské oblasti, problematikou nacistických přesídlovacích projektů a dějinami vědy a techniky, zejména dějinami strojírenství.

Poznámky

⁷⁶⁾ Erich Langhammer (1899–1944) pocházel ze Svitav, v letech 1919–1925 studoval pražskou německou techniku (dále DTH), kde se věnoval především architektonické perspektivě, kreslení krajiny a akvarelům. Po studiích pracoval rok v ateliéru architekta Fitze Lehmana a následně jako hlavní architekt u životní pojišťovny Phönix (1927–1929). Od roku 1929 působil jako asistent na DTH u prof. Kicka a prof. Krale. Referentem pražské plánovací komise se stal v roce 1941, přičemž dále přednášel na DTH technické kreslení a stavební dějiny novověku. V roce 1944 padl na východní frontě. M. Josefovičová, Pozapomenutý profesor německé vysoké školy technické v Praze Fritz Lehmann, in: Dějiny vědy a techniky, č. 3, Praha 2006, s. 154.

- ²⁾ Do vzniku plánovací komise, tedy v době od července 1939 až do února 1940 fungovala dále kancelář státní regulační komise vedená z pověření ministerstva veřejných prací Ing. J. Hruškou, přednostou regulačního úřadu hlavního města Prahy, a spolupracovala s městským regulačním úřadem, který jednak zasahoval při povolování staveb z regulačního stanoviska, jednak na základě platných regulačních plánů řešil podrobný regulační plán, jak to bylo stanoveno v zastavovacích podmínkách přehledných regulačních plánů.
- ³⁾ Vládní nařízení č. 48/40 Sb. vyhradilo veškeré rozhodnutí ve věcech plánování pro prezidenta komise. „*Těto možnosti bylo využito německým vedením v době okupační, což patrně jest i z toho, že komise za celou okupační dobu byla svolána toliko 3 až 4x, a to na jejím počátku, kdežto po celou dobu válečnou nebyla vůbec vzata v úvahu. Avšak i při příležitosti svolání tehdejšího prezidenta komise prof. Niemeyer komisi toliko oznámil rozhodnutí.*“ Národní archiv (dále jen NA) Praha, fond Zemský úřad (dále jen ZÚ), inv. č. 462, k. č. 291.
- ⁴⁾ J. Jásek, Chutnější pitná voda pro „lepší lidi“, Documenta Pragensia XXVI (2007), s. 103.
- ⁵⁾ Tento zákon byl během doby doplněn těmito dalšími: č. 98 z 29. 2. 1940 a 217 z 20. 6. 1940. Dodatkem k vyhlášce Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí č. j. 277/40 ze dne 24. dubna 1940, týkající se prohlášení území hlavního města Prahy za území, v němž je potřeba podle ustanovení §12, odst. 1 vlád. nař. č. sb. 48/1940 k rozdělení pozemků na místa stavební, k přeměně pozemkových parcel na stavební parcely a při udělení stavebních povolení souhlasu plánovací komise, byly začleněny i obce Štěchovice, Masečín a Hradištko. NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291.
- ⁶⁾ Reinhold Niemeyer se narodil roku 1885 v Peckelsheimu ve Vestfálsku. Po studiu na „Hoch- und Städtehaus“ v Mnichově a Hannoveru pracoval Niemeyer jako vládní stavbyvedoucí (Regierungsbauführer) v Paderbornu, po návratu z první světové války pracoval ve slézském Opoli (Oppeln). Od roku 1927 působil jako jednatel zemského plánování v Horním Slezsku (Landesplanung Oberschlesien). V roce 1930 se stal prezidentem rúrského osídlovacího svazu (Ruhrsiedlungsverbands). V roce 1931 se stal nástupcem slavného frankfurtského stavebního rady Ernsta Maye poté, co se na vytoužený post prosadil se svojí kandidaturou oproti 72 konkurentům. Diskuse o nástupci Maye byla silně ideologicky ovlivněna. Mayův koncept „Neuen Bauens“, popřípadě „Neuen Sachlichkeit“ byl v konzervativních a pravicově orientovaných krajích silně kritizován. Kromě toho vyvstala otázka, jak v následujících sedmi letech adept obstojí v obecně zosťžených politických a ekonomických podmínkách. Post vedoucího stavebního úřadu ve Frankfurtu nad Mohanem Niemeyer zastával mezi lety 1931–1938, přičemž velice úzce spolupracoval s gaulitelem Sprengem. Před nacistickým převratem se politicky nijak neprojevoval a 18. dubna 1933 se stal členem strany s pořadovým číslem 1 811 542. V roce 1938 musel Niemeyer ze svého místa na frankfurtském magistrátu odejít pro údajný alkoholismus a nepřijatelný milostný poměr. Od léta 1938 pracoval jako zemský plánovač pro Braniborsko (Landesrat des Provinzialverbandes Brandenburg). Současně byl povolán do štábu „Generalbauinspektors für die bauliche Neugestaltung der Reichshauptstadt“, zřízeného Albertem Speerem. Přibližně dvacetiletý tzv. „Arbeitsstab“ fungoval jako jakýsi rekonstrukční tým, jenž měl za úkol vypracování plánů přestaveb německých měst těžce postižených spojeneckým bombardováním.
- ⁷⁾ Niemeyer česky neuměl a dával si všechno překládat. NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 2.
- ⁸⁾ Podrobně se nechal informovat o československých zákonných předpokladech plánování a zejména v první době své činnosti se věnoval sestavě nových zákonů o plánování měst, resp. Prahy, jež se měly u nás vyzkoušet. Tamtéž, s. 2.
- ⁹⁾ NA Praha, fond ÚŘP-ST, sign. 109-4/1066, k. č. 59.
- ¹⁰⁾ Pflitzner i Wunderlich byli ve svých názorech podporováni K. H. Frankem. Niemeyer nacházel přímluvce v Hitlerově oblíbenici Speerovi.
- ¹¹⁾ Dnes neznámý Niemeyerův pamětní spis osvětloval jeho postoj k některým požadavkům pražských Němců a německého vojska. Postavil se údajně proti vykáčení a zastavění Střeleckého ostrova pro účely Hitlerjugend a proti plánu gen. Fridericchio přeměnit údolí Šárky na tankové cvičiště a střelnici. I tuto záležitost projednával i s von Neurathem, který byl rovněž proti tomu (Niemeyer pro vojenské účely nabídl jiné území – údolí Botiče, jihovýchodně od Hostivaře, s čímž von Neurath souhlasil). V otázce komunikace přes Kampu a v otázce petřínské komunikace byl přes nátlak prof. Wunderlicha, který souhlasil, nerozhodný. NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 4.
- ¹²⁾ Hermann (Hans) Wunderlich (nar. 7. 11. 1899 v Českých Budějovicích), Dr. tech., syn ředite-

- le, v letech 1917–1918 sloužil v c. a k. armádě, v níž dosáhl hodnosti praporčíka. Roky 1918 a 1919 strávil v italském zajateckém táboře. V letech 1920–1925 studoval architekturu na pražské Deutsche Technische Hochschule (DTH). Diplomovou zkoušku úspěšně vykonal v roce 1925. Na škole zůstal pracovat jako konstruktér a v roce 1932 na DTH obhájil i doktorát. Od roku 1935 zde působil jako mimořádný docent. V roce 1938 vstoupil do Sudetendeutsche Partei a od následujícího roku byl členem NSDAP a SS. Ve školním roce 1939–1940 působil jako asistent na DTH, od srpna 1939 do roku 1945 byl vedoucím svazu docentů na DTH v Praze. V roce 1940 vystoupil z církve. Od dubna 1940 byl pražským radním a ve školním roce 1940–1941 zástupcem vedoucího katedry. V letech 1941–1943 na DTH působil jako mimořádný profesor, v letech 1943–1945 již jako řádný profesor osídlení, hospodářství a stavby měst. Byl i příslušníkem SS v hodnosti Unterscharführer. Po druhé světové válce žil v Kolíně n. Rýnem a působil jako vedoucí stavebního oddělení Kaufhof AG a byl i členem Akademie pro městskou výstavbu a územní plánování v Düsseldorfu. Zemřel 29. 10. 1981 v Kolíně n. Rýnem.
- ¹³⁷ „Wunderlich projevoval zájem spíše o architektonickou formu než o urbanistické plánování, chtěl například, aby byla studována otázka pražského stylu.“ NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 6.
- ¹³⁸ J. Novotný: Vzpomínky architekta, in: S. V. U. Mánes, Praha 1999, s. 33.
- ¹³⁹ V této době byly také upraveny vrstevnicové modely Prahy od firmy Baťa a veliký rozkládací model vnitřní Prahy. Tamtéž, s. 6.
- ¹⁴⁰ „Na příklad odmítl zakoupení katastrálních map obcí v pražské plánovací oblasti, sjednané s českými činiteli ministerstva financí v době, kdy toto ministerstvo by bylo mohlo tyto cenné plánové podklady lehko doplniti a pro plánování obcí a měst upravit. Wunderlich neměl rovněž pochopení pro získání map půdoznaleckých a vědecké podklady pro urbanistické práce přímo podceňoval.“ Tamtéž, s. 5.
- ¹⁴¹ Tamtéž, s. 6.
- ¹⁴² R. Steimsdörfer, Der Deutsche Wohnungsbau in Kladno, in: Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 27.
- ¹⁴³ Na nacistický nátlak došlo k obnovení pozemkového úřadu (dále jen PÚ), zrušeného 25. dubna 1935. Prešla na něj působnost IX. odboru ministerstva zemědělství a lesnictví i správa státních lesů a statků z VIII. odboru téhož ministerstva. PÚ měl nacistům posloužit k revizi pozemkové reformy v rámci „nápravy krivd“ a k postupnému převádění veškerého půdního fondu v protektorátu do německých rukou. Fakticky byl úřad ovládnán výlučně nacisty. Bližší M. Hořejš, Spolupráce Böhmisch-Mährische Landgesellschaft, Bodenamt für Böhmen und Mähren a Volksdeutsche Mittelstelle na germanizaci české půdy na Mělnicku a Mladoboleslavsku (1939–1945), in: Tereziňské listy č. 34/2006, s. 89–124; týž, Zábory české půdy a její následná germanizace, Deutsche Ansiedlungsgesellschaft na Mělnicku (1942–1945), in: (Ed.) J. Hájek – D. Jančík – E. Kubů, O hospodářskou národní državu. Úvahy a stati o moderním českém a německém hospodářském nacionalismu v českých zemích (v tisku).
- ¹⁴⁴ Feldmann (narozen 19. března 1915) byl později uvolněn pro vojenskou službu u zbraní SS a na frontě i položil život. NA Praha, fond ÚRP-ST, sign. 109-7/9, k. č. 116.
- ¹⁴⁵ W. Knapp, Planung und Durchführung der Siedlung Kladno, in: Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 13. Do plánování „německého Východu“ významně promluvili teoretici ideálního nacionálněsocialistického města, jakými byli Walter Christaller, Gottfried Feder, Josef Umlauf či Karl Neupert a byli to právě oni, kdo významně ovlivnil Himmlerovo chápání vztahu města a venkova. Inspirovali se středověkým osídlením, kdy podle nich město a venkov žily ve zdravé symbióze. Tyto vazby měla přetřhat průmyslová revoluce, kdy města začala přezírat venkov a ten ztratil svou původní tvář. Bližší např. W. Christaller, Land und Stadt in der Deutschen Volksordnung, Deutsche Agrarpolitik 1, 1942–1943, s. 53–56.
- ¹⁴⁶ J. Umlauf, Zur Stadtplanung in den neuen deutschen Ostgebieten, Raumforschung und Raumordnung 5, 1941, s. 120.
- ¹⁴⁷ V otázce rozsahu kolonie W. Knapp upravil původní předpoklad 260 bytových jednotek a zvýšil jej na 600. Hlavní ulice plánované kolonie kolmo navazovaly na ulici Dr. Foustky (dnešní ulice Milady Horákové a 5. května). Domy se měly stavět i v ulicích kolmých na hlavní ulice. Stavby rodinných domků kladenské osady Siedlung dnes můžeme najít v ulicích 5. května, Lidických žen, Jana Velly, Kpt. Jaroše a jeden objekt v ulici Herbenově. Západním směrem od uvedených ulic byly postaveny další domy kolonie (nazývané pro národnost svých uživatelů jako český Siedlung), byly však v následujících letech překryty novou bytovou zástavbou.

- ²⁴⁾ Z důvodů „přiblížení k říšským poměrům“ byl již k 1. 12. 1940 zřízen Referát pro řízení úkolů říšského komisaře pro upevnění německví pod vedením Ferdinanda Fischera. Neměl být bezprostředně přičleněn některému oddělení ÚŘP, a byl proto v nevázané formě přidělen jako referát říšského protektora k úřadu velitele bezpečnostní policie a SD (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD). Po Heydrichově smrti pokračovali nacisté v germanizaci českých zemí pod označením „plnění odkazu velkého mrtvého“. V Praze byla zřízena služebna říšského komisaře pro upevnění německví pro plnění úkolů z funkce pověřence vyplývajících (Dienststelle des Beauftragten des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums in Böhmen und Mähren). Jeho zmocněncem (Beauftragter) se výnosem Heydrichova nástupce SS-Oberstgruppenführera Kurta Daluaga z 30. června 1942 stal vyšší velitel SS a policie v protektorátu – K. H. Frank. Frankovým náměstkem v záležitostech upevňování německví se stejným výnosem stal dosavadní komisařský vedoucí BA, SS-Obersturmbannführer Ferdinand Fischer. NA Praha, fond ÚŘP, I-lb-2000, k. č. 287; Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), sign. 305-123-3/43.
- ²⁵⁾ NA Praha, fond ÚŘP-ST, sign. 109-1/61, k. č. 3. Sturmbannführer Fischer.
- ²⁶⁾ Eugen Blanck se narodil 5. května 1901 v Kolíně nad Rýnem († 1980 Kolín nad Rýnem). V letech 1919–1922 studoval na „Ingenieurschule“ a v letech 1922–1924 pokračoval ve studiích na „Kunstgewerbeschule“ opět v Kolíně. Následující dva roky byl spolupracovníkem známého kolínského architekta prof. Martina Elsässera (1884–1957), absolventa Stuttgartské technické univerzity a v letech 1911–1913 asistenta Paula Bonatze. 1926–1929 působil jako spolupracovník architekta Ernsta Maye ve Frankfurter Hochbauamt. Na přelomu dvacátých a třicátých let měl v kolínském nejvyšším stavebním úřadu na starost otázky sídlištního bydlení. V roce 1935–1936 byl spolupracovníkem výzkumného ústavu letecké dopravy v Berlíně, následující rok působil na říšském ministerstvu letecké dopravy. V letech 1938–1942 byl vedoucím oddělení městské výstavby při zemském plánování (Landesplanung) v Braniborsku (se sídlem v Berlíně). Mezi lety 1940–1944 se zároveň datuje jeho spolupráce s pražskou plánovací komisí, v níž se stal 1943 úřadujícím místopředsedou a po Wunderlichovi druhým nejlivnějším představitel. Koncem roku 1944 se z Prahy vrátil do Berlína. V letech 1944–1946 působil jako architekt na volné noze, přičemž na přelomu let 1944/1945 se podílel na předběžném plánování znovuvýstavby Essenu.
- ²⁷⁾ E. Blanck, Die staadtbauliche Planung der Stadt Kladno, in: Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 9.
- ²⁸⁾ Wettbewerbe für die Planung eines politischen Stadtmittelpunktes, in: Architektur Wettbewerbe, Heft 8, Stuttgart 1942, s. 34.
- ²⁹⁾ Architekturu vystudoval Diez Brandt (1901–1985) ve Stuttgartu u architektů Paula Bonatze a Paula Schmitthennera, vedoucích osobností tzv. stuttgartské školy. Prvními jeho projekty byly kostely, např. kostel Ernst-Moritz-Arndt v Berlíně Zehlendorfu z let 1930–1935. Schmitthennerův vliv se však nejvíce ukázal v jeho projektech profesorských domů v Ostviertlu, obklopených vzdušnými zahradami, tedy v intencích zahradního města. Od roku 1934 byl však především spojován s veřejnými stavbami. V Göttingen projektoval např. víceúčelovou halu pro pořádání sportovních a politických akcí, se kterou vyhrál první cenu ve veřejné architektonické soutěži. Následovaly projekty göttingenské městské haly a další veřejné stavby. Od roku 1940 působil Brandt jako profesor na pražské německé technice. Pro spory s místními politickými představiteli byl toto místo nucen o tři roky později opustit.
- ³⁰⁾ Wilhelm (Hermann) Jost (1887–1949) studoval v letech 1906–1910 architekturu nejprve na Technické vysoké škole v Drážďanech, následně prošel stejně jako Brandt stuttgartskou architektonickou školou. Po krátkém období samostatné architektonické dráhy (1914–1919) se stal v roce 1919 asistentem na katedře vedené Paulem Schmitthennerem. V roce 1924 se stal mimořádným a v roce 1926 řádným profesorem stavební konstrukce na stuttgartské technice. Od roku 1928 působil jako profesor na Technické vysoké škole v Drážďanech, kterou v letech 1937–1945 vedl i jako rektor.
- ³¹⁾ Emil Leo (1894–1974) po absolvování I. německé realky v Brně v roce 1912 studoval v letech 1912–1921 na oddělení pozemního stavitelství a architektury brněnské techniky. Od roku 1921 zde působil jako asistent. V roce 1926 získal doktorát za práci „Ein Vorschlag für die Regulierung der Stadtgemeinde Trautenau in Böhmen“ a od roku 1928 byl pověřen konáním přednášek z encyklopedie pozemního stavitelství. Kromě těchto povinností byl od roku 1921 prvním architektem v kanceláři profesorů Fanty a Tranquilliniho. K 1. 12. 1930 byl jmenován mimořádným a od 1. 7. 1935 řádným profesorem na brněnské technice. Po válce byl dlouho v zajetí a v roce 1950 se stal stavebním ředitelem v Aalen. Od roku 1958 byl profesorem na technice ve Stuttgartu.

P. Šišma, Učitelé na německé technice v Brně 1849–1945, *Práce z dějin techniky a přírodních věd*, sv. 2, Praha 2004, s. 115.

- ³²⁾ Budovy byly uskupeny tak, že obklopovaly čtyři nádvoří. Centrální stavba stranického domu, doplněného věží, měla připomínat loď kostela, byla zakončena trojúhelníkovým štítem orientovaným na sever, směrem ke kladenskému centru. Stranický dům se tak měl stát jakýmsi antipodem katolického svatostánku na protější ostrožně. Věž čtvercového půdorysu s výrazně gotizujícími prvky měla sloužit jako brána k hlavnímu náměstí a zároveň jako vodojem. Nízké stavby, které stranickou „katedrálu“ lemovaly, podtrhávaly v kombinaci s polohou na svahu dojem mohutné středověké pevnosti. Malé věžičky (expanzní nádrže vytápění) tvořily několik bašt, které dojem umocňovaly. Po obvodu stranické budovy a hlavní věže byly symetricky rozmístěny žerdě pro zavěšení praporů. M. Hořejš, *Aplikace nacionálněsocialistické architektury*, c. d., s. 65.
- ³³⁾ Ale i přesto se pokračovalo v plánování dalších staveb a přestaveb, a to nejen v prostoru kolonie, ale i v oblasti starého městského jádra. Změnit centrum Kladna podle svých ideologických představ chtěli zástupci stavebního odboru pozemkového úřadu W. Knapp a G. Feldmann. V prostoru náměstí měly být zachovány pouze objekty zámku, Floriánské kaple, Mariánské sousoší, radnice a několik málo dalších staveb. Nové náměstí mělo mít již jiný tvar, na místě zbouraných objektů měla vyrůst nová zástavba. Velkolepé plány se měly dotknout i síteckého údolí, které oddělovalo staré městské centrum od zamýšleného centra nového. Blíže M. Hořejš, *Aplikace nacionálněsocialistické architektury*, c. d., s. 71.
- ³⁴⁾ Viz. pozn. 21.
- ³⁵⁾ NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, *Zhodnocení práce plánovací komise*, s. 8.
- ³⁶⁾ Kromě toho byly zadány poměrně kuriózní studie nesouvisející s pražskými otázkami jako bytová otázka na Dálném Východě a bytová otázka v baltické oblasti. NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, *Zhodnocení práce plánovací komise*, s. 15.
- ³⁷⁾ M. Sedláková, „Burza“ s židovskými byty – součást protektorátní bytové politiky, in *Documenta Pragensia XXVI (2007)*, s. 206–207.
- ³⁸⁾ Podobně koncipovanými společnostmi zřízenými pro bytovou výstavbu byla i Obecně prospěšná osídlovací společnost v Jihlavě a Pražský lidový bytový spolek (Prager Volkswohnungsverein), sloučený později s Obecně prospěšnou osídlovací společností v Praze.
- ³⁹⁾ NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, *Zhodnocení práce plánovací komise*, s. 6.
- ⁴⁰⁾ Dnes ještě mnohde fungují jako mateřské školy, projektovány byly převážně českými architekty, například Evženem Linhartem (1898–1949). (Za informace děkuji Ing. arch. Zdenku Lukešovi.)
- ⁴¹⁾ V. Ledvinka – J. Pešek, Praha, Praha 2000, s. 612.
- ⁴²⁾ Zvýšený zájem o venkov v době trvání „Třetí říše“ byl silně ideologicky determinován. Po prohrané první světové válce v Německu nastala politická i hospodářská krize, kterou ještě zhoršily územní ztráty vynucené Versaileskou smlouvou. Mnozí Němci věřili, že k obratu mohou vést pouze zásadní společenské změny. Příčiny rozpadu tradičních hodnot, jako byly loajalita a uznávání autorit, byly spatřovány v revoluci z roku 1918 a v následné politické nestabilitě. Svůj díl odpovědnosti nesla i modernizace celé společnosti. Až do poloviny dvacátých let ve městech panoval nedostatek jídla a Němci dokonce často hladověli. Hlavní město, kam se stahovali revolucionáři a kde se tvořily nejdelší fronty na chleba, se stalo symbolem všeho, co v zemi bylo špatné. Všechny tyto problémy údajně způsoboval odliv lidí z venkova, ze zemědělského východu na průmyslový západ, což vedlo k přelidnění měst. Z těchto nálad začaly vznikat teorie o potřebě osídlení a celkovém posílení německého Východu. Blíže M. Hořejš, *Aplikace nacionálněsocialistické architektury*, c. d., s. 48–49.
- ⁴³⁾ Což ho bezpochyby opravňovalo promlouvat do záležitostí kolonie určené primárně pro německé zaměstnance.
- ⁴⁴⁾ Měsíčníkem tohoto ústavu byl časopis „Raumforschung und Raumordnung“, ve kterém vedle Meyera publikovali své články např. Walter Christaller, Gottfried Feder, Josef Umlauf či Karl Neupert.
- ⁴⁵⁾ D. Dworková – R. J. van Pelt: *Osvětím: 1270 až současnost*, Praha 2006, s. 138.
- ⁴⁶⁾ Samozřejmě to, co se změnilo, vedle samotných zadavatelů, byl vnější vzhled těchto dělnických kolonií, zmizela rovná střecha, okenní římsy, stavitelé se měli vyvarovat severo-jihnímu řazení. Tento požadavek vylučoval ze státních zakázek na bytovou výstavbu všechny zástupce „Nového stavebního umění“, kteří stavbám nedokázali dát nový obal tak, jak to bylo vlastní jejich regionalistickým a tradicionalistickým konkurentům s jejich organickým půdorysným uspořádáním.

H. Frank, Welche Sprache sprechen Steine?, in: H. Frank (Hrsg.), Faschistische Architekturen. Planen und Bauen in Europa 1930–1945, Hamburg 1985, c. d., s. 15.

⁴⁷⁾ NA Praha, fond ÚŘP, sign. I-1b-2017, k. č. 289.

⁴⁸⁾ Watter sliboval, že němečtí řemeslníci budou umísťováni do městských čtvrtí, kde je dostatečně husté německé osídlení tak, aby nedocházelo ke „škodlivé konkurenci“ mezi německými starousedlíky a nově usedlími kolegy. Při dosídlování německých řemeslníků a živnostníků se měly využít provozovny v objektech původních židovských majitelů. Tamtéž.

⁴⁹⁾ J. Jásek, c. d., s. 103. Úřady pražského oberlandrata a říšského protektora kontrolovaly za tím účelem přesuny ve vlastnictví nemovitostí v Praze a snažili se bránit nákupu pozemků Čechy. Kromě toho se počítalo s využitím pozemků a budov uloupených deportovanému židovskému obyvatelstvu. V. Ledvinka – J. Pešek, Praha, c. d., s. 613.

⁵⁰⁾ Z rozhodnutí vrchního velitelství branné moci (Oberkommando der Wehrmacht, Referat für Siedlungsfragen) z roku 1943 měly být kolem vojenských cvičišť a ve městech v okolí vojenských ubikací a velitelství utvořeny smíšené národnostní pásy v šíři 6 km. Vrchní velitelství určilo, které objekty mají být zakoupeny, a zároveň stanovilo ceny, za jaké měly být objekty přejímány. Následně v objektech byli ubytováni Němci. Pokud v takto získaných domech byly obchody nebo jiné provozovny, měly být předány válečným poškozeným, o které vojenské velitelství mimo jiné pečovalo. Podle tohoto scénáře bylo provedeno vyvlastnění několika objektů v Praze kolem bývalého Náměstí branné moci (Platz der Wehrmacht). ABS, sign. 305-123-3/15.

⁵¹⁾ Celkem chtěl Watter do Prahy dosídlit tyto řemeslníky: 2 kadeřníky, 1 hodináře, 6 malířů pokojů, 2 lakýrníky, 6 zámečníků, 6 stolařů, 3 klempíře, 3 elektrikáře, 3 instalatéry pro vodu a plyn. Závěrem své zprávy Watter připomíná, že by měla být provedena obdobná akce k získání německých obchodníků. NA Praha, fond ÚŘP-ST, 109-4-1231.

⁵²⁾ Když se objevila otázka germanizace měst, zjistilo se, že není dostatečný zdroj vhodného lidského „materiálu“ z řad předsídlenců. Jen baltští Němci byli převážně městského původu a byli způsobilí z části pokrýt vakuum vytvořené po masové deportaci městských obyvatel židovského a polského původu. Všechny ostatní skupiny předsídlenců byly jen z nepatrné části činné v průmyslu, např. jako kvalifikovaní dělníci, řemeslníci, obchodníci apod. Bylo jasné od raného počátku, že předsídlenci samotní nemohou nikdy splnit úkol germanizovat průmysl, řemesla a obchodní sféru v nově získaných lokalitách. Vedle Volksdeutsche tak museli být osídlenci hledáni i ve staré říši. Germanizaci tak měla poskytnout kombinovaná operace s osídlenci z řad „Volksdeutsche“ a „Reichsdeutsche“. J. Schechtman, European Population Transfers 1939–1945, New York 1946, s. 304. Němečtí plánovači kolonizace v protektorátu navíc stáli ve svých požadavcích na přísun předsídlenců z řad etnických Němců až v druhé řadě a o vhodných osídlených použitelných pro účely městské kolonizace to platilo dvojnásob. Počty realizovaných přesunů předsídlenců do měst v protektorátu se tak dají počítat maximálně na desítky.

⁵³⁾ Niemeyer odmítl protinávrh doc. Wunderlicha a prosazoval zmíněný koncept v řadě jednání s ředitelstvem státních drah a ministerstvem železnic za pomoci odborného poradce prof. Haltera z Mnichova. Jednání o úpravě železniční sítě však již nedokončil.

⁵⁴⁾ NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 9.

⁵⁵⁾ „Různými tunely, sice dlouhými, získá se úspory na délkách tratí a na stoupání a ztracených spadech, takže provoz se zrychlí a zlevní.“ Tamtéž, s. 9.

⁵⁶⁾ Tamtéž, s. 10.

⁵⁷⁾ „Má komunikační závady k městu a má konstruktivní obtíže plynoucí z blízkosti tunelů vinohradských.“ Tamtéž, s. 10.

⁵⁸⁾ „Praha dospěla k mezi města milionového, doporučuje se proto dle analogií jiných měst, aby městská doprava se dala rychlejším tempem, než je tomu možno na ulici, a aby se proto přeložila pod zemí bez úrovněového křížení. V Praze mluví pro poduliční dráhu také úzké ulice, které pro četné památky nelze rozšiřovat.“ Tamtéž, s. 11.

⁵⁹⁾ Archiv Dopravního podniku hlavního města Prahy (citováno dle článku Pavla Fojtíka, Ještě jedno ohlédnutí do historie pražského metra, DP-Kontakt, č. 7, 2004, s. 2).

⁶⁰⁾ Již roku 1925 se zrodil v hlavě pana Hruší projekt podzemní dráhy zpracovaný pro Americkou jednotou československých inženýrů v Chicagu, který počítal se třemi tratěmi diametrálními a jednou okružní.

⁶¹⁾ Plánovány byly trasy:

Letná – Můstek – Muzeum – nám. Míru

Florenc – nám. Republiky – Můstek – Karlovo nám.

I. P. Pavlova – Muzeum – Wilsonovo nádr.

⁶²⁾ Plánovány byly trasy:

A Dejvice – Mústek – Muzeum – I. P. Pavlova – Pankrác

B Výstaviště – Florenc – Wilsonovo nádr. – Muzeum – I. P. Pavlova – Flora

C Košíře – Anděl – Mústek – Florenc – Palmovka – Vysočany

⁶³⁾ Historik Pavel Fojtík se na základě dochovaného plánu pokusil navržené tratě detailněji popsat. Plán podle něj obsahuje velmi hrubý nástin tras městské rychlodráhy, aniž by bylo zřejmé, které úseky jsou vedeny v tunelu (či „poddlažebně“). Neřeší ani rozmístění stanic, ani vzájemné vazby s ostatními druhy městské hromadné dopravy. Tratě nejsou označeny ani písmeny nebo čísly, ani jmény lokalit. Pokusíme-li se navržené tratě popsat, pak je stěžejním centrální severojižní úsek Bubny – Hlavní nádraží – Karlov, který se na koncích větví. V severní polovině města najdeme traťové úseky, které bychom v dnešním plánu popsali velmi přibližně takto:

A) Bubny – Bušethradská dráha – Bubeneč – Vítězné náměstí – Veveslavín – Dolní Liboc – Hostovice, s odbočkou Vítězné náměstí – Podbaba – Sedlec; B) Bubny – Troja – Kobylisy; c) Bubny – Palmovka – Balabenka – Kolbenka, s odbočkou Balabenka – Přední Hloubětín. V jižní polovině města najdeme „ěary“ v těchto směrech: d) Karlov – Vyšehrad – Smichov (Plzeňka) – Košíře – Motol, s odbočkami Smichov – Malá Chuchle a Vyšehrad – nádraží Braník; C) Karlov – Nuselský most – Pankrác – Pekařka – Dvorce – Divčí hrady (trať vložena v úseku Pekařka – Divčí hrady doprostřed projektované dálnice), s odbočkou Pankrác – Kačerov – Chodov; f) Karlov – Vršovice – Strašnice – Zahradní Město – Hostivař. – P. Fojtík, Ještě jedno ohlednutí do historie pražského metra, DP-Kontakt, č. 7, 2004, s. 4.

⁶⁴⁾ NA Praha, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 11.

⁶⁵⁾ Komisi nebyla rozvíjena tramvajová, autobusová ani trolejbusová síť. U tramvajové dopravy bylo pouze nařizováno, kde se nové koleje a dráty nemají umísťovat.

⁶⁶⁾ Zvažovalo se i přímé spojení Berlína s Vídní pomocí doplňujícího úseku Jihlava – Vídeň. V. Lidl – T. Janda, Stavby, kterým doba nepřála. Výstavba dálnic v letech 1938–1956 na území Čech a Moravy, Praha 2006, s. 13.

⁶⁷⁾ Tamtéž, s. 25.

⁶⁸⁾ Tamtéž, s. 32.

⁶⁹⁾ NA, fond ZÚ, inv. č. 462, k. č. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, s. 12.

⁷⁰⁾ Hlavní komunikační systém měly tvořit 3 hlavní ulice od západu k východu a 3 spoje od severu k jihu. „*Spoje západovýchodní mají průběh přiměřený jak v přímých tratích, tak i ve stoupání. Spoje severojižní jsou obtížnější vzhledem k příčným údolím, která většinou v příčném směru vedou k Vltavě. Tak hlavní osa severojižní, vedoucí celkem podle bývalých hradeb Nového Města, je několikrát lomena a vede po vysokém mostě přes Nuselské údolí. Další osa severojižní na východním okraji města má několikrát ztracený spád a ústí na konec do předešlé. Na levém břehu vltavském je severojižní spojení navrhováno ve staré trase přes Malou Stranu, neboť další spoje vykazují takové ztracené spády, že význam plynulé komunikace pozbývají. I tuto hlavní síť doplňují další ulice, které zprostředkují vnitřní dopravu a dopravní potenciál rozvrhují na větší plochu.*“ Tamtéž, s. 11.

⁷¹⁾ Pokud by měl být tento přívod posílen, respektive zdvojen o další přívodní vodovodní řad obdobného profilu, znamenalo by to vybudovat velmi náročnou liniovou stavbu přes celý střed města, ve velmi složitých terénních i urbanistických podmínkách. Blíže J. Jásek, Chutnější pitná voda pro „lepší lidi“, Documenta Pragensia XXVI (2007), s. 106–109. Navíc Speer prosazoval využití podzemních zásob pitné vody v Pojižetí pro vyřešení neutěšené kvality pitné vody hlavního města Třetí říše. Blíže: Týž, Káraný – Berlín 1940. Praha a Berlín v „konkurenci“ o jizerskou vodu, Pražský sborník historický 33, 2004, s. 253–270.

⁷²⁾ NA, fond ZÚ, inv. č. 458, k. č. 255.

⁷³⁾ Tamtéž.

⁷⁴⁾ NA, fond ZÚ, inv. č. 458, k. č. 255.

⁷⁵⁾ Všechny české zadané práce, uvedené v seznamu, byly řádně odvedeny a odpovídaly svým rozsahem zadání. Z německých projektů nebyla vůbec odvedena práce prof. Bonatze, ačkoliv mu byla vyplacena záloha 90 000 K. Práce arch. Kutschery nebyla úplná, neboť byla náhle přerušena odchodem dotyčného do vojenské služby.

⁷⁶⁾ NA Praha, fond ZÚ, k. č. 231.

THE PLANNING COMMISSION FOR THE CAPITAL OF PRAGUE AND ITS ENVIRONS AND ITS SHARE IN SPATIAL PLANNING IN THE PROTECTORATE OF BOHEMIA AND MORAVIA

Miloš Hořejš

Summary

The Planning Commission for the Capital of Prague and Its Environs – Planungskommission für die Hauptstadt Prag und Umgebung – was established by a Government Regulation No. 48/1940 Coll., with the ultimate aim of modernizing Prague. It was designed smoothly to link up to the activities of a similar Prague regulatory commission whose statutory three-year term of office had expired on July 9, 1939. In the fall of the same year, preparations for the establishment of a new state regulatory commission, whose chairman was expected to be Professor architect Josef Gočár, were under way. But this body could no longer be set up. The occupation authorities proved to be keen on this particular organization and so, hidden under a relatively neutral name, was an authority the Nazis planned to exploit in the Protectorate for their own designs in the field of settlement, Germanization and town-planning projects. Under the valid law, the Regulatory Commission and its successor – The Planning Commission – were subjected and accountable to the Prime Minister, in the financial matters to the Presidium of the Ministerial Council. That the Nazis had been bringing pressure to bear from the very onset was corroborated by the appointment of the first Chairman – Professor ing. arch. Reinhold Niemeyer, who was named Head of the Municipal Regulatory Commission as early as in October 1939 at the proposal of the Reich Protector von Neurath himself. There were three Germans out of the twelve Commission members appointed in March 1940. Two completely separate offices were then established, one to manage the German affairs, and a Czech administrative office handling administrative and financial matters. The Office of the Reich Protector had to be informed of the Commission's activities on a quarterly basis as part of the "coordination of the work of the Protectorate authorities in preparations for space planning". The Commission was vested with decision-making powers in granting permission to divide land into building sites, to break up land parcels into lots etc. The most important projects undertaken by the Commission included, for instance, a master settlement plan for Prague, Prague's railroad junction and rapid rail system, Prague ring road and freeway network, water supply and sewerage networks, all these projects bearing evident traces of the National Socialist approach to town planning and architecture. However, more prominent features characterizing the prevailing town-planning and architectural trends imposed in Germany were found in the projects of the political and cultural center of a colony called "Siedlung" in the Central Bohemian town of Kladno, and the planned housing construction in Prague, inextricably linked with the German urban colonization methods. Distinguished German as well as Czech architects were invited to take part in the Commission's projects. Reinhold Niemeyer had led the Commission until March 12, 1941, when he was replaced on political and personal grounds by the Commission's Deputy Chairman associate professor Hermann Wunderlich, who chaired this authority until his departure on April 24, 1945.

DIE PLANUNGSKOMMISSION FÜR DIE HAUPTSTADT PRAG UND UMGEBUNG UND IHR ANTEIL AN DER RAUMPLANUNG IM PROTEKTORAT BÖHMEN UND MÄHREN

Miloš Hořejš
Resümee

Die Planungskommission für die Hauptstadt Prag und Umgebung wurde durch die Regierungsverordnung Nr. 48/1940 der Slg. mit dem Ziel etabliert, Prag zu modernisieren. Sie knüpfte kontinuierlich an die Tätigkeit der gleichartigen Prager Regulierungskommission an, die am 9. Juli 1939 im Sinne der gesetzlichen Verlautbarung ihre Tätigkeit nach dreijähriger Funktionsperiode eingestellt hatte. Im Herbst 1939 wurde eine neue staatliche Regulierungskommission vorbereitet, deren Vorsitzender Prof. Architekt Josef Gočár sein sollte. Dazu kam es aber nicht mehr. Die Okkupationsorgane zeigten an dieser Organisation eminentes Interesse, und so verbarg sich unter einer verhältnismäßig neutralen Bezeichnung von Anfang an eine Organisation, die die Nationalsozialisten für ihre beabsichtigten Siedlungs-, Germanisierungs- und stadtplanerischen Bestrebungen im Protektorat auszunutzen gedachten. Die Regulierungskommission und ihre Nachfolgerin, die Planungskommission, unterstanden nach dem Gesetz dem Ministerpräsidenten, finanziell dem Präsidium des Ministerrats. Beweis dafür, dass die Nationalsozialisten von Anfang an ihren Einfluss zur Geltung brachten, ist auch die Ernennung von Prof. Ing. Architekt Reinhold Niemeyer zum ersten Vorsitzenden. Er war auf direkten Vorschlag von Reichsprotektor Neurath schon im Oktober 1939 an die Spitze der städtischen Regulierungskommission gelangt. Von den zwölf im März 1940 ernannten Kommissionsmitgliedern waren drei Deutsche. Es wurden zwei vollkommen getrennte Büros eingerichtet, das eine für deutsche Angelegenheiten, das andere als tschechisches Verwaltungsbüro, das die Administration und Finanzen erledigte. Das Amt des Reichsprotektors musste im Rahmen der „Kooperation der Protektoratsbehörden bei der Vorbereitung der Raumplanung“ vierteljährlich über die Tätigkeit der Kommission informiert werden. Die Kommission verfügte über entscheidende Rechtsbefugnisse bei der Erteilung von Genehmigungen zur Aufteilung von Grundstücken für Bauvorhaben, zur Überführung von Grundstücken in Bauland u.ä. Zu den wichtigsten Projekten, mit denen sich die Kommission im Verlauf ihrer Tätigkeit beschäftigte, gehörten zum Beispiel der Gesamtbesiedlungsplan Prags, der Prager Eisenbahnknoten und die Schnellbahn, der Prager Ring und das Autobahnnetz, das Trinkwasser- und Kanalisationsnetz. All diese Projekte zeigten Spuren nationalsozialistischer Auffassungen von Städtebau und Architektur. Markantere Merkmale der damals in Deutschland durchgesetzten städtebaulichen und architektonischen Richtungen trugen die Projekte des politischen und kulturellen Kladnoer Zentrums „Siedlung“ und der in Prag geplante Wohnungsbau, der untrennbar mit der deutschen städtischen Kolonisation zusammenhing. Zur Mitarbeit an den Projekten der Kommission wurden namhafte deutsche und tschechische Architekten herangezogen. Reinhold Niemeyer leitete die Kommission bis zum 12. März 1941, als er aus politischen und persönlichen Gründen vom bisherigen stellvertretenden Vorsitzenden Doz. Hermann Wunderlich abgelöst wurde, der die Kommission bis zu seiner Abreise am 24. April 1945 leitete.

ŘÍKALI MU HUSITSKÉ PRÁČE *Kamil Krofta vězněm nacismu*

Dalibor Krčmář

Kamil Krofta, historik, diplomat první československé republiky, bezesporu zaujímá čestné místo v pomyslné galerii velkých osobností novodobých českých dějin. Jeho životní dráha je spjata jak s akademickým prostředím, tak s působením v zahraniční službě meziválečného Československa. Bylo to v roce 1920, kdy Krofta, tehdy již „profesor československých dějin se zvláštním zřetelem ke Slovensku“ a uznávaný Gollův žák, vyměnil univerzitní katedru za křeslo vyslance ve Vatikánu. Diplomatickou kariéru završil ministerským úřadem, který převzal po Edvardu Benešovi. Po zářijových událostech roku 1938 se odebral do ústraní a vrátil se k dějepiseckému řemeslu. Bohužel nikoli na dlouho, neboť i jeho si našla německá tajná státní policie.

Tato studie se zaměřuje na peripetie Kamila Krofta v letech 1944 a 1945, tedy na období, které strávil v perzekučních zařízeních nacistického Německa. Po nástinu profesní dráhy sledujeme Kroftovo zatčení a především jeho pobyt v policejní věznici gestapa v Terezíně. Materiál pro poznání tohoto úseku Kroftova života tvoří z největší části vzpomínky spoluvězňů, uložené v archivu Památníku Terezín. Opíráme se dále o archiválie z fondu Mimořádný lidový soud v Litoměřicích,¹⁾ vycházíme z Kroftovy pozůstalosti²⁾ či z údajů vězeňských knih věznice gestapa v Praze na Pankráci.³⁾ Druhá část samotného pojednání o Kroftově věznění se obrací k posledním dnům okupace, kdy byl Krofta internován na zámečku Jenerálka u Prahy. V tomto případě jsou pro nás nosné jednak dokumenty vzniklé v souvislosti s poválečným vyšetřováním ve věci Vladimíra Krajiny,⁴⁾ dále také již zmíněná sbírka vzpomínek terezínských vězňů.⁵⁾ Pro nástin profesní dráhy hlavních aktérů této kapitoly bylo nutno vyjít z personálních spisů Archivu Ministerstva zahraničí ČR a Archivu České národní banky. Zásadním vodítkem nám byly memoáry Vladimíra Krajiny a monografická práce Stanislava Kokošky o Pražském povstání.⁶⁾

Historikem a diplomatem

Kamil Krofta se narodil 17. července 1876 v Plzni v rodině JUDr. Josefa Krofta, advokáta a poslance za staročeskou stranu, později prvního českého starosty zápa-dočeské metropole. Po absolvování gymnázia započal roku 1894 studium historie na pražské univerzitě, kde tehdy působili významní představitelé historické vědy, jako Jaroslav Goll, Antonín Rezek, Josef Kalousek nebo přední znalec na poli pomocných věd historických Josef Emler. Právě Goll a Rezek doporučili nadanému žákovi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung*,⁷⁾ a tak jsou Kroftova léta 1896–1899 spjata s tímto vyhlášeným vídeňským ústavem. Do Prahy se nevrátil mladý student na dlouho, neboť s novým akademickým rokem (1899) se rozjel do

nedávno otevřených vatikánských archivů, aby shromáždil listiny Urbana VI. a Bonifáce IX. vztahující se k českým zemím. Výsledkem Kroftova výzkumu se stala dvousvazková edice papežských register z let 1378–1404,⁸⁾ jejímž prostředním cílem bylo přispět k poznání předhusitské doby a oživit tak interpretaci Husova vystoupení. Tohoto úkolu se zhostil Krofta sám na stránkách Českého časopisu historického v rámci svých studií o církevní správě zemí českých.⁹⁾ V roce 1901 nastoupil do Zemského archivu Království českého se sídlem v Praze a badatelsky se zaměřil na českou reformaci před rokem 1620. Deset let nato se ocitl na univerzitě, kde tehdy působil Josef Pekař. Ani Krofta nemohl zůstat stranou takzvaného sporu o smysl českých dějin,

Kamil Krofta (PT).

do něhož zasáhl několika statěmi.¹⁰⁾ Ve dnech, kdy se utvářel nový nástupnický stát, patřil mezi vědeckou elitu. Za své knihy *Bílá hora* (1914) a *Přehled dějin sel-ského stavu v Čechách a na Moravě* (1919) obdržel profesuru československých dějin se zvláštním zřetelem na Slovensko, neboť se předpokládalo, že odejde do Bratislavy.¹¹⁾ K tomu ovšem nedošlo. Historik spojil počátky Československa s krátkým působením na ministerstvu školství a národní osvěty, načež vstoupil do diplomatických služeb.

V březnu 1920 zaujal místo prvního československého tituláře ve Vatikánu. Mezi lety 1922 a 1925 zastupoval republiku ve Vídni, kde se mimo jiné podílel na přípravě mezinárodní finanční sanace Rakouska. Léta 1925 a 1926 strávil v čele československého zahraničního úřadu v hlavním městě Německa, Berlíně, a proto se také účastnil konference v Locarnu. Od února 1927 do konce roku 1935 byl přednostou politické sekce ministerstva zahraničních věcí. V Praze se věnoval vztahům Československé republiky s německy mluvícími zeměmi, Itálií, Polskem a Maďarskem. V únoru 1936 byl jmenován ministrem zahraničí ve vládním kabinetu Milana Hodži, přičemž ve funkci zůstal až do mnichovských dnů 1938.¹²⁾

V ústraní

Demise vlády dne 4. října 1938 ukončila diplomatickou dráhu Kamila Krofty. K veřejnosti se ještě obrátil knihou *Z dob naší první republiky* (1939), jež představovala jakousi apologii předmnichovské zahraniční politiky.¹³⁾ Krátce poté, co se české země svěřily pod „ochranu říše“, odebral se Kamil Krofta do ústraní. Přestěhoval se z Prahy do Ejpovic u Plzně, rodiště manželky a zároveň letního sídla rodiny.

Na venkově se Krofta věnoval dějepisné práci,¹⁴⁾ ale z korespondence mezi ním a jeho synem Janem vyplývá, že Ejpovice byly historikovi do značné míry exilem. Do Prahy zamířil sporadicky – tak činila pouze jeho žena, stýkal se se sourozenci v Plzni, příbuznými a přáteli z okolí. Z Prahy za ním jezdily děti a jeho sestra Josefa Schmidová. O pocitu osamění podávají svědectví slova, která směřoval svému synovi v jednom z mnoha dopisů:

„A v duchu si myslím, kdy a jak se tam budu moci přijít na Vás podívat. Přišla mi teď právě na mysl slova básníka (tuším Vrchlického): ‚Dočeka se? Blah, kdo věří.‘ Já ovšem věřím pevně a nepochybuji, že se budu moci vrátit za nějaký, třeba delší, čas do Prahy a že nám pak bude zase všem lépe než teď.“¹⁵⁾

Na přelomu let 1942 a 1943 se utvořilo nové ambiciózní odbojové seskupení – *Přípravný revoluční národní výbor* (dále PRNV), mezi jehož hlavní postavy patřil i Kamil Krofta. Vedoucí úlohu převzali ředitel Legiografie v Praze František Richter a prezident Vrchního soudu v Praze Emil Lány.¹⁶⁾ Krofta přijal z důvodů západočeského „vyhnanství“ a rovněž také vzhledem ke svému věku spíše roli „tichého společníka než aktivního herce“.¹⁷⁾ Váhu měly zejména jeho politické názory a představy o budoucím státě,¹⁸⁾ jeho osoba měla zajistit tlak na uznání PRNV ze strany Londýna.¹⁹⁾ I tak nemělo Kroftovo odbojové angažmá dlouhého trvání, neboť jej již v lednu roku 1944 zatkl gestapo.

V rukách gestapa

O tom, že byl Kamil Krofta po 15. březnu 1939 v hledáčku německých represivních orgánů, nemůže být pochyb, uvážíme-li jeho postavení v předmnichovské republice. Koneckonců právě pro svoji vrtkavou pozici v nových politických a společenských podmínkách odešel z Prahy na venkov. Podle Jana Krofty, diplomata syna, měl Karl Hermann Frank dvakrát neúspěšně vyzvat Kroftu ke vstupu do protektorátní vlády.²⁰⁾ Jedno pozvání do Černínského paláce můžeme skutečně doložit, ačkoli nás o samotném účelu návštěvy neinformuje.²¹⁾ V Kroftově pozůstalosti se zachovalo krátké oznámení z Úřadu říšského protektora datované 25. srpnem 1943: *„Sie werden ersucht, am Sonnabend, den 28. 8. d. Js., 11.45 Uhr vormittags, an Amtstelle, Zimmer 205, vorzusprechen.“²²⁾* Krofta se do Prahy ovšem nevydal. Ještě týž den odpoledne za ním přijelo plzeňské gestapo a žádalo odpověď, proč neodjel. Vysvětlil, že výzva přišla příliš pozdě. Dostal tedy jiný termín, který byl ale nakonec zrušen. Fakt, že jej chtěl tehdy Frank včlenit do otevřeně kolaborujícího kabinetu, se dověděl až na gestapu po svém zatčení.²³⁾

Jak vidno, Kroftův pohyb byl sřežen. V dopise z 18. listopadu 1943, v němž

synovi oznamuje rozhodnutí přestěhovat se (po smrti manželky) do Plzně k sestře Martě Charvátové, se zmiňuje: „[...] byl jsem však upozorněn, že by mě trvalé přestěhování do Plzně mohlo vzbudit pozornost orgánů o mne se zajímajících“. Hovoří dále o „značném napětí“, které vyvolalo rozsáhlé zatýkání „lidí podezřelých z nedovolených akcí politických“ v Chrástu (nedaleko Ejovic), kde Krofta pravidelně navštěvoval své přátele. Zatím šlo o osoby, s nimiž neměl dle svých slov „styky bližší či důvěrné“, ²⁴⁾ avšak mračna se pomalu stahovala i nad ním samotným. Ještě počátkem prosince 1943 píše, že se v Plzni s nikým nestýká a že je stranou jakýchkoli „nepřijemnosti“. ²⁵⁾ Avšak už 11. ledna 1944 synovi do Prahy nepřímo sděluje, že zatýkání postihlo jeho nejbližší přátele. ²⁶⁾ Šlo snad o poslední dopis, který před svým zajištěním napsal. S největší pravděpodobností byl ještě téhož měsíce, tj. v lednu 1944, zatčen plzeňským gestapem. ²⁷⁾

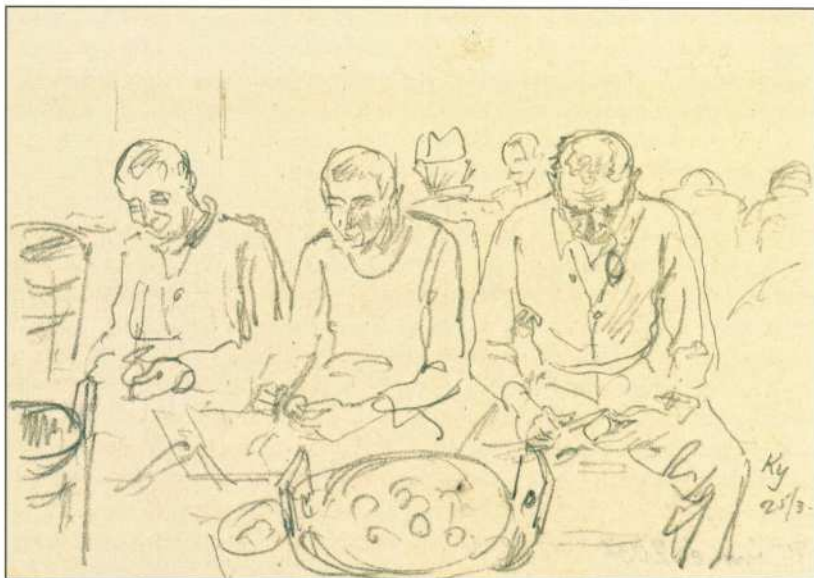
Zadržena byla rovněž jeho sestra Josefa Schmidová. Oba dva byli dne 7. února 1944 v sedm hodin ráno předáni plzeňskou *Aussendienststelle* do Prahy na Pankrác. ²⁸⁾ Jako příčinu zatčení mají uvedeno: *Rundfunkverbrochen*, čili porušení nařízení o nedovoleném poslechu zahraničního rozhlasu. Schmidová bydlela v Praze a do západních Čech jezdila navštěvovat bratra Kamila Kroftu i ostatní sourozence. Gestapo je pravděpodobně zajistilo společně v Plzni, když zde zrovna pobývala i ona. K zásahu tajné policie proti dvěma sourozencům došlo zřejmě v návaznosti na odhalení odbojové skupiny kolem manželů Burešových z Chrástu, u nichž se poslouchal zahraniční rozhlas. ²⁹⁾ Bývalý ministr zde byl pravidelným hostem, což prokazuje jeho korespondence. ³⁰⁾ Je pravděpodobné, že Josefa Schmidová se tu objevovala taktéž. U Kroftu ovšem mohl být zmíněn přečin pouhou záminkou. Není jisté náhoda, že ztratil svobodu v době větší zatýkácké akce, která postihla významné osobnosti města Plzeň. ³¹⁾

Tajná policie si „Pepu“, jak Krofta zval sestru Josefu, v Praze nenechala dlouho, neboť už 9. února byla transportována do policejní věznice gestapa v Malé pevnosti Terezín. Její bratr ji následoval později – v pankráckých vězeňských knihách stojí datum předání 16. května 1944. ³²⁾ A tedy tímto květnovým dnem se počíná téměř roční pobyt Kamila Krofta za zdmi josefínské Malé pevnosti, kde zřídilo gestapo v červnu roku 1940 policejní věznici.

V terezínském Malé pevnosti

Po obvyklé přijímací proceduře na takzvaném správním dvoře dostal, jak bylo v Malé pevnosti zvykem, československou vojenskou uniformu, načež prošel známou branou s nápisem „*Arbeit macht frei*“ na I. dvůr. Příchod bývalého ministra vzbudil mezi tamějšími vězni nemalé vzrušení, „*sdělovalo se ihned od cely k cele: Krofta je tady...*“ ³³⁾ Byl přidělen do cely číslo 13, u níž se na chvíli zastavíme.

„Třináctce“ vězňové přítkli přívlastek „prominentní“, jelikož se tady koncentrovala jakási elita věznice, tj. společensky vysoce postavení mužové perzekvovaní z politických důvodů: důstojníci československé armády zatčení za vojenský odboj, politikové, umělci, lékaři, učitelé a jiní. V době Kroftova věznění tudy prošly osobnosti jako generál František Melichar, bývalý ministr Josef Zadina, diplo-

Josef Kyles: V bramborárně (PT), © Věra Kylesová.

mat Jan Jína, fyzik Václav Dolejšek, akademičtí malíři Stanislav Geisler a Karel Štěch, lékař Jiří Syllaba; oblíben byl domažlický učitel Rudolf Svačina. V zásadě výhradně z jejich řad se rekrutovala tzv. vězeňská samospráva, čili muži zaměstnaní ve správě věznice a velitelé („kápové“) cel a pracovních komand. Jakmile vstoupil do samosprávy vězeň z jiné cely, byl na „třináctku“ automaticky převeden. Není tedy divu, že zde byly v porovnání s ostatními částmi věznice lepší poměry, především pokud jde o čistotu, přísun jídla, ale také informace, neboť „být na 13 znamenalo být u pramene cizích rozhlasových zpráv“.³⁴⁾ Velitel Malé pevnosti Heinrich Jöckel do této cely prý vodil návštěvy.³⁵⁾ I když ani „třináctce“ se nevyhnuly vši a blechy, metla represivních zařízení nacistického Německa. Redaktor Veverka, jenž spal vedle Krofty, v této souvislosti vzpomíná: „Říkal vždy [Krofta]: ‚Hoši, to je zajímavé, na mne snad nejdou.‘ Jednou jsem mu v koupelně nabídl, že mu umyji záda, měl je samý pupínek. Zřejmě, jak již byl starší, ho štipání hmyzu už nesvědilo.“³⁶⁾

Je tudíž na místě jisté pochopení, když mnohá poválečná hodnocení cely 13 vyznívají ze strany bývalých vězňů poněkud negativně. Citujme za všechna jedno sic svérázné, zato jistě vypovídající, vezmeme-li v úvahu, že vzešlo z úst akademického malíře a obyvatele „třináctky“: „Politicky jasný názor měli na cele 13 faráři a komunisté. Jedině ti věděli, co chtějí. Ostatní pakáz si na papírek poznamenávala, kolik dostali facek a byli přesvědčeni, že jim to musí republika zaplatit. Hlavně se každý z nich staral, aby se najedl a přežil. Každý čekal v osvobozené republice vilu, starostenství či presidentství.“³⁷⁾

Není ovšem bez zajímavosti, že i ti, jež líčí celou číslu 13 v černých barvách, zmiňují-li se o někom v dobrém, tak je to právě Kamil Krofta.³⁸⁾ Snad až na jediného komunistu, jemuž ministr nedal jídlo, přestože prý „měl všeho dostatek“.³⁹⁾ Pojem „dostatek“ v tom smyslu, jak je zde míněn, měl v tereziánských podmínkách spíše charakter oxymóronu. Jak bylo řečeno, jiná svědectví hovoří naopak pro Kroftovu lidskost a skromnost.⁴⁰⁾

Přece jen však starému profesorovi jeho postavení určité výhody přineslo. Pomineme-li samotné zařazení do „nejlepší“ cely, nesmíme přehlédnout celkem dobré pracovní komando. V tereziánské policejní věznici byli totiž téměř všichni zadržováni – výjimku tvořili tzv. zvláštní vězňové (*Sonderhäftlinge*) – nasazováni na práci uvnitř či vně objektu (vnitřní a venkovní komanda). Kroftovi zařídili spoluvězňové ze samosprávy poměrně klidná místa. V jednom případě vezl do litoměřické čistírny vozík se špinavým prádlem.⁴¹⁾ Dále škrábal brambory nebo kultivoval zahradu. V prvních dnech svého věznění měl navíc nezanedbatelnou oporu v bývalém šéfovi své ministerské kanceláře Janu Jínovi.⁴²⁾ I tak se ale hrubostem a posměchu neubráníl.

„Bramborárna“ byla zadní místnost v bloku B I. dvora, poblíž vězeňské kuchyně. Pracovali zde většinou starší muži (uvádí se od pěti do třiceti), kteří škrábali pro vězeňskou kuchyni brambory. Písař ve správě I. dvora,⁴³⁾ jenž měl na starosti sestavování vnitřních pracovních komand (ve vězeňském slangu „komandýrek“), sem umísťoval staré a nemocné muže. Vězňové pracovali vsedě, pod střešou a navíc zde bylo poměrně teplo, protože bramborárna sousedila s kotelnou. Bezpochyby velkou výhodou byl přístup k jídlu. Generál František Melichar, tou dobou zaměstnán v kanceláři I. dvora (*Hofverwaltung*), sem poslal i osmašedesátiletého Kroftu. Jakmile se zaučil, stal se tady kápem. Bohužel, přes všechny výhody nepřinesla tato „komandýrka“ bývalému ministrovi příliš dobrého. V prvé řadě se dostával do konfliktu s tehdejšími hlavními kápeři věznice Jindřichem Hrubantem. Vzpomínal na to redaktor Václav Němec:

„[Krofta] staral se poctivě, aby kuchyň byla dostatečně zásobena brambory. Mnohdy se to však nedařilo, škrabačů bylo málo a někteří nebyli pro to nadáni. Vždyť to byli bývalí vyšší úředníci, poslanci, senátoři, profesori, vyšší důstojníci apod. Na třináctce byly z toho často pohnuté debaty, neboť tehdejší Lagerälterster, vedoucí ve správě dvora (*Hofverwaltung*), přesvědčoval mnohdy ne dost vhodnou formou v diskusích bratra ministra, že by se brambor mohlo naškrabat větší množství, odmítaje poslat do bramborárny na tuto práci více lidí. Myslím, že bratr Krofta nezažil větších těžkostí a nesnázi při vykonávání svého vysokého úřadu ministra zahraničí, ani větších kabinetních krisí ve vládě. Vždy a vždy však velmi houževnatě ujišťoval útočící, že všichni, kdo sedí v bramborárně nad škopky, pracují svědomitě a poctivě.“⁴⁴⁾

Pravé útrapy Kroftovy pramenily ovšem odjinud, a sice ze strany velitele Malé pevnosti a jeho dozorců. Jak dokládají četní pamětníci, Jöckel si na ministra zasedl a častokrát jej uhodil do obličeje jen proto, že měl „chut' nafackovat nějakému ministrovi“.⁴⁵⁾ Pozadu nezůstali ani ostatní dozorcí. Například velitel I. dvora Ste-

24.II.	Amerika: pozorování, dojmy, posudky	Dr.ing. Novak.
25.II.	Skvrnitý týf-preventivní opatření /odpoledne/ Písnový večer; národní písně milostné, národní písně šibalské Puškin-Lermontov; 2 recitace	Dr.Syllaba Sbor: Burian
27.II.	O podvyživě.	Dr.Syllaba
28.II.	Večer Wolkerův; Některé rysy Wolkerovy tvorby-úvaha=recitace z díla.	Burian Vošahlík-
1.III.	Právo a bezprávi=právo v budoucnosti	Dr. Augustin
8.III.	Písně skalních trampů-	Kytara plus tramp píří.
3.III.	Rok 39-45. Lit.vzpomínky a dojmy úvaha dobová.	Vošahlík-Burian a spol.
4.III.	Názory o konci života-	Dr.Slouka
5.III.	Právo a sociologie-názory o formách budoucích manželství.	Dr. Augustin
6.III.	Výběr písní.	Sbor.
7.III.	Filosofof, v.voj. české vědy historické, případné srovnání s vývojem jinde.	Dr.K.Krofta
8.III.	Dnesní meze lékařského badání= vznik a ubelnost života-smrt.	Dr.Syllaba
10.III.	Český voják v písní	Sbor.
11.III.	Boj o český film budoucím	Kubiček
13.III.	Umeni dneška a zítra	Geisler.

Seznam přednášek v cele 13 z roku 1945 (PT).

fan Rojko „trávil chudáka staříčkého Kroftu s vojenským držením těla a hlášením. Kroftovi to bylo odporné a Rojko se strašně smál, a pak se rozčilil a řval, že takový ministr a [přítom – D. K.] není žádný voják.“⁴⁶⁾ A tak hlavní kápo, tenkrát na přelomu srpna a září 1944 jím byl Karel Hanzálek z PVVZ, Kroftu přesvědčil, aby nastoupil na práci v zahradě, „tam že bude více stranou“.⁴⁷⁾ Ale pověstnému Rojkovi zcela neunikl. Někdy v říjnu 1944, když šel ministr přes dvůr, jej tento „označil, že si odplivl, a proto musel staříčkový Dr. Krofta lízat 1 m² betonu před holírnou“.⁴⁸⁾ To byl obvyklý trest za plivnutí. Pro zasloužilého historika a diplomata musel být obzvlášť ponižující. Kamil Krofta byl tedy převelen na práci v zahradě.

Zahrada pro potřeby dozorcího personálu a vězeňské kuchyně se nacházela na pevnostním valu za I. dvorem. Podle situace tady pracovalo od pěti do několika desítek vězňů, přičemž na výpomoc přicházely i ženy. Byla to poměrně klidná „komandýrka“, přestože na vězně dohlížel člen strážní jednotky SS. Ten ale „oby-

čejně zasedl do zahradnického domku, kterému jsme všeobecně říkali Domeček nad Emauzy“, a o okolí se nestaral.⁴⁹⁾ Konečně neměl ani důvod, neboť vstupní vrata do zahrady byla stále uzamčena. Výhodou bylo, že kdykoli přišel někdo z dozorců na kontrolu, musel mu jít strážný odemknout, čímž bylo prakticky nemožné přistihnout vězně v jiné činnosti než pracovní. Vězňové měli občas možnost schovat si zeleninu, z níž si tajně vařili polévku, nebo upéci brambory. Do stávali se sem proto většinou vězni z cely č. 13, mj. nám již známý Josef Zadina, Hubert Slouka či Václav Dolejšek.⁵⁰⁾

Pokud jde o Kamila Kroftu, byl zde zřejmě, je-li to tak vůbec možné říci, spokojen. „[Krofta] vydržel venku za každého počasí, a to bez jakékoli pokrývky na hlavě, v obyčejném krátkém kabátu. Prohazoval od rána do večera zem, aby byla připravena do pařenistě. Kdykoliv jsme ho zvali, aby se šel ohřátí do domečku, vždy odmítl, neboť při práci venku, kde neměl nad sebou žádné komando, se mu velmi líbilo.“⁵¹⁾ Byla zde příjemná společnost – například v říjnu 1944 s Kroftou zahradničil bývalý ministr Ivan Dérer.⁵²⁾ Krofta měl navíc možnost z valu, kde byla zahrada, vidět se se svou sestrou Josefou Schmidovou. V době od března do října 1944 obývaly cely č. 8 a 9 v objektu za I. dvorem, pod zahradou, ženy. Prostory ženského dvora byly totiž vyklizeny ve prospěch pěti set vězňů transportovaných z koncentračního tábora Dachau pro výstavbu nacistické podzemní továrny v Litoměřicích. Zahradník Krofta ženy informoval o dění ve věznici a shazoval jim z valu jablka a zeleninu.⁵³⁾ Aby se k sestře dostal co nejlíže, přijal službu roznášení jídla do ženských cel. Nebyl ale vždy poslem dobrých zpráv. Jednoho podzimního dne roku 1944 přinesl jídlo a řekl: „Miládka je po smrti.“⁵⁴⁾ Nešlo o nikoho jiného než o Míladu Pixovou, spolupracovnici II. ilegálního Ústředního vedení KSČ. V Malé pevnosti byla velmi oblíbená. Pracovala jako hospodyně u velitele Heinricha Jöckela a měla tak možnost volnějšího pohybu po pevnosti. Podílela se na získávání a vynášení tajných zpráv z věznice apod. Na základně rozkazu z Prahy byla 9. října večer zastřelena Jöckelovým zástupcem Wilhelmem Schmidtem a zprávu o její smrti předal na ženský dvůr právě Kamil Krofta.

I za zdmi nešťastné terezínské pevnosti se žilo aktivně – politicky i kulturně, tedy alespoň do té míry, do jaké to tamější prostředí umožňovalo. Různými cestami byl navazován tajný kontakt s vnějším světem, vězňové z dílem poslouchali zahraniční rozhlas a dokonce si na improvizovanou mapu zakreslovali postup spojeneckých vojsk. V celách pak probíhaly debaty o poválečném zřízení Československa. Závěry takových rozprav probíhajících na „třináctce“ máme k dispozici – sepsal je po válce MUDr. Ladislav Filip – a jsou zajímavým vzhledem do politických názorů perzekvované inteligence.⁵⁵⁾ Pobyt v kasematech si vězňové oživovali jakousi kulturní činností – zpěvem, divadlem, ale také přednášením na všeliká témata. V cele č. 13 o taková vystoupení nebyla nouze už proto, že se tady soustředila vzdělaná část odbojářů různorodých povolání a zájmů.

Až na určité výjimky, které níže zmíníme, se Krofta politických rozmluv o budoucnosti stranil, ačkoli právě od něj někteří očekávali odpovědi na své otázky. Například v dubnu 1945 zavítal do „ševcovny, že potřebuje spravit boty. Ptali

Sofort fertig machen zum abholen:				
1.	Andryal	Heinrich	1,7,88	2f 5769
2.	Filip	Josef	1.3.97	1853
3.	Krofta	Kamil	17,7,76	178
4.	Schmidtova	Josefa	30.1.81	F 1213

Rozkaz připravit k vyzvednutí vězně, kteří byli následně internováni na Jenerálce. Je vplepen v sešitě hlavního kápa terezínského vězňáka Mirko Charvátka pod datem 22. dubna 1945 (PT).

*jsme se, jak to vypadá, zda bude konec války. On říká: Chlapci, na mě se nezdobte, já už do politiky dělat nebudu.*⁵⁶⁾ Buď komentoval aktuální dění, které se k vězňům dostávalo ilegálním poslechem rozhlasu ve II. dvoře,⁵⁷⁾ anebo se vracel do minulosti. Ve vatikánských archívech jej jistě nenapadlo, že své znalosti jednou zúročí také za mřížemi. Jeho příspěvky do přednáškového pásma třinácté cely se týkaly historie. Svým druhům ve věznění rovněž vyprávěl z dějin ještě příliš živých – o první republice.⁵⁸⁾ Domažlický učitel Rudolf Svačina spal v cele vedle Krofta a byl mu tak velmi blízko: „[Krofta] *Hodně mně vyprávěl o prezidentu Masarykovi a Benešovi. [...] Vypravoval, že Masaryk byl člověk mnohem přístupnější než Beneš. Ptal se po rodině i dětech. Kdežto Beneš při shledání mluvil jenom o práci. Byl to opravdový dřič.*⁵⁹⁾

Pokud jde o Kroftovy poválečné vize, zachovaly se ve vzpomínkách bývalých terezínských vězňů pouze dva příklady. Zdeňku Rumlovi pravil, „*že Benešův plán je, abychom byli po válce svobodný stát. Že budeme v přátelských vztazích s Ruskem, ale že budeme mít úlohu zprostředkovatele východu a západu.*⁶⁰⁾ Druhý memoárový záznam praví: „*Když zemřel Roosevelt, prohlásili v debatě na dvoře Dr. Dérer a Dr. Krofta, že válka brzy skončí, ale že je to škoda, protože nebude opravdový mír, ale že válka skončit musí proto, že Amerika nemá již dalšího Roosevelta, jako by pro tak obtížnou válku Rusko nemělo druhého Stalina, který tehdy diplomaticky vedl vlasteneckou válku. Roosevelt totiž ve svých projevech již v roce 1942 prohlásil, že Německo válku prohrálo, ale že vede válku proto, aby na světě po této válce nebylo člověka, který by vydělával jen nato, aby se ošatil, najedl a měl kde spát, a že povede válku tak dlouho, dokud nebude mít mír, což zname-*

nalo, že musí být ubroušeny všechny hroty neshody mezi velmocemi. Tehdy Krofta prohlásil, že bychom se my do nového života asi nevrátili, ale že by lidstvo mělo na dlouhou dobu od válek pokoj.⁶¹⁾ Zde je ovšem nutno upozornit, že hodnověrnost této vzpomínky je do značné míry snížena skutečností, že předmnichovský ministr Ivan Dérer se v té době v Malé pevnosti nepohyboval. Prokazuje to nejen jeho poválečná výpověď, ale především pramen nanejvýš důležitý – knihy věznice Pankrác.⁶²⁾ Krofta takto hovořit mohl a snad tato slova patří skutečně jemu.

Vysoké společenské postavení, jež zastával Kamil Krofta v době před okupací českých zemí, mu přineslo ve vězení jisté výhody, o nichž již byla řeč – zařazení do prominentní cely 13, poměrně klidná pracovní komanda, jakož i respekt mezi spoluvězni. Byl sice již starší muž, mnohdy snad i apatický, tím více však hrdý. V Terezíně mu říkali „husitské práče“. „Seděl jednou ve vězeňské holírně, namydlený, přišel Neumann, sonderhefiling: ‚Ven!‘, vyhazoval ho, aby jemu udělal místo. Krofta se ale nedal: ‚Já jsem ministr Krofta, co ty seš?‘, a neuhnul mu.“⁶³⁾ Dokázal i povzbudit. „U kamru [Kammer neboli sklad oděvů – D. K.] nás převlékali. Trvalo to dlouho a posledním z nás už ani nedávali jiný oděv, jen nám na nás civilní malovali štětkou štráf na kabát, sako a nohavice kalhot. Měl jsem na sobě černý oděv a nový zimník, protože mne přece zatkli v kavárně – pamatuji se, že si mne všiml bývalý ministr Krofta a kýval na mne, že je škoda nechat si pomalovat sako, a pak udělal gesto, které mělo znamenat: hlavně, že zůstane hlava.“⁶⁴⁾

Na druhé straně byl vystavován ponížením právě pro svou politickou minulost. Teolog, děkan Římskokatolické fakulty Univerzity Karlovy v Praze Jan Mell zaznamenal nešťastnou událost, když Krofta pracoval v tzv. bramborárně. Do místnosti vstoupil velitel věznice Jöckel s návštěvou z říše, postavil se rozkročmo před starým profesorem „a říká k delegaci (chechtal se přitom), ukazuje prstem na Kroftu: ‚Cha, cha, cha, to je československý ministr zahraničí!‘ [...] Krofta pak seděl celý zkroušený, bylo mu to hrozně trapné.“⁶⁵⁾ Ani stranou ležící zahrada jej před Jöckelem, jenž Kroftu oslovoval „du scheisse Minister, komm her“,⁶⁶⁾ neuchránila. Někdy v létě 1944 s ním velitel věznice zase „dělal opičárny [...] Na svahu k zahradě byl dán sud ze sodovkárny, který musel koulet nahoru do svahu a zadržovat ho při cestě dolů.“⁶⁷⁾

A tak se starý pán lehkou prací na čerstvém vzduchu na zahradě po několik měsíců vyrovnával s útrapami (např. v prosinci 1944 jej postihla úplavice)⁶⁸⁾ a ponižování, až se válka pomalu chýlila ke konci. Životní podmínky za terezínskými zdmi se zhoršovaly den ode dne. V březnu 1945 přibýlo v Malé pevnosti kolem 800 vězňů soudního oddělení Pankrác. V jejich prospěch byl vyklizen I. dvůr s tím, že dosavadní jeho osazenstvo se stěhovalo do ostatních částí vězeňského objektu. Cela č. 13, resp. její tehdejší obývací, se ocitla na II. dvoře v cele číslo 20.⁶⁹⁾ Počet tamějších vězňů se tím zdvoj- až ztrojnásobil, a tak se spalo na lavicích, stolech i na betonové podlaze.⁷⁰⁾

Naštěstí se krvavé drama okupační moci posunulo k závěrečnému dějství. Manévrující K. H. Frank se pokusil vtáhnout do hry nové herce a Krofta měl zažít poslední předkvětnové intermezzo.

Na Jenerálce

S postupujícím dubnem roku 1945, kdy už se stahovala smyčka kolem Berlína, vyvíjel německý státní ministr Karl Hermann Frank úsilí navázat styky se Západem, vyhnout se tak nebezpečí ze sovětské strany a zajistit evakuaci Němců na území říše. V této souvislosti Frank kalkuloval s novým českým vládním sborem, jenž by zaručil poklidný přechod z války k míru, zabránil revoluci a vytěsnil Beneše s košickým kabinetem. Proto bylo vybráno několik významných politických vězňů, jež byli soustředěni v gestapem obývaném zámku Jenerálka u Prahy (dnes Praha 6).⁷¹⁾

Dne 22. dubna byl hlavnímu kápovi Mirko Charvátovi postoupen rozkaz, aby ihned připravil k vyzvednutí (*zum Abholen*) následující vězně: Jindřicha Andriala, Josefa Filipa, Kamila Kroftu a Josefu Schmidovou.⁷²⁾ Čtveřice opustila terezínské hradby až 27. dubna. Všichni byli nejdříve odvezeni do Petschkova paláce, kde se s nimi neznámý úředník gestapa pokusil rozvést diskusi. Ta se nikam nedobrala, protože se Krofta na gestapáka rozzlobil pro jeho kritické poznámky na prvorepublikovou politiku.⁷³⁾ Nato byli odvezeni na Jenerálku.

Následující den k nim přibyli další. Pankráckou celou za pohodlnou místnost na zámku vystřídali Zdeněk Němeček, Arnošt Heidrich a Jan Štafl.⁷⁴⁾ Gestapo v oněch dnech přivezlo ještě Ivana Déreera. Večer 1. května skupinu doplnil Vladimír Krajina. Komisař pražského gestapa Willi Leimer mu předtím navrhl spoluúčast na vládě, „*kteřá by překlenula propast mezi protektorátem a republikou, aby se tak předešlo krveprolití*“. Krajina to podle svých slov zásadně odmítl.⁷⁵⁾ Do Frankovy hry, kterou realizovalo gestapo, měl být zatažen i spisovatel a dramatik Jaroslav Kvapil. Tajná státní policie jej držela na zámku už od 11. července 1944, kdy tam byl přemístěn z Pankráce.⁷⁶⁾ Kromě nich zde byli internováni ještě dva muži pravděpodobně z jiných důvodů, a sice protektorátní ministr zemědělství Adolf Hrubý a místopředseda kulturní organizace Národní rada česká Tomáš Krejčí.⁷⁷⁾ Nutno dodat, že údržbu zámecké budovy s okolím zajišťovala tou dobou asi třicetičlenná skupina vězňů z Malé pevnosti, tzv. komando Prag či Jenerálka.

Povolání a předválečná kariéra internovaných mužů nám pomohou naznačit, podle jakého klíče nacisté vybírali. Kamil Krofta a Ivan Dérea byli předmnichovští českoslovenští ministři. Jindřich Andrial,⁷⁸⁾ Arnošt Heidrich,⁷⁹⁾ Zdeněk Němeček⁸⁰⁾ a Jan Štafl⁸¹⁾ byli diplomaté a Josef Filip⁸²⁾ bankovní úředník. Josefa Schmidová ve věci figurovala nejspíše jakožto Kroftova sestra, „z dobré vůle“ gestapa vytržená z hrůzných terezínských podmínek. Jaroslav Kvapil, iniciátor Manifestu českých spisovatelů z května 1917, byl ikonou českých odbojářů už v době první světové války. Pokud jde o docenta Vladimíra Krajinu, toho si Frank nechával ve zvláštní vazbě jako svůj trumf, který hodlal nyní využít.

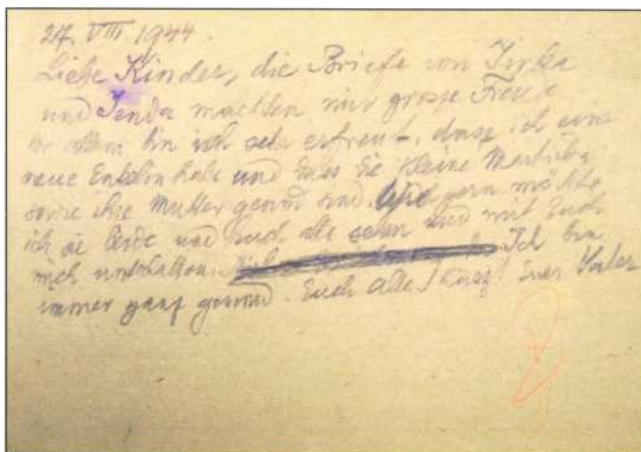
Všichni prominenti byli drženi odděleně a nesměli se vzájemně stýkat, ačkoli vycházky v zahradě měli povoleny. Dorozumívali se mezi sebou prostřednictvím vězňů z komanda Jenerálka. Jaroslav Lorenc, jenž v zámku pracoval jako kuchař, vyřídil ostatním Krajinův vzkaz, že Frankovy návrhy nepřijme. Němeček a Heidrich Krajinovi sdělili stejnou cestou totéž. Skoro slepý Jaroslav Kvapil ku-

chaři řekl, že „*ho nejdříve tloukli a teď by z něj chtěli dělat ministra*“. Ostře odmítavě se vyjádřil i Kamil Krofta: „*Mne zde nyní tituluji pane ministře a jaký já jsem ministr s roztrhanými koleny a prdelí.*“⁸³⁾ Lorenc předal zprávu o mužích jejich příbuzným, kteří jim přivezli šaty a osobní věci. Povolena byla i korespondence. V Kroftově pozůstalosti je uložen dopis synovi datovaný 1. květnem 1945, z něhož je patrné, že mu syn zaslal knihy, o které si sám požádal. Píše dále, že je dobře stravován, ubytován a denně chodí na procházku.⁸⁴⁾ Podle vězně Jindřicha Kobra, holiče na Jenerálce, dostávali prominenti „*zvláštní stravu, likéry, zrnkovou kávu a kuřivo, kolik potřebovali*“. V pohodlných pokojích měli knihy, časopisy a dokonce rádio.⁸⁵⁾

Poválečné protokolární výpovědi „obyčejných“ vězňů z Jenerálky líčí jednu epizodu, o níž se Vladimír Krajina ve svých memoárech nezmiňuje. Nejpodrobnější je Josef Kobra, jenž měl informaci z úst Arnošta Heidricha, se asi 3. května k večeru konala v pokoji Ivana Déreera porada všech zainteresovaných prominentních vězňů se dvěma zaměstnanci gestapa o realizaci plánů na nový exekutivní kabinet. Jakmile se to Josef Beneš dozvěděl, vydal se hledat Kroftu. „*[Kroftu] jsem již potkal na dvoře a vytýkal jsem mu, co to provádějí za komedii, když proti československé vládě, která již toho času sídlí v Košicích, tvoří za patronace Němců vládu novou. S Dr. Kroftou dostal jsem se do slovní potyčky a přiznávám se, že jsem vůči němu použil dosti arogantních slov, mezi jinými, že je vůl. Dr. Krofta pro mé utišení prohlásil, že to byla jen legrace.*“ Beneš dále do protokolu uvedl: „*Podle informací od Kobra vím, že tuto vládu sestavoval Dr. Krofta a že se účastníci dohadovali a že Dr. Krajina měl být jmenován ministrem zahraničí.*“⁸⁶⁾

Je známo, že Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, která bývalé vězně z Jenerálky po válce vyslychala, měla v první řadě zájem na kompromitování Vladimíra Krajiny. Proto je možné o zmíněném rokování v Dérerově pokoji spekulovat. V každém případě informace o dění na Jenerálce pronikla i na veřejnost. Na výzvu České národní rady ze 4. května odvysílalo československé vysílání BBC sdělení, že Frank drží na Jenerálce 16 osob, mezi nimi jmenovitě Kroftu, Kvapila a Krajinu, jež chce donutit k sestavení nové vlády „*takzvané Českomoravské republiky, v níž by Sudetám byla vyhrazena autonomie*“.⁸⁷⁾ Je proto poněkud zářejší, když jeden z přítomných, Jindřich Andriál, později tvrdil, že aféra s novou vládou mu nebyla až do osvobození známa, ba dokonce, že se na Jenerálku dostal na zámek Mezinárodního výboru Červeného kříže (MVČK) do čestné vazby.⁸⁸⁾ MVČK inkriminovanou dobu Jenerálku sice navštívil,⁸⁹⁾ avšak vše svědčí o tom, že skupina prominentů velmi dobře věděla, proč na zámku pobývá. Andriál, jenž se po válce znovu hlásil do zahraniční služby, nejspíše se skutečností zacházel poněkud opatrněji.

Dnes víme, že ustavení vlády z mužů internovaných na Jenerálce se nekonalo, ačkoli Frank si s myšlenkou pohrával i po vypuknutí Pražského povstání. Nebýt Krajinova odmítavého stanoviska, když jej znovu 5. května oslovil osobně Frankův posel Leimer, dal by jí německý státní ministr nejspíše přednost před inicia-

Kroftova dopisnice z Malé pevnosti, 27. 8. 1944. Parafa psaná červenou tužkou patří veliteli I. dvora Stefanu Rojkovi (AAV Praha).

tivou Richarda Bienerta a spol.⁹⁰⁾ Naposled se Leimer pokusil Krajínu přesvědčit dne 7. května dopoledne. Frank věděl, že Česká národní rada s ním odmítá jednat, a proto se opět odhodlal k pokusu vsadit na svého zvláštního vězně. Poslem nebyl nikdo jiný než komisař Leimer. Za pomoci Josefa Morávka z českého rozhlasu a v doprovodu npor. Jana Štveráka z hantspaulské povstalecké centrály prošel přes barikády a dospěl na Jenerálku. Krajina tentokrát na Leimerovo naléhání přistoupil s odůvodněním, že „když mne přišel o to požádat svobodný parlamentář našeho národa, musím to pokládat za zcela jinou věc“. Podle svých slov si však vymohl propuštění tamějších vězňů.⁹¹⁾ Krajina s Leimerem tedy zámek opustili a spolu s nimi i vězňové komanda Jenerálka, včetně tří parašutistů⁹²⁾ a telefonist-

ky. Na zámku, jenž stále střežila jednotka SS, zůstal pouze velitel zdejšího internačního zařízení Walter Rother spolu se zbylými prominenty. Ti se dočkali svobody ještě téhož dne, jakmile se iniciativy chopil npor. Jan Štverák marně čekající na výsledek Krajinových aktivit: „[...] pozdě večer přišla pojednou na velitelství zpráva, že prý SS maní z Generálky utekli, potulují se někde v okolí, lid prý vnikl do zámku a je nebezpečí incidentů. Zmobilizoval jsem asi 17 studentů, též z toho důvodu, aby byli nápomocni při odnesení zavazadel vězněných politiků [...]. Dopadlo to vše dobře. Zámek mezitím obsadil npor. Ing. Vodenka, který prý patroloval se svým družstvem v okolí Generálky potom, když SS stráž opustila Generálku. Politici věžňové byli zatím umístěni v hostinci. [...] Poněvadž p. min. Krofta a jeho sestra, jakož i mistr Kvapil nemohli podniknouti těžkou a konečně i nebezpečnou cestu v noci na Hanspaulku, ponechal jsem zatím tyto v ošetření v hostinci [...]. Mistr Kvapil pak druhý den ráno byl odveden svými známými a pana ministra Kroftu a jeho sestru jsem pak odvezl na bryče, která byla místním občanem velmi ochotně nabídnuta, v poledne druhého dne.“⁹³⁾

Tak skončila Kroftova anabáze z válečných let.

Epilog

Po osvobození republiky se Kamil Krofta vrátil k vědecké práci, několikrát vystoupil na veřejnosti, v době výročí Husova upálení promluvil do rozhlasu. Leč zanedlouho se projevil vězněním podloměné zdraví. V červenci jej zastihl záchvat mrtvice a Krofta jel za odpočinkem do Ejpovic. Jeho stav se zhoršoval, a tak byl převezen do sanatoria ve Vráži. Myslel na něj i Edvard Beneš, který k němu vyslal Jana Jínu. Dne 16. srpna 1945, den po Jínově návštěvě, Kamil Krofta zemřel. V pátek 24. srpna se konal smuteční akt v Černínském paláci, jehož se účastnil i prezidentský pár a představitelé politického, diplomatického a vědeckého života. Pohřební vůz doprovázený průvodem projel Prahou a zastavil se na Václavském náměstí před Národním muzeem, kde zazněla státní hymna. Obřad rozloučení se pak odehrál ve strašnickém krematoriu. Rudé právo v reportáži o Kroftově pohřbu napsalo, že „zjev Kamila Krofty, nebojácného a čestného bojovníka za právo a za svobodu, hlubokého myslitele a ušlechtilého člověka, bude zářit dál jako živý příklad všem současným i budoucím generacím“.⁹⁴⁾ Leč byli to právě komunisté, kteří později demokraty první republiky a druhého odboje zatracovali.

▣ **Dalibor Krčmář (1984)**, pracovník historického oddělení Památníku Terezín, zabývá se politickou perzekucí v době nacistické okupace 1939–1945 a neuniformovanými složkami nacistického represivního aparátu.

- ¹⁾ Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice.
- ²⁾ Archiv Akademie věd ČR (dále AAV).
- ³⁾ Národní archiv (dále NA), f. Okupační vězeňské spisy (dále OVS).
- ⁴⁾ Archiv bezpečnostních složek (dále ABS); Národní archiv.
- ⁵⁾ Památník Terezín (dále PT).
- ⁶⁾ Vladimír Krajina, *Vysoká hra. Vzpomínky*, Praha 2004; Stanislav Kokoška, *Praha v květnu 1945. Historie jednoho povstání*, Praha 2005.
- ⁷⁾ Julius Glücklich, Kamil Krofta, Praha 1947, s. 4.
- ⁸⁾ *Monumenta Vaticana res gestas bohemicas illustrantia*. Tomus V. Acta Urbani VI. et Bonifatii IX. pontificum romanorum, Pars I–II, Pragae 1903 et 1905.
- ⁹⁾ Kamil Krofta, *Kurie a církevní správa zemí českých v době předhusitské*, in: ČČH 1904, 1906, 1908. Dále také Kamil Krofta, *Řím a Čechy před hnutím husitským*, in: *Sborník prací historických k šedesátinám J. Golla*, Praha 1906, s. 178–194.
- ¹⁰⁾ Ke sporu o smysl českých dějin a účasti Kroftově podrobně Miloš Havelka, *Spor o smysl českých dějin*, sv. 1, Praha 1995. Dále také Jaroslav Werstadt, *O myšlenkovém vývoji a profilu Kamila Krofty*, in: *O Kamilu Kroftovi historikovi a diplomatu. Stati psané k jeho šedesátinám*, Praha 1936, s. 169–190.
- ¹¹⁾ F. M. Bartoš, Kamil Krofta, Praha 1946, s. 17.
- ¹²⁾ Ke Kroftově působení v zahraniční politice v letech 1936–1938 podrobně Jindřich Dejmeck, *Historik v čele diplomacie: Kamil Krofta. Studie z dějin československé zahraniční politiky v letech 1936–1938*, Praha 1998.
- ¹³⁾ Po Mnichovu 1938 stál Krofta pod palbou domácí kritiky, která jej spolu s Benešem činila zodpovědným za krach československé zahraniční politiky. Dokonce vešla v život zvláštní parlamentní komise, jež měla předvést viníky záříjové tragédie. Na výsledek této tzv. Matouškovy komise reagoval bývalý ministr obhajovacím spisem, jenž se nakonec nedočkal vydání. K tomuto více Jindřich Dejmeck, *K nepublikovanému Kroftovu spisu Hříchy naší dřívější politiky zahraniční*, in: Jan Rataj a kol., *Z druhé republiky*, II., Praha 1993, s. 340–364.
- ¹⁴⁾ K tomu F. M. Bartoš, cit. dílo, s. 33–35.
- ¹⁵⁾ AAV, f. Kamil Krofta, sign. IIa, kart. 1, inv. č. 28, *Dopis Janovi ze 16. 6. 1940*.
- ¹⁶⁾ K PRNV více Vojtěch Laštovka, *Úloha Přípravného revolučního národního výboru v českém protifašistickém hnutí odporu*, in: *Slovenské národní povstání a náš odboj. Sborník vědeckých prací ústavů marxismu-leninismu*, Praha 1975, s. 204–226. – Jaroslav Kvapil a kol., *Přípravný revoluční národní výbor a jeho činnost za okupace*, Praha 1946, s. 8–9; Václav Černý, *Křik Koruny české. Paměti II (1938–1945). Náš kulturní odboj za války*, Brno 1992, s. 339 an.
- ¹⁷⁾ Václav Černý, cit. dílo, s. 339.
- ¹⁸⁾ Krofta se podílel na koncipování tzv. čtyř pražských bodů, programu PRNV. Tyto in Libuše Červinková, Milada Otáhalová (eds.), *Dokumenty z historie československé politiky, 1939–1943*, Praha 1966, s. 714–715.
- ¹⁹⁾ Vojtěch Laštovka, cit. dílo, s. 205.
- ²⁰⁾ Julius Glücklich, cit. dílo, s. 44.
- ²¹⁾ O údajném druhém pozvání se zachovala pouze vzpomínka Františka Kaliny, listonoše z Terezína: „V únoru 1945 si Jínu a Kroftu (oba jsou již nyní mrtví) zavolali do kanceláře Němci z Prahy, kteří z pověření K. H. Franka chtěli sestavovat vládu. Říkal mi to Jína cestou z Bohušovic, když jsem dohonil jejich kárkomando [Tzv. Karrenkommando – pracovní komando policejní věznice v Malé pevnosti Terezín, které křižovalo s dopisy, balíky a dalšími věcmi mezi Malou pevností a poštou v nedalekých Bohušovicích nad Ohří – D. K.]. Gestapák se loudal pozadu, takže jsme si mohli vyprávět. (Jína měl také Schu[tz]haft). Oba Frankovu nabídku odmítli.“ PT, *Sbírka vzpomínek č. 94 (František Kalina)*. Pokud se tak stalo, muselo to být o rok dříve, protože Jan Jína byl od června 1944 již ve Flossenbürgu.
- ²²⁾ AAV, f. Kamil Krofta, sign. IIb5, kart. 4, inv. č. 305, *Říšský protektor Kroftovi z 25. 8. 1943*.
- ²³⁾ Jan Jína, *Kroftův příklad*, in: *Svobodné noviny*, 18. 8. 1945. Komisař se ho měl též tázat, zda by Frankovu nabídku přijal. Odvětil, že nikoli a na další otázku se přiznal k zednářství.
- ²⁴⁾ AAV, f. Kamil Krofta, sign. IIa, kart. 1, inv. č. 28, *Dopis synu Janovi z 18. 11. 1943*.
- ²⁵⁾ Tamtéž, *Dopis synu Janovi z 7. 12. 1943*.
- ²⁶⁾ Tamtéž, *Dopis synu Janovi z 11. 1. 1944*.

- ²⁷⁾ Julius Glücklich udává datum zatčení 10. 1. 1944, což vyvrací právě dopis z 11. 1. 1944. Proto zní pravděpodobněji 18. leden, jenž uvádí ve své studii o PRNV Vojtěch Laštovka. S jistotou datum určit nelze, neboť se takový údaj v dochovaných dobových, a tedy věrohodných pramenech nevyskytuje.
- ²⁸⁾ NA, f. OVS, Knihy německé vyšetřovací vazby a věznice gestapa Praha Pankrác, Kniha zatčených od 6. 1. 1944 do 28. 6. 1944.
- ²⁹⁾ Julius Glücklich, cit. dílo, s. 44.
- ³⁰⁾ AAV, f. Kamil Krofta, sign. IIa, kart. 1, inv. č. 28.
- ³¹⁾ NA, f. Úřad říšského protektora pro Čechy a Moravu (ÚŘP), sign. 114-301-2, kart. 299, SD-Tagesbericht Nr. 5/44 z 21. 1. 1944.
- ³²⁾ NA, f. OVS, Knihy německé vyšetřovací vazby a věznice gestapa Praha Pankrác, Kniha zatčených od 6. 1. 1944 do 28. 6. 1944.
- ³³⁾ Václav Němec, S Kamilem Kroftou v Terezíně, in: Národní osvobození, 18. 9. 1945.
- ³⁴⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 78 (Rudolf Svačina).
- ³⁵⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 704 (František Provazník).
- ³⁶⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 140 (Josef Veverka).
- ³⁷⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 493 (Karel Štěch).
- ³⁸⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 55 (Albert Mayer) a č. 165 (Mírko Mareš).
- ³⁹⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 1082 (Václav Křížek).
- ⁴⁰⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 843 (Leo Haas), č. 1281 (Adolf Bureš), č. 1465 (Jan Jílek) ad.
- ⁴¹⁾ Václav Němec, cit. dílo.
- ⁴²⁾ Tamtéž. Jan Jína (1890–1962), čelný odbojář Politického ústředí, byl zatčen v červnu 1940. V Malé pevnosti obýval celu 13 a pracoval v tzv. Karrenkommandu. Přes poměrně dlouhý Jínův pobyt v terezínském věznicí s ním Krofta strávil jen několik týdnů, protože dne 21. června 1944 Jan Jína Malou pevnost definitivně opustil s transportem do Flossenbürgu.
- ⁴³⁾ Kancelář I. dvora (Hofverwaltung) vedl příslušný dozorce. Od září 1943 to byl Stefan Rojko. Zaměstnával dva až tři vězňe, kteří vedli vězeňskou kartotéku pracovního nasazení a sestavovali pracovní komanda. Srov. PT, Sbirka vzpomínek č. 90 (Karel Hanzálek), č. 221 (František Melichar), č. 850 (Karel Novák).
- ⁴⁴⁾ Václav Němec, cit. dílo.
- ⁴⁵⁾ SOA Litoměřice, f. MLS Litoměřice, kart. 70, Lsp 1200/46: Proces s Heinrichem Jöckelem, Výslech svědka Josefa Aschenbrennera z 18. 6. 1946.
- ⁴⁶⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 120 (Josef Jiran).
- ⁴⁷⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 90 (Karel Hanzálek).
- ⁴⁸⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 403 (Václav Mandík).
- ⁴⁹⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 755 (Karel Hrubý).
- ⁵⁰⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 1428 (Bohuslav Straka), č. 1001 (Václav Mandík), č. 140 (Josef Veverka).
- ⁵¹⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 1078 (Karel Hrubý).
- ⁵²⁾ Ivan Dérer (1884–1973), slovenský právník a soc. dem. politik, ministr několika vlád I. republiky, po druhé válce prezident Nejvyššího soudu. V rámci tzv. Aktion Gitter, jež je v literatuře nesprávně označována jako „Aktion Gitter II“, byl dne 28. srpna 1944 zatčen a do osvobození vězněn. Do potíží se dostal i kvůli své odbojové činnosti jakožto vedoucí duch obnoveného Politického ústředí. Na gestapo si jej ostatně „podávali“ dva různé referáty – „IV1a1“ a „IV1b2a“. Kromě dvou intervallů (10. – 17. 10. 1944, 20. – 27. 3. 1945), kdy pobýval v Malé pevnosti v Terezíně, jež drželo gestapo v Praze na Pankráci. Na přelomu dubna a května 1945 byl internován na Jenerálce, kde byl osvobozen. NA, f. OVS, Knihy německé vyšetřovací vazby a věznice gestapa Praha Pankrác, Kniha zatčených od 29. 6. 1944 do 8. 12. 1944; SOA Litoměřice, f. MLS Litoměřice, kart. 70, Lsp 1200/46: Proces s Heinrichem Jöckelem, Výslech svědka JUDr. Ivana Dérer z 18. 6. 1946.
- ⁵³⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 1495 (Ludmila Šemberová).
- ⁵⁴⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 1264 (Anna Humhejová).
- ⁵⁵⁾ Srov. PT 38/80, kart. 1/MP, „Jak si terezínští heftlinkové představovali, že bude vypadat československé státní zřízení“.
- ⁵⁶⁾ PT, Sbirka vzpomínek č. 1401 (František Nový).
- ⁵⁷⁾ „[Krofta] každý večer stál opřen o palandu, nemluvil a jen čekal, až se vrátíme na celu a sdělíme mu, jaké noviny jsme se dověděli od Aussenkomand a z cizího rozhlasu. [...] Krofta všechny mlčky vyslech, chvíli přemýšlel, a pak cele přednesl svoje „živá slova“ či zahraniční komentář k událostem dne.“ PT, Sbirka vzpomínek č. 850 (Karel Novák).

- ⁵⁸⁹ PT, Sbirka vzpomínek č. 1487 (Josef Stryja).
- ⁵⁹⁰ PT, Sbirka vzpomínek č. 78 (Rudolf Svačina).
- ⁶⁰¹ PT, Sbirka vzpomínek č. 97 (Zdeněk Ruml).
- ⁶¹¹ PT, Sbirka vzpomínek č. 403 (Václav Mandík).
- ⁶²³ Srov. poznámka 52.
- ⁶³³ PT, Sbirka vzpomínek č. 1209 (Václav Drdek).
- ⁶⁴¹ PT, Sbirka vzpomínek č. 576 (Oldřich Zita).
- ⁶⁵³ PT, Sbirka vzpomínek č. 1186 (Jan Merell).
- ⁶⁶¹ PT, Sbirka vzpomínek č. 824 (Vladimír Komárek).
- ⁶⁷¹ PT, Sbirka vzpomínek č. 55 (Václav Mayer).
- ⁶⁸⁹ PT, Sbirka vzpomínek č. 755 (Karel Hrubý).
- ⁶⁹⁹ Prokazuje to původní vězeňská kartotéka. PT, Sb. Malá pevnost, původní kartotéka.
- ⁷⁰⁹ PT, Sbirka vzpomínek č. 1078 (Karel Hrubý).
- ⁷¹¹ Svoji angažovanost v této epizodě Frank po válce odmítl. Ačkoli za vším dle jeho vyjádření stálo samo gestapo, skutečnosti spíše odpovídá, že tajná státní policie jednala z jeho rozkazu, navíc v souladu s běžným služebním postupem, tj. skrze velitele bezpečnostní policie a SD Erwina Weinmanna. To konečkonců dokládají výpovědi zaměstnanců gestapa Waltera Rothera, Gerhardta Andrese či M. J. Ruskeho. Proto jsou spekulace o solové akci komisaře Williho Leimera málo pravděpodobné. Srov. ABS, f. Sekretariát Velitelství StB, sign. 310-78-1, Protokol o výpovědi K. H. Franka z 24. 8. 1945; ABS, f. Ústředna StB po roce 1945, sign. 305-553-1, Protokol s Walterem Rotherem z 19. 3. 1946, Protokol s Gerhardtem Andresem ze 7. 5. 1946; NA, f. Ústřední sekretariát národně socialistické strany – Archiv Ministerstva vnitra 35 (dále ÚS NSS – AMV 35), sign. 35-105-6/3, kart. 9, Materiály Hlavní správy OBZ v souvislosti s vyšetřováním ve věci Vladimíra Krajiny, 1945–1946, Protokol s M. J. Ruskem z 5. 2. 1946.
- ⁷²¹ PT, A 10173, Černý sešit.
- ⁷³³ Srov. Stanislav Kokoška, cit. dílo, s. 80.
- ⁷⁴¹ U všech tří je prokazují pankrácké vězeňské knihy. NA, f. OVS, Kniha německé vyšetřovací vazby a věznice gestapa Praha Pankrác.
- ⁷⁵¹ Vladimír Krajina, cit. dílo, s. 151–152.
- ⁷⁶¹ NA, f. OVS, Knihy německé vyšetřovací vazby a věznice gestapa Praha Pankrác, Kniha zatčených od 6. 1. 1944 do 28. 6. 1944.
- ⁷⁷¹ V poválečných svědectvích figurují ještě další jména, jež se nám nepodařilo identifikovat. Terezínský vězeň Jaroslav Lorenc si pamatoval na nějakého Kříže, správce Jenerálky Walter Rother uvedl jméno Janovský nebo Žunický. PT, Sbirka vzpomínek č. 1000 (Jaroslav Lorenc); NA, f. ÚS NSS – AMV 35, sign. 35-105-6/3, kart. 9, Materiály Hlavní správy OBZ v souvislosti s vyšetřováním ve věci Vladimíra Krajiny, 1945–1946, Protokol s Walterem Rotherem z 10. 7. 1945; ABS, f. Ústředna StB po roce 1945, sign. 305-553-1, Protokol s Walterem Rotherem z 19. 3. 1946; Přítomnost Roberta Fliedera a Jana Jiny, jež udává ve své monografii Václav Král, je prokazatelně chybná. Václav Král, *Pravda o okupaci*, Praha 1962, s. 342.
- ⁷⁸¹ Jindřich Andrial, právník a diplomat, nar. 1. 7. 1888 v Chrudimí. Působil jako konzul v Sarajevu (1920–1922), Splitu (1922), Bělehradě (1922–1926), Záhřebu (1928–1929) a Frankfurtu nad Mohanem (1930–1936). V roce 1936 byl převeden do ústředí MZV v Praze, kde zastával funkci přednosty pasového oddělení. Po likvidaci MZV nastoupil ke dni 1. 7. 1939 na ministerstvo vnitra. Od 30. 6. 1939 byl penzionován a od července 1943 až do svého zatčení v březnu 1945 pracoval jako pomocný úředník v pojišťovně. Po osvobození se vrátil do zahraniční služby – v červnu 1946 se stal vyslancem v Bernu. Po únoru 1948 mu bylo nařídáno přeložení do Prahy, ale Andrial zůstal ve švýcarské emigraci. Dopisem z 5. 6. 1948 ministru zahraničí mj. sdělil: „[...] vzhledem k posledním událostem a zvláště k způsobu provedení voleb nehodlám [se] vraceti do ČSR dotavd, dokud nebude v mé vlasti zaveden skutečný demokratický režim“. Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (dále AMZV), Osobní spis Jindřicha Andriala.
- ⁷⁹¹ Arnošt Heidrich, právník a diplomat, nar. 21. 9. 1889 v Josefově. Po absolvování diplomatického a konzulárního kurzu zahájil roku 1920 kariéru na ministerstvu zahraničí. Od května 1938 byl stálým delegátem Československé republiky u Společnosti národů. Od září 1939 do zatčení v únoru 1945 byl zaměstnancem ministerstva školství a národní osvěty. V polovině května 1945 se vrátil na ministerstvo zahraničí, kde se o rok později stal generálním sekretářem. V době okupace vedl zpravodajskou odbojovou skupinu Parsifal. Zatčen byl počátkem roku 1945. V listopadu 1948 uprchl z Československa do USA. AMZV, Osobní spis Arnošta Heidricha.

- ⁸⁰⁾ Zdeněk Němeček, diplomat, spisovatel a publicista, nar. 19. 2. 1894 v Josefově. V letech 1920–1939 pracoval na ministerstvu zahraničí (generální konzulát New York, konzulát Marseille, vyslanectví Madrid). Zatčen byl počátkem roku 1945 za odbojovou činnost v Heidrichově Parsifalu. Po válce jmenován vyslancem v dánské Kodani. Po komunistickém puči zůstal v exilu a stal se redaktorem rádia Svobodná Evropa v New Yorku. Ivana Koutská, Českoslovenští diplomaté do roku 1945. Studie a dokumenty, Praha 2006, s. 118.
- ⁸¹⁾ Jan Štafl, legionář a smluvní úředník MZV, nar. 14. 7. 1890 v Hořátví u Nymburka. Do služeb československého ministerstva zahraničí vstoupil v dubnu 1921, kdy byl přidělen jako vicekonzul na velvyslanectví v Bukurešti. Od května 1921 do června 1931 úřadoval na československém vyslanectví v bulharské Sofii, načež byl přidělen ke konzulátu v Kolíně nad Rýnem. V roce 1936 byl z ministerstva propuštěn. Důvodem se stalo nevyjasněné černé místo v jeho legionářské minulosti, neuspořádané rodinné vztahy (žil s vdanou ženou, kterou vydával za svoji manželku), jakož pravděpodobně i osobní antipatie mezi ním a některými úředníky ministerstva. AMZV, Osobní spis Jana Štafla.
- ⁸²⁾ Josef Filip, bankovní úředník, nar. 1. 3. 1897 v Libni. V roce 1923 spojil svou profesní dráhu s Bankovním úřadem ministerstva financí, později Národní bankou československou. V červenci 1945 se vrátil do jejich služeb, tentokrát jako ředitel devizového odboru. Pro špatný zdravotní stav odešel v říjnu 1946 do výslužby. Archiv České národní banky, Osobní spis Josefa Filipa.
- ⁸³⁾ PT, Sběrka vzpomínek č. 1000 (Jaroslav Lorenc).
- ⁸⁴⁾ AAV, f. Kamil Krofta, sign. IIa, kart. 1, inv. č. 31, Kroftův dopis z 1. 5. 1945.
- ⁸⁵⁾ ABS, f. Sekretariát Velitelství StB, sign. 310-78-5, Dodatek k trestnímu oznámení na Dr. Vladimíra Krajínu z 11. 5. 1948.
- ⁸⁶⁾ NA, f. ÚS NSS – AMV 35, sign. 35-105-6/3, kart. 9, Materiály Hlavní správy OBZ v souvislosti s vyšetřováním ve věci Vladimíra Krajiny, 1945–1946, Protokol s Josefem Benešem z 23. 3. 1946.
- ⁸⁷⁾ Stanislav Kokoška, cit. dílo, s. 80, poznámka 40.
- ⁸⁸⁾ Tamtéž, s. 80; AMZV, Osobní spis Jindřicha Andriala, Dotazník MZV.
- ⁸⁹⁾ PT, Sběrka vzpomínek č. 1000 (Jaroslav Lorenc).
- ⁹⁰⁾ Srov. Stanislav Kokoška, cit. dílo, s. 110–111.
- ⁹¹⁾ Vladimír Krajina, cit. dílo, s. 153.
- ⁹²⁾ Od roku 1944 držel na zámku podreferát gestapa IV2b ve vazbě sedm parašutistů, kteří byli využíváni k radiovým protihrám. Byli to Bohumil Bednařík, Josef Künzl a František Nedělka z výsadku Chalk, dále Rudolf Hanina, Josef Cikán a František Trpík ze skupiny Glucinium a člen sovětského paravýsadku Miroslav Sasák. Hanina, Cikán a Trpík byli na jaře 1945 přeloženi pro „dráždivé a provokativní“ chování na Pankrác, Sasák byl z vazby propuštěn. ABS, 2M:10929, Výpověď Aloise Hornischerera: Parašutisté, výsadní vězni na Jenerálce; Zdeněk Jelinek, Operace Glucinium, in: HaV 1990, č. 6, s. 52–81, 1991, č. 1, s. 77–105.
- ⁹³⁾ ABS, f. Sekretariát Velitelství StB, sign. 310-78-1, Zpráva npor. v záloze Ing. C. Jana Štveráka o akci na Jenerálce ve dnech 7. a 8. května 1945.
- ⁹⁴⁾ Rudé právo, 25. 8. 1945.

HE WAS KNOWN AS HUSSITE SLINGER

Kamil Krofta as a Nazi prisoner

Dalibor Krčmář

Summary

Kamil Krofta (1876–1945) began his career as a historian. After the establishment of the independent Czechoslovak Republic he entered its diplomatic services, having stayed until the dismemberment of the republic in the fall of 1938. After the occupation of the Czech lands by Nazi Germany he retired from public activities and lived outside Prague. Nevertheless, he joined the ranks of the domestic democratic resistance movement with links to the Czechoslovak government-in-exile in London. Arrested by the Gestapo in the West Bohemian city of Plzeň (Pilsen) in January 1944, Krofta was imprisoned until May 7, 1945. After the war, he returned to public life in the free country for a short period, and he died on August 16, 1945.

This article is focused on the years 1944 and 1945, i.e. on Krofta's incarceration in the Nazi persecution facilities. The backbone of the study is the period between May 1944 and May 1945. At that time, Kamil Krofta was an inmate of the infamous Gestapo Police Prison in the Small Fortress in Terezín. Proceeding from the postwar evidence given by the former prisoners as well as the original documentary sources, the author tries to recreate a picture of the ups and downs in Krofta's life behind the walls of the Small Fortress. On the one hand, the former Czechoslovak Foreign Minister avoided hard manual labor, on the other hand his exceptional position in pre-war society attracted the interests of the boorish prison wards.

The study devotes detailed attention to the last days of Krofta's life before the liberation. As a matter of record, Kamil Krofta belonged among the few people interned at Jenerálka Chateau near Prague from the end of April 1945 to May 7 of the same year. The Prague Gestapo's Criminal Commissioner Willi Leimer planned to use the detained men to form a government that would help the Germans in returning power to the Czech authorities without any violence. Even though Karl Hermann Frank never admitted this himself after the war, it is highly likely that it was he, as the first man of the Protectorate of Bohemia and Moravia, who had stood behind that political calculation. Eventually, developments at the end of the war in Prague gathered momentum without any specific results coming out of this political plan, and Krofta was released with the other detainees on May 7, 1945.

Since no attention has been devoted to the last years of Kamil Krofta's life in the current historical literature, the author tries to fill in this gap. In actual fact, the circumstances of the internment of the several persons at Jenerálka Chateau at the end of the war have not yet been fully clarified. That is why this particular event is subjected to a more or less independent reconstruction, yielding new findings on the time of incarceration and the imprisoned persons.

SIE NANNTEN IHN HUSSITISCHEN RAUFBOLD

Kamil Krofta, ein Gefangener des Nazismus

Dalibor Krčmář

Resümee

Kamil Krofta (1876–1945) begann seine Karriere als Historiker. Nach Entstehung der selbständigen Tschechoslowakischen Republik trat er in den diplomatischen Dienst ein, wo er bis zu deren Fall im Herbst 1938 verblieb. Nach der Okkupation der böhmischen Länder durch Nazideutschland zog er sich aufs Land ins Abseits zurück. Er schloss sich jedoch der heimatischen demokratischen Widerstandsbewegung an, die mit der tschechoslowakischen Exilregierung in London in Verbindung stand. Im Januar 1944 wurde er von der Gestapo im westböhmischen Pilsen festgenommen und war dann bis zum 7. Mai 1945 in Haft. Im befreiten Land kehrte er für kurze Zeit ins öffentliche Leben zurück. Er starb am 16. August 1945.

Diese Studie befasst sich mit den Jahren 1944 und 1945, also mit Kroftas Aufenthalt in den Persekutionseinrichtungen Nazideutschlands. Schwerpunkt der Studie ist der Zeitraum von Mai 1944 bis Mai 1945. Kamil Krofta verband damals gezwungenermaßen sein Leben mit dem berühmt-berüchtigten Gestapogefängnis in der Kleinen Festung in Theresienstadt. Auf Grundlage von Zeugenaussagen ehemaliger Häftlinge in der Nachkriegszeit und auch von Material ursprünglicher Quellen versuchen wir uns ein Bild von Kroftas Peripetien hinter den Mauern der Kleinen Festung in Theresienstadt zu machen. Einerseits entzog sich der ehemalige Außenminister schwerer körperlicher Arbeit, andererseits lenkte seine außergewöhnliche Stellung in der Vorkriegsgesellschaft das Interesse brutaler Aufseher auf sich.

Des Weiteren widmen wir uns eingehend den letzten Tagen Kroftas vor der Befreiung des Landes. Kamil Krofta gehörte nämlich zu den wenigen Personen, die von Ende April bis zum 7. Mai 1945 auf Schloss Jenerálka bei Prag interniert waren. Ein Angehöriger der Prager Gestapo, Kriminalkommissar Willi Leimer, beabsichtigte, aus den festgehaltenen Männern ein Regierungskollegium zusammenzustellen, das den Deutschen behilflich wäre, die Macht ohne Gewaltanwendung wieder in tschechische Hände zurückzugeben. Obwohl er sich nach dem Krieg selbst nie dazu bekannte, ist höchstwahrscheinlich, dass im Hintergrund dieses politischen Kalküls der erste Mann des Protektorats Böhmen und Mähren, Karl Hermann Frank, stand. Das Geschehen nahm schließlich jedoch einen raschen Verlauf und Krofta wurde, ohne dass es zu einem konkreten Ergebnis gekommen wäre, am 7. Mai 1945 mit den anderen Internierten in die Freiheit entlassen.

In der bisherigen historischen Literatur wurde den letzten Jahren von Kamil Krofta keine Aufmerksamkeit geschenkt, deshalb bemühen wir uns, diese Lücke zu füllen. Die Umstände der Internierung einiger Personen gegen Ende des Krieges auf Schloss Jenerálka sind bisher auch nicht genau geklärt. Deshalb unterziehen wir diese Ereignisse einer mehr oder weniger selbständigen Rekonstruktion und gewinnen so Erkenntnisse über Zeitangaben und inhaftierte Personen.

PROTIŽIDOVSKÝ POGROM V PŘÍBRAMI

Ivo Pejčoch

V tomto roce si mezi dalšími výročími „osudových devítek“, které tak dramaticky zasáhly české dějiny, připomínáme i šedesát let, které uplynuly od ostudného útoku xenofobních radikálů proti Židům a majetku židovských občanů v Příbrami. V období druhé republiky a zvláště po vzniku protektorátu došlo opakovaně k útokům českých a moravských fašistů nebo nacionálních socialistů proti židovským spoluobčanům. Ve většině případů se však jednalo buď o nekoordinované výpady agresivních jednotlivců nebo naopak násilnosti rozvášněného davu při demonstracích proti Národnímu souručenství, prvorepublikovým elitám a dalším politickým či etnickým oponentům fašistických radikálů. Příbramské události se z rámce ostatních násilností roku 1939 vymykají svým vznikem a průběhem. Tehdy se nejednalo o okamžitý nápad zdivočelých demonstrantů či náhlou výtržnost jednotlivého nacionalisty, ale o předem poměrně pečlivě připravenou a zabezpečenou akci, jejíž účastníci věděli, že se podílejí na protizákonném jednání. Hlavním cílem operace bylo násilí proti židovským obyvatelům Příbrami a nedaleké Dobříše a koordinovaný útok proti jejich majetku. S přihlédnutím k těmto aspektům přísluší událostem označení organizovaný protižidovský pogrom.

Účastníky i zosnovatele útoku spojovalo členství v protektorátní Vlajce, v hnutí, jehož jméno později doslova představovalo synonymum kolaborace. Pro pochopení příbramských událostí stručně připomenou historii Vlajky, která v popisované době existovala již celé desetiletí.

Vlajka vznikla na jaře roku 1930 sloučením starších nacionalistických a fašistických spolků českých vysokoškolských studentů, jež existovaly již od poloviny dvacátých let. V čele jednoho z nich stanul Jan Vrzalík (1904), student historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V roce 1925 vybudoval Fašistické studentské sdružení, působící na bázi Národní obce fašistické, jež se 20. března 1928 transformovalo v Národní svaz mládeže a studentstva, který již existoval zcela samostatně, bez opory v mateřské politické straně. Jeho funkcionářem se stala i jiná významná postava předválečného fašismu, student Českého vysokého učení technického Jan Streibl, pozdější inženýr. K dalším členům patřili také známí představitelé krajní pravice Miloš Maixner nebo Slovák Jožo Hric. Na jedné schůzi, odehrávající se 7. března 1930 v hospodě Písek na pražském Žižkově, odhlasovali založení nového politického klubu Vlajka, který oficiálně vznikl 30. dubna téhož roku. Souběžně začalo vycházet stejnojmenné nacionalistické periodikum, které působilo jako tiskový orgán hnutí po celou dobu jeho existence (samozřejmě s obdobími, kdy bylo vydávání nařízením úřadů pozastaveno). Prvním předsedou Vlajky byl zvolen Dr. Lubomír Kukla, ve vedení se objevili i výše jmenovaní nacionalisté z řad studentů. V prvních letech se staly hlavními ideovými pilíři Vlajky odpor proti komunismu a zároveň boj s německým živlem v zemi. Ten předsta-

vuje zvláštní paradox, pokud srovnáme působení Vlajky za protektorátu, kdy se stala hlásnou troubou nacismu a symbolem kolaborace s Němci. Již v té době se v prohlášeních jejích funkcionářů objevovaly antisemitské výpady a ostrá kritika zednářů či rotariánů. V roce 1932 se stal předsedou Vlajky středoškolský profesor Stanislav Nikolau, po něm krátce zastával tuto funkci Jožo Hric, jehož roku 1934 vystřídal Jan Vrzalík.¹⁾

Toho roku vešla Vlajka do širšího povědomí, neboť se stala jedním z aktérů takzvané „insigniády“, tedy boje za navrácení starobyklých insignií, symbolu vysokého učení, které byly v držení německé univerzity od rozdělení v roce 1882. Podle zákona z roku 1920 byla právním nástupcem Karlova vysokého učení česká Univerzita Karlova, k vydání insignií však ani tehdy nedošlo. Situace se změnila v březnu 1933, kdy byl novým rektorem zvolen botanik Karel Domin, který se rozhodl řešit věc právní cestou. Soud rozhodl o oprávněnosti jeho požadavku, vedení německé univerzity však odmítlo insignie vydat a spor vyústil v rozsáhlé demonstrace 24. listopadu 1934, které se zvrhly v pouliční bitky příznivců pravice a levice, vytlučení výloh a následné demolice kavárny Uranie, oblíbeného místa schůzek levicových intelektuálů. Nacionalisté se pokusili zaútočit i na redakci Rudého práva, již však ubránili zaměstnanci s podporou dělníků z některých pražských továren. O dva dny později byly insignie Univerzity Karlovy předány, ale události, jež tomuto kroku předcházely, se staly cílem rozsáhlé kritiky levicového tisku a části intelektuálů.²⁾

Až do konce třicátých let, respektive do Mnichova, se činnost Vlajky soustředovala na propagaci svých nacionalistických idejí, pořádání veřejných schůzí a podobné činnosti, původní garnitura jejích představitelů nevyvíjela širší snahy uspět na politickém kolbišti a ve volbách získat zastoupení v samosprávách nebo dokonce parlamentu. Svou činností však na sebe upozorňovali někteří představitelé hnutí, například zmiňovaný Jan Vrzalík. Tento žák Josefa Pekaře a později středoškolský profesor ve Strakonících sveřepě stál na pozicích pravosti Rukopisů Zelenohorského a Královédvorského a v průběhu třicátých let se snažil správnost svého přesvědčení dokázat publikační činností. Vrzalík patřil k posledním, kteří se pokoušeli hájit neobhajitelné. Jeho tvrzení přitom byla již před desítkami let přesvědčivě vyvrácena historiky Gollovy školy.³⁾

Přerod politického klubu či hnutí v nebezpečnou antisemitskou a antidemokratickou organizaci je datován do dramatického roku 1938, kdy došlo k obměně vedení Vlajky novou garniturou funkcionářů, inklinujících již k nacionálnímu socialismu německého typu. Vůdcem Vlajky se stal Jan Rys-Rozsévač, skutečným jménem Josef Rozsévač, nedostudovaný medik. Vedle něj se dostali do vedení Jindřich Thun-Hohenstein, Otakar Polívka nebo Josef Burda, muž, jenž stál za financováním Vlajky.

V kritických dnech Mnichova vysílala z Vídne do Československa rozhlasová stanice „Pravda vítězí“, jež nenávislně napadala masarykovskou a benešovskou demokracii. Ač nebyla přímo spojena s Vlajkou, někteří její členové a příznivci se do práce v redakci zapojili.

Po vzniku takzvané druhé republiky došlo ke sloučení dosavadních politických subjektů do Strany národní jednoty a Národní strany práce. Vlajka byla podobně jako Komunistická strana Československa zakázána výnosem z 11. listopadu 1938. To však neznamenalo její skutečný zánik, Vlajka existovala dále v ilegální rovině. Tehdy začala v řadách jejích členů silit idea vzniku „Nového Československa“, korporativního státu podobného Mussoliniho fašistické Itálii, k jehož zrodu mělo dojít revoluční cestou.⁴⁾ V měsících, během nichž existovala druhá republika, někteří z krajních stoupců Vlajky přešli k aplikaci násilných prostředků, namířených zejména proti židovským spoluobčanům. Nejmírnější formu útoků představovalo vylepování štvavých nenávistných letáků. Vlajkaři se však odhodlali i k akcím, které lze bez přehánění označit jako teroristické. Z mladých příslušníků hnutí byly vytvářeny bojůvky, které s obuškami a boxery na ruku napadaly Židy v ulicích nebo útočily proti jejich obchodům a provozovnám. Mnohem horším se však stalo používání nástražných výbušných systémů, známých jako „pekelné stroje“. Několik pumových útoků provedli vlajkaři ještě v čle druhé republiky.

25. února 1939 došlo k explozi před prodejnou Včela na pražském Tylově náměstí, k jiné u Pražské brány před obchodem firmy Singer. Další výbuch rozřízl noční ticho v Plzni 7. března. Tentokrát se cílem stala synagoga, ovšem nálož detonovala předčasně a usmrtila oba vlajkaře, kteří ji na místo přinesli. Před synagogou, které teroristický útok pouze rozbil okna, našla policejní hlídka roztrhaná těla Antonína Starala (1906–1939) a Karla Kovářika (1911–1939). Oba se pravděpodobně stali obětmi neopatrné manipulace s bombou, u níž zřejmě chybně nastavili časovací mechanismus.⁵⁾

Specifickou protiprávní činností se stalo tajné rozhlasové vysílání amatérsky postavené stanice, kterou sympatizanti hnutí ukrývali v okolí Plzně. S pomocí neznámého inženýra z Brna se jí snažili zprovoznit, ovšem vysílání s minimálním dosahem necelých padesáti kilometrů probíhalo jen v několika posledních dnech února 1939.

Po okupaci Vlajka vystoupila z ilegality, Rysovo-Rozsévačovo vedení se snažilo navázat spolupráci s německými orgány a vydobýt si reálnou politickou moc. Protektorátní vláda ani vedení Národního souručenství ale vlajkařům nehodlaly zakotvení v oficiálních strukturách umožnit. Stoupající frustrace členů hnutí se pak projevovala ve vzrůstající agresivitě verbálních útoků nejen proti oficiálním strukturám, ale rovněž proti Židům, zednářům a dalším součástem společnosti. Především v jarních a letních měsících se odehrály demonstrace radikálů, nejen z Vlajky, ale například v Brně také z konkurenčního Národního tábora fašistického a dalších podobných skupin. Jejich průběh se v některých případech zvrhl ve fyzické útoky proti kolemjdoucím, považovaným za Židy, a na vpády do židovských kaváren a restaurací. Do tohoto období spadá i hlavní téma článku – organizovaný antisemitský útok v Příbrami.

Všichni účastníci této akce byli aktivními členy Vlajky a není překvapující, že řada z nich se zanedlouho sešla v nově vzniklé polovojenské odnoži hnutí, ve Svatoplukových gardách.⁶⁾ Z průběhu útoku na příbramskou židovskou obec je zřej-

mé, že nešlo o okamžitý nápad Rysových-Rozsévačových stoupců, ale že vše bylo předem připraveno.

Podle všech náznaků byl otcem myšlenky a hlavním organizátorem muž, který zůstal v pozadí a osobně se útoku nezúčastnil. Jaroslav Čermák (1894) přitom nepředstavuje vžitý archetyp vlajkařského násilníka, jímž byl dělník nebo drobný živnostník bez středoškolského vzdělání, spadající spíše do nižších sociálních vrstev. Jako někdejší ruský legionář odešel z československé armády počátkem dvacátých let v hodnosti kapitána. Věnoval se v Praze podnikání, vybudoval menší továrnu na lepenkové zboží a rozhodně nepatřil mezi frustrované málo majetné vrstvy. Čermák se podle tvrzení některých vlajkařů pohyboval v Praze na místě srazu útočníků, nepodařilo se však potvrdit informaci, že měl financovat zapůjčení dvou autobusů, které antisemitská výprava použila. Skutečností však zůstává, že mu jakoukoliv účast na pogromu nikdy neprokázali.

Skutečným velitelem akce se stal obávaný násilník, který nechyběl u většiny vlajkařských excesů. Oldřich Rovný byl mužem vysoké svalnaté postavy a jeho vzhled dokreslovala holá hlava a černá páska přes nevidomé oko (oslepl na něj v důsledku nemoci). Pro tyto charakteristické rysy jej občas přezdívali „vlajkařským Žižkou“. Tento rabiát byl profesí holič z pražského Žižkova a svojí oficínu v Lupáčově ulici č. 9 s hrdostí označoval jako kadeřnický salón.

Proč si vlajkaři vybrali jako cíl útoku právě Příbram, není zcela zřejmé, nabízí se však několik logických vysvětlení. V Praze by podobný úder realizovali obtížně, neboť ve velkoměstě se mohly rychle zformovat policejní síly a akci tak znemožnit. Příbram neležela daleko a přesun na místo činu tak nečinil organizační problémy, navíc se nedala očekávat rychlá a masivní protiakce policejních složek. Ve městě se jako cíl nacházely obchody židovských podnikatelů, na které zřejmě předem upozornili příbramští vlajkaři, čemuž nasvědčuje účast dvou z nich na popisovaných násilnostech.

Den před akcí, 21. července 1939, zajistil funkcionář Vlajky, pražský advokát JUDr. Jan Pecháček dopravu dvěma autobusy. Jejich pronájem objednal u firmy Františka Chýly z Prahy II. Pro Chýlu představovala Vlajka pravidelného zákazníka, funkcionáři si jeho služby v minulosti opakovaně objednávali a Chýlovi zaměstnanci je vozili na různé akce. Pecháček prý objednal dvě vozidla na výlet do Příbrami a majitel firmy ani jeho řidiči netušili, co je skutečným cílem cesty.

Ke srazu účastníků (viz příloha) došlo v podvečer 22. července 1939. Muži nasedli do přichystaných autobusů, přičemž jednomu velel Oldřich Rovný (jeho zástupcem byl Jan Blažek) a druhému Vojtěch Musil. Jako výzbroj s sebou naložili papírovou krabici s nařezanými hadicemi, které podle policie opatřil Ing. Oldřich Jenáček.

Přibližně ve 20 hodin autobusy zaparkovaly v Příbrami nedaleko centra. Vlajkaři se rozdělili do několika skupin a vyzbrojeni obušky, kameny, někteří i noži vydali se prohledávat místní restaurace, nenajdou-li v nich Židy. Krátce před 21. hodinou jedna bojůvka vtrhla do kavárny „Na Příkopech“ a násilím vyháněla židovské hosty na ulici. Tam čekala další skupina vlajkařů, kteří je začali surově

Obchod modistky Berty Edelsteinové.

Redakce A Zet v domě Bedřicha Kafky.

mlátit gumovými hadicemi. Dalších asi patnáct útočníků vběhlo do „Pražské kavárny“ se stejným cílem, ale nikoho se židovskými rysy nenašli. Útok vlajkařů na kavárny nebyl nahodilý, pozdější policejní prohlídka totiž v autobusech nalezla dva plánky středu Příbrami. V jednom byly tužkou zakresleny kavárny navštěvované místními Židy, ve druhém zase židovské obchody.

Kolem 21. hodiny začaly na tři desítky výtržníků rozbíjet výkladní skříně obchodů na Pražské ulici, kde celkem zničili devět výloh. Osm z nich patřilo podnikatelům židovského původu. Je dokladováno, že šlo o provozovnu modistky Berty Edelsteinové, výrobu likérů Bedřicha Kafky, obchod střížním zbožím Otto Singera a další, jejichž názvy se v dostupných pramenech nedochovaly. Paradoxně devátým objektem násilností se stal podnik modistky Ludmily Golské, která však byla, podle měřítek xenofobů, árijské krve.

Po tomto vandalství odpochoovali útočníci k horní části Pražské ulice, kde už na ně čekaly autobusy. Vlajkaři nasedli a vydali se na cestu ku Praze dříve, než proti nim mohla zasáhnout zalarmovaná policie. Odjezdem z Příbrami, kde zůstali zbití Židé a zdemolované výkladní skříně, však vlajkařské řádění neskončilo. Na cestě mezi Příbrami a Prahou totiž leželo další město, na něž se soustředila pozornost radikálů, Dobříš se svou synagogou.⁷⁾

Cestou se v autobusech domlouvali, že si opatří benzin a zapálí dveře modlitebny, ale hořlavinu se jim nepodařilo získat. Cestou k synagoze nacházející se v Hradecké ulici proto sbírali kameny, kterými nakonec rozbili 26 oken. Na závěr vytvořili trojstup a pochodovali městem za skandování antisemitských hesel jako „Pryč se Židy!“.

V tu chvíli k nim mířil četnický strážmistr Jaroslav Suchomel, jenž v době

Synagoga v Dobříši po útoku vlajkařů.

útočce na synagogu zaslechl podezřelý hluk. Spatřil pochodující formaci a na dotaz, co mají muži v úmyslu, se dozvěděl, že jdou vytloukat židovské obchody. Suchomel je jménem zákona vyzval, aby se rozešli a od svého jednání upustili. Vlajkaři však osamělého strážce zákona obstoupili a vyhrožovali mu obušky, někdo snad i pistolí. Četník vytasil šavli a udržoval přesilu výtržníků v uctivém odstupu. Jeden z vlajkařů nakonec zvolal: „*Nestřílejte, je to Čech!*“ a na povel „*Jdeme*“ se potom ve tvaru vydali k autobusům.

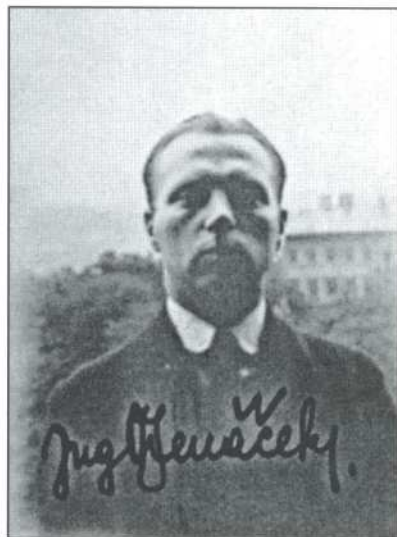
Strážmistr Suchomel doběhl k četnické stanici pro pomoc, ale hlídka ve služebním automobilu pod velením vrchního strážmistra Františka Tůmy pachatele již nezastihla. Při dokumentaci škod a prohlídce místa činu byly nedaleko synagogy nalezeny dva odhozené gumové obušky.

Ani vandalismus v Dobříši neměl fanatické řádění ukončit, vlajkaři si totiž usmysleli zaútočit ještě na hotel Hubertus v Jílovém, kde se rovněž scházela ži-

dovská společnost. Z útoku však sešlo, protože budova již byla zavřena. Poté výprava zamířila zpět do metropole.

Na základě hlášení z Příbrami a Dobříše mezitím reagovala pražská policie. Bylo 22.10, když velitel stanice na Smíchově praporčík Josef Najman vyslal vstříc dvojici světlých autobusů hlídku praporčíka Josefa Paříka v osobním automobilu. Ve 22.30 hlídka oba autobusy zastavila na zbraslavské silnici, v úrovni tzv. potravní čáry ve Velké Chuchli, a všechny cestující zajistila. Z policejních záznamů plyne, že akce se účastnilo 37 osob.⁸⁾

Následná prohlídka autobusů i osobní kontrola zadržených ukázaly, že s sebou vezli různou výzbroj. Zajištěna byla zmíněná krabice s gumovými hadicemi a další zbraně. Ing. Oldřich Jenáček měl u sebe dokonce opakovací

Oldřich Jenáček.

pistoli s dvanácti náboji, kterou při nepokojích naštěstí nepoužil, dále hůl a dýku. Rudolf Kosík si vzal nůž, František Kešner gumovou řemenicí, Evžen Vosička dýku v pouzdře a Antonín Paša karabáč. Neuvěřitelnou odpověď uslyšeli policisté od studenta Josefa Winklera, který jim na otázku, proč má v kapse kámen, opáčil, že jej používá jako těžítko!

Jak vyšetřování ukázalo, někteří z účastníků antisemitské akce nebyli pražské policii neznámými. Mezi útočníky najdeme muže s periodicky se opakujícími problémy s alkoholem, pod jehož vlivem vyvolávali pouliční bitky, jiní měli záznamy i charakteru drobné hospodářské kriminality v podobě různých menších podvodů. Ukázalo se rovněž, že zadržení v obou autobusech netvořili úplný výčet těch, co se na násilnostech podíleli. Výpravu totiž doprovázel osobní automobil, jehož majitelem a řidičem v jedné osobě byl holešovický řezník Bedřich Nesnídal (1904). Přiznal, že do Příbrami jel a ve voze vzal další tři vlajkaře, tvrdil však, že je vůbec nezná. Připustil, že vešel do kavárny, ale účast na násilnostech a rozbíjení výloh popřel. Podobně se vymluvil i z excesu v Dobříši.

Okresní úřad v Příbrami vyslechl dva místní obyvatele, známé stoupence Vlajky, kteří se na místě rovněž objevili. Krejčí Václav Valta a příbramský městský lékař MUDr. Vladimír Kůna přiznali, že řádění svých pražských kolegů sledovali, přímou účast se jim ale prokázat nepodařilo.⁹⁾

Vyšetřováním byli zcela očištěni majitel dopravní firmy František Chýla a jeho řidiči Josef Máša a Václav Holý. Ani u jednoho z nich se neprokázalo, že by věděli o přípravě nezákonného chování, Máša s Holým se na místě prokazatelně nezapojili do násilností a do Příbrami jeli na přímý pokyn svého nadřízeného.

Bohuslav Pecha.

Oldřich Pěnička.

U jejich zaměstnavatele však nebyla spolupráce s Vlajkou jen čistě obchodní záležitostí, záhy si totiž podal přihlášku o členství. Oba řidiči byli po krátké době propuštěni z vazby, stejně jako student Josef Zátka, který ji nebyl (patrně ze zdravotních důvodů) schopen.¹⁰⁾

Není bez zajímavosti, že se na shromažďování důkazů podílel i kriminální rada JUDr. Zdeněk Borkovec (1905–1986), jenž vešel do historie jako vedoucí skupiny vyšetřující roku 1948 smrt ministra Jana Masaryka.¹¹⁾

Vyšetřování ukázalo, že všichni předem jasně věděli, proč do Příbrami jedou a čeho se účastní. Jejich vedoucí před příjezdem muže rozdělili do skupin a určili podniky, do kterých vtrhnou. Zadržení se však snažili zapírat a prakticky všichni policistům tvrdili, že jeli na společný výlet a v Příbrami v místních restauracích pouze pojedli a popili. Výlet pak ukončili, protože začalo pršet. Vehementně popírali i návštěvu Dobříše.

Důkazy proti nim však hovořily jasně a umožnily státním orgánům pachatele obvinít. Podařilo se i vyčíslit škody, které v obou městech napáchali. Rozbité výlohy a poškozené obchody v Příbrami byly spočítány na 11 045 korun a vytlučení oken v dobříšské synagoze na 600 korun.¹²⁾

Účastníci pogromu dostali peněžitou pokutu nebo byli potrestáni jen kratšími tresty, nejdelší z nich v trvání čtyř měsíců vězení obdržel vůdce útočnicků Oldřich Rovný. I poté se většina aktérů účastnila dění okolo Vlajky a někteří z nich se dokonce v pozdějším období začali výrazněji projevovat.

Oldřichu Rovnému se stala osudnou doba, během níž nemohl vykonávat své povolání, holičská firma mu během nepřítomnosti zkrachovala a on se obrátil k vedení Vlajky o pomoc. Její vůdce Rys-Rozsévač jej zaměstnal v ústředí Vlajky,

ovšem obávaný rváč nevykonával jen nevinnou práci správce budovy v Myslíkově ulici číslo 15. Vedení hnutí jej totiž pověřilo organizací takzvané inzertní služby, která spočívala v nabízení reklamní plochy v periodiku Vlajka. Pověřených osob bylo celkem pět, kromě Rovného například jiný věhlasný násilník Vladislav Skalička, někdejší nadporučík jezdeckta, propuštěný roku 1936 ze služby pro excesy pod vlivem alkoholu. Nabídka inzerce se v jejich podání velmi blízce podobala vymáhání výpalného a jak při poválečném soudu Rovný s jistou dávkou hrdosti přiznal, patřil po této stránce k nejlepším, vyrovnal se mu snad jen kamarád Skalička. Oldřich Rovný se stal důstojníkem Svatoplukových gard, uniformované polovojenské milice zorganizované Vlajkou a po válce zařazené na jedno z čelních míst mezi kolaborantskými organizacemi. Za svou činnost v období protektorátu byl Oldřich Rovný po osvobození zatčen a postaven před Mimořádný lidový soud v Praze, který jej potrestal vězením v délce dvaceti let.¹³⁾ Na svobodu se dostal roku 1955 díky amnestii prezidenta republiky, pracoval potom v Duchově jako lázeňský a dožil se vysokého věku, zemřel roku 1982.¹⁴⁾

Další z vůdců útoku, Vojtěch Musil, byl nebezpečným fanatikem podivné minulosti. Je známo, že se původně živil jako plavčík, ve společnosti se ovšem vydával za námořního kapitána a před válkou se živil půjčováním svých dvou cvičených psů barrandovským filmovým ateliérům. Současně působil jako vychovatel v rodině továrníka Jirouška, jehož syn jej provázel během příbramského pogromu. Po Mnichovu odjel do Vídně a působil tam ve vysílání protičeskoslovenské rozhlasové stanice „Pravda vítězí“, do Prahy se mohl vrátit až s okupačními vojsky. V letech války patřil mezi nejnebezpečnější vlajkaře, pomáhal vybudovat Svatoplukovy gardy a stal se jejich v pořadí čtvrtým a posledním velitelem. Na konci války zmizel z hlavního města a podle informací policie se pohyboval po území republiky v doprovodu dvou zběhů z Rudé armády, s nimiž někdy v létě 1945 překročil hranice do americké okupační zóny Německa. Přestože na něj byl vydán zatykač, nebyl nikdy dopaden a o jeho dalším životě jsou k dispozici jen kusé údaje. Nějaký čas žil v Mnichově, kde se snažil obnovit Vlajku v emigraci, potom se vystěhoval do Velké Británie a nakonec snad do Španělska. Datum a místo jeho úmrtí nejsou známy.¹⁵⁾

Jeden z neaktivnějších účastníků pogromu, Ing. Oldřich Jenáček, patřil mezi čelní představitele protektorátní Vlajky a ty z jejich členů, kteří v široké míře spolupracovali s okupační mocí. Jenáček stál v čele zpravodajské služby Vlajky, již vybudoval, a získané informace předával gestapu a sicherheitsdienstu. Mezi vlajkaři vytvořil síť donašečů, takzvaných observantů, jejichž zprávy využívaly německé tajné služby. Po válce byl postaven před Mimořádný lidový soud v Praze a potrestán vězením v délce dvaceti let. Roku 1955 byl předčasně propuštěn a vyhoštěn do Spolkové republiky Německo.¹⁶⁾

Řezník Bohuslav Pecha se oženil s funkcionářkou Vlajky. Marie Pechová vedla dívčí část Mládeže Vlajky, později spolu s dalšími členy vedení opustila Rysa-Rozséváče a dala se do služeb Emanuela Moravce jako funkcionářka Kuratoria pro výchovu mládeže. Po válce byli oba manželé postaveni před Mimořádný li-

Príslušníci Svatoplukových gard, zcela vpravo Oldřich Rovný.

dový soud v Praze, který Pechovou potrestal 15 lety vězení, jejímu muži (který se s ní ostatně rozvedl) však vyšla pozoruhodná obrana. Hájil se totiž, že členem Vlajky nebyl, přitom byla známa jeho poměrně bizarní svatební fotografie, na které měl uniformu Svatoplukových gard! Bohuslava Pechu dost nepochopitelně soud osvobodil.¹⁷⁾

Oldřich Novotný se stal župním vedoucím Vlajky a účastnil se i jejich dalších výtržnictví, jako například 7. srpna 1940 útoku na sídlo Národního souručenství v pražské Dušní ulici. Nebyl však černobilou postavou, 17. září 1942 jej totiž zatklo gestapo, pravděpodobně proto, že na stranické schůzi vyhlásil dvě minuty ticha za mrtvé z vyvražděných Lidic. Až do konce války ho věznili v koncentračních táborech a podle svědků tam obětavě pomáhal spoluvězňům. Po návratu do Československa byl zajištěn a vyšetřován, pražský mimořádný lidový soud jej však potrestal pouze devíti měsíci vězení, které pokryly dobu vazby. Oldřich Novotný zemřel v Praze roku 1987.¹⁸⁾

Tragicky skončil ozdobník Hugo Rosa, jemuž se stala osudnou snaha přivydělat si rozvozem pivních sudů po Žižkově. 19. února 1941 táhl svůj dvoukolák se sudy po tehdejší Huttenově třídě,¹⁹⁾ když jej mijela tramvaj číslo 9 a zachytila za vozík schůdky. Rosa byl nárazem vržen proti sloupu veřejného osvětlení a utrpěl těžké zranění hlavy, jemuž po chvíli podlehl.

Bedřich Nesnídal působil za protektorátu jako funkcionář Vlajky, za svou činnost byl po válce zatčen a postaven před Mimořádný lidový soud v Praze, který jej potrestal deseti lety vězení.²⁰⁾

Z ostatních útočníků je v dochovaných materiálech zmiňován například František Smrt, příslušník Svatoplukových gard, do nichž zamířil také František Zabloudil, který byl vyslýchán v souvislosti se zmíněným útokem na sídlo Národního souručenství v Dušní ulici. Antonín Paša byl zase v červenci 1940 zadržen, když strhával v pražských ulicích plechové tabulky se znakem Národního souručenství. O pozdějších osudech ostatních mužů, kteří se pogromu zúčastnili, nejsou známy bližší podrobnosti, samozřejmě s výjimkou různých pouličních výtržností spáchaných pod vlivem alkoholu a v jednom případě navíc krádeže pytlíku s cukrem a kompotu v roce 1941.

Jak skončil muž považovaný za strůjce celé antisemitské akce? Jaroslav Čermák se stal v pořadí druhým velitelem Svatoplukových gard a jedním z členů nejužšího vedení Vlajky. Později, v březnu 1941, se však s Rysem-Rozsévačem rozešel, Vlajku opustil a posléze se stal funkcionářem Veřejné osvětové služby, zorganizované Emanuelem Moravcem. Jeho syn Boris působil jako jeden z vedoucích činovníků Kuratoria pro výchovu mládeže. Po válce byl Jaroslav Čermák zatčen, postaven před Národní soud v procesu s vedením Vlajky a společně s Rysem-Rozsévačem a Karlem Burdou odsouzen k trestu smrti a popraven. Čtvrtý k smrti odsouzený Otakar Polívka nebyl nikdy dopaden.²¹⁾ Paradoxem Čermákova osudu se stala činnost jeho dvou mladších bratrů v letech okupace, jež k té jeho vytvářela ostrý kontrast. Václav (1896) odešel za československými jednotkami do Velké Británie a vrátil se v hodnosti plukovníka.²²⁾ Josef (1901) sloužil u Vládního vojska a v Itálii se rovněž dostal do stavu československé zahraniční armády, kde dosáhl hodnosti majora.²³⁾ Navíc další z blízkých mužských příbuzných, Václavův švagr kapitán Dalibor Kalík, odjel také do Velké Británie, odtud roku 1944 odešel k 1. československému armádnímu sboru v Sovětském svazu a položil život v bitvě na Dukle.²⁴⁾

Příbramská a dobříšská akce rozhodně Vlajce nové sympatizanty nepřivedla, ve většinové společnosti podobné excesy vzbuzovaly citelnou nechuť. Hnutí nikdy nezískalo kýženou politickou moc, postupně upadalo a ztrácelo členskou základnu, sami okupanti později zvolili jako šířitele nacistické ideologie v českém prostředí Emanuela Moravce. Po roztržce Moravce s Rysem-Rozsévačem gestapo na počátku roku 1943 nejužší vedení Vlajky zatklo a internovalo až do konce války.²⁵⁾

Před senáty poválečných soudů se symbolicky uzavřela kapitola pogromu z počátku Protektorátu Čechy a Morava, která byla zřejmě jedinou podobnou akcí, zorganizovanou a realizovanou antisemitskými radikály české národnosti.

■ **Ivo Pejčoch** (1962) působí jako vědecký pracovník ve Vojenském historickém ústavu Praha. Specializuje se na dějiny vojenské techniky, české krajní pravice a politických perzekucí 50. let.

Poznámky

- ¹⁾ Archiv bezpečnostních složek (ABS), f. 305, k. 118, s. 8, Historie Vlajky.
- ²⁾ Ivo Pejčoch, Fašismus v Čechách, rukopis.
- ³⁾ ABS, f. Vyšetřovací spisy, Jan Vrzalík.
- ⁴⁾ ABS, f. 305, k. 118, s. 8, Historie Vlajky.
- ⁵⁾ Národní archiv (NA), f. Národní soud, TNS 7/46, Historie Vlajky.
- ⁶⁾ Více o Svatoplukových gardách viz Ivo Pejčoch, Armády českých politiků, Cheb 2008.
- ⁷⁾ NA, f. Národní soud, TNS 7/46, Policejní záznamy o akci v Příbrami.
- ⁸⁾ NA, f. Policejní ředitelství, k. 9533, R 1547/10 Oldřich Rovný, Zpráva o nepokojích v Příbrami.
- ⁹⁾ Tamtéž.
- ¹⁰⁾ Tamtéž.
- ¹¹⁾ ABS, f. Vyšetřovací spisy, V-6297 MV, Zprávy o případu Prokeš a spol., Rozsudek Státního soudu. – Shodou okolností se jeho mladší bratr JUDr. Jaroslav Borkovec (1906–1949) stal obětí jednoho ze zinscenovaných politických procesů a za údajnou přípravu protistátního puče jej komunistická justice poslala na popraviště.
- ¹²⁾ NA, f. Národní soud, TNS 7/46, Policejní záznamy o akci v Příbrami.
- ¹³⁾ SOA Praha, f. Mimořádný lidový soud Praha, Oldřich Rovný.
- ¹⁴⁾ Milan Nakonečný, Vlajka, Praha 2001, s. 31.
- ¹⁵⁾ SOA Praha, f. Mimořádný lidový soud Praha, Vojtěch Musil.
- ¹⁶⁾ Tamtéž, Oldřich Jenáček.
- ¹⁷⁾ Tamtéž, Bohuslav Pecha.
- ¹⁸⁾ Tamtéž, Oldřich Novotný.
- ¹⁹⁾ Dnešní Husitská, název Huttenova nesla v letech okupace.
- ²⁰⁾ NA, f. Policejní ředitelství Praha II, k. 7858, sig. N744/4 Bedřich Nesnídal, Trestní list.
- ²¹⁾ NA, f. Národní soud, TNS 7/46, Rozsudek.
- ²²⁾ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, f. Kvalifikační listiny, Václav Čermák.
- ²³⁾ Tamtéž, Josef Čermák.
- ²⁴⁾ Tamtéž, Dalibor Kalík.
- ²⁵⁾ NA, f. Národní soud, TNS 7/45, Vlajka.

Příloha

Podle policejních záznamů vznikl seznam účastníků pogromu. Následující řádky uvádějí jejich jména, roky narození, profese a čtvrti Prahy, odkud zmínění muži pocházeli:

1. Oldřich Rovný (1892), holič z pražského Žižkova
2. Jan Blažek (1913), soukromý úředník z Dejvic
3. Vojtěch Musil (1904), žurnalista z Podolí
4. Josef Máša (1906), řidič autobusu, bytem v Příbrami
5. Václav Holý (1901), řidič autobusu ze Žižkova
6. Antonín Miksa (1905), autodopravce ze Žižkova
7. Radovan Čech (1918), technický úředník z Podolí
8. Oldřich Pěnička (1905), obchodní jednatel z Holešovic
9. Josef Altman (1904), pokladník z Nového Města
10. František Růžička (1909), autodopravce z Nového Města
11. Josef Polák (1908), technický úředník z Vršovic
12. Antonín Čížek (1909), malíř písmo z Nového Města
13. Ing. Oldřich Jenáček (1891), stavební inženýr z Vinohrad
14. Josef Winkler (1912), student medicíny z Vinohrad
15. František Paša (1917), praktikant ze Žižkova
16. Josef Jiroušek (1919), úředník z Podolí
17. Václav Pánek (1891), řidič z Nového Města
18. František Zabloudil (1905), autodopravce z Podolí
19. Antonín Paša (1905), soustružník kovů ze Žižkova
20. Rudolf Kosík (1910), holičský pomocník z Prahy XIX
21. Jeroným Švarc (1908), dělník ze Žižkova
22. Bohuslav Pecha (1905), řezník ze Starého Města
23. Ctibor Janků (1907), obchodní příručí ze Žižkova
24. Hugo Rosa (1898), ozdobník ze Žižkova
25. Roman Novák (1916), řezník z Holešovic
26. Vladislav Kovář (1910), pojistný matematik z Dolní Liboče
27. František Kelner (1909), úředník ze Žižkova
28. Jindřich Švarc (1919), soukromý úředník ze Žižkova
29. František Smrt (1902), civilní zaměstnanec vojenské správy z Nového Města
30. František Procházka (1901), řidič ze Suchboly
31. Sergej Stehlík (1915), soukromý úředník ze Starého Města
32. Evžen Vosička (1914), typograf ze Smíchova
33. Čeněk Laurich (1910), sluha ze Žižkova
34. Oldřich Novotný (1910), berní adjunkt z Holešovic
35. Jaroslav Drápala (1899), obchodní zástupce z Nuslí
36. Stanislav Mareš (1917), soukromý úředník ze Žižkova
37. Josef Zátka (1912), student z Vinohrad

ANTI-JEWISH POGROM IN PŘÍBRAM

Iva Pejšáčková

Summary

Attacks launched by followers of fascism and Nazism against their Jewish fellow citizens were carried out in this country during the so-called Second Republic and then the Protectorate of Bohemia and Moravia in WW II. In most cases, these assaults were sparked off by a wild mob, eventually a lone fanatic, even though in one particular case this turned out to be a well-prepared and orchestrated operation, which can be classified as an anti-Jewish pogrom. Its participants and organizers were members of the extreme right-wing movement Vlajka (The Banner). Established in 1930 as a political club, Vlajka existed throughout the 1930s, turning into a genuine symbol of collusion with the Nazi occupation forces during the Second World War.

A group of Vlajka members, led by barber Oldřich Rovný, met at an agreed venue in Prague in the evening of June 22, 1939. Thirty-seven men boarded two chartered coaches, another four men followed in passenger cars. The group had left for Příbram, where the men divided themselves into two parties and searched previously selected cafés and restaurants, frequented by the local Jewish community. In one of the restaurants the Vlajka members found and drove out some Jewish citizens, brutally beating them. Then they broke shop windows in several Jewish stores in the town's Pražská Avenue. Passers-by had called the police but the attackers quickly left the town. On their way back to Prague they stopped at Dobříš where, chanting anti-Semitic slogans, they hurled stones and broke the windows of the local synagogue. Once again, before the police could interfere the group boarded their coaches and disappeared. But a police patrol waited for them on the road to Prague and detained all the assailants. This was followed by an investigation after which the attackers were punished, with the ringleader Rovný receiving the highest punishment – four months in jail.

In the following years, some of the attackers had continued to participate in the Vlajka activities, and some of them eventually stood before retribution courts after the war. Oldřich Rovný was given 20 years in prison. The alleged organizer of the pogrom Jaroslav Čermák was executed, just as the leader of the Vlajka organization – Rys-Rozsévač. Other participants in the pogrom were also tried, some of them ending up in jail.

DAS ANTIJÜDISCHE POGROM IN PŘÍBRAM

Ivo Pejšoch

Resümee

In der Zeit der sogenannten zweiten Republik und dann des Protektorats kam es zu Übergriffen der Anhänger des Faschismus und Nationalsozialismus auf die jüdischen Mitbürger. In den meisten Fällen handelte es sich um ein spontanes Vorgehen aufgebrachter Demonstranten, gegebenenfalls um das eines einzelnen Fanatikers. In einem Falle ging es jedoch um eine vorbereitete und organisierte Aktion, die als antijüdisches Pogrom bezeichnet werden kann. Die Beteiligten und Organisatoren waren Mitglieder der extrem rechten Bewegung Vlajka (Fahne). Diese war 1930 als politischer Klub entstanden und existierte über die gesamten dreißiger Jahre. Während des Zweiten Weltkrieges wurde sie dann nachgerade zum Symbol für die Kollaboration mit den Okkupanten.

Gegen Abend des 22. Juni 1939 versammelte sich eine Gruppe von Mitgliedern der Bewegung Vlajka an einer verabredeten Stelle in Prag. Sie wurde vom Friseur Oldřich Rovný angeführt. Siebenunddreißig Männer bestiegen zwei bestellte Autobusse, weitere vier folgten in einem PKW. Die Gruppe fuhr nach Příbram, wo sich die Männer in kleine Trupps aufteilten und begannen, ausgewählte Cafés und Restaurants zu durchsuchen, in denen die ansässigen Juden verkehrten. Aus einem Café trieben die Vlajka-Leute die Juden auf die Straße und schlugen sie brutal zusammen. Dann demolierten sie in der Prager Straße die Auslagen der Geschäfte jüdischer Unternehmer. Zeugen riefen die Polizei herbei, die Randalierer hatten aber die Stadt rasch verlassen. Auf dem Rückweg nach Prag machten sie in Dobříš Halt, wo sie, antisemitische Losungen rufend, mit Steinen die Fenster der hiesigen Synagoge einwarfen. Wieder gelang es ihnen vor Erscheinen der Polizei, den Autobus zu besteigen und zu verschwinden. Auf der Landstraße vor Prag erwartete sie jedoch eine Polizeistreife, die alle Männer festnahm. Es folgte eine Untersuchung, und die Gewalttäter wurden bestraft. Ihr Anführer Rovný erhielt als Höchststrafe vier Monate Gefängnis. Ein Teil der Randalierer beteiligte sich in den folgenden Jahren an weiteren Aktionen von Vlajka, einige von ihnen standen dann nach der Befreiung des Landes vor Retributionsgerichten. Oldřich Rovný wurde zu 20 Jahren Gefängnis verurteilt, Jaroslav Čermák, der angebliche Organisator des Pogroms, hingerichtet, desgleichen Rys-Rožsěvač, der Führer der Bewegung Vlajka.

HANS HEMPEL. PŘÍKLAD NEPOVEDENÉ KARIÉRY

Jan Vajskebr

Jedním z mýtů, které kolují o příslušnících *Waffen-SS* a zvláště jejich důstojnících, je pověst sice fanatických a bezohledných, zato čestných a ideově kovaných „árijců“. Tento zkrslý obraz poskytují zejména poválečné vzpomínky bývalých příslušníků SS, které někteří autoři přijímají nekriticky. Realita byla mnohem prostší i barvitější. Ve *Waffen-SS* rozhodně nechyběly různé zlořády, krádeže, defraudace a násilnosti nevyjímaje. Svědčí o tom nejen tisíce případů, které musely řešit soudy pro SS a policii, ale také existence speciálních nápravných zařízení pro příslušníky SS a policie.

Jedním z příkladů nám může být i osud Hanse Hempela, velitele 1. roty strážního praporu SS „Böhmen-Mähren“, která vykonávala v období od listopadu 1940 do dubna 1942 službu v Malé pevnosti Terezín.

Hans (Johannes) Hempel se narodil 16. března 1903 v Berlíně, hlavním městě císařského Německa. Jeho život potomka ze středostavovské rodiny by se možná ubíral poklidnou cestou, kdyby do něj nezasáhla první světová válka. Hans Hempel zřejmě patřil, podobně jako většina jeho dětských vrstevníků ovlivněných vlasteneckou (či spíše militaristickou) výchovou a propagandou, k naivním přívržencům válečného tažení. Než však stačil dorůst do dospělého věku, skončila válka porážkou Ústředních mocností. Nastávající období znamenalo v mnoha ohledech radikální rozchod s předchozí epochou. V Německu došlo ke svržení anachronického císařství, ale základy parlamentní demokracie se ukázaly být velmi vratké. Také pro patnáctiletého Hempela představovala vojenská porážka a následné občanské nepokoje velkou frustraci, kterou se pokusil vyřešit tím, že se přidal ke vznikajícím polovojenským skupinám (tzv. *freikorpsům*), které bojovaly jak proti radikálně levicovým hnutím, tak na nových východních hranicích Německa. Zařazení do *Freikorps Reinhard* v letech 1918–1920 mu vyneslo i přes nízký věk titul „frontového bojovníka“ (*Frontkämpfer*, resp. *Freikorpskämpfer*), když se účastnil potlačení spartakovského povstání v Berlíně. Svůj odpor proti levici prokázal i později, když v době železniční stávkou pomáhal jako vlakvedoucí.¹⁾

Po dramatických poválečných letech však došlo k jisté konsolidaci tzv. Vy-

SS-Obersturmführer Hans Hempel (ABS).

(*Chef des Ausbildungswesen der SA*) v hodnosti Gruppenführer.³⁾ Po rozpuštění této organizace nastoupil v roce 1935 na místo úředníka u Zemské pojišťovny v Kasselu v Hessensku-Nasavsku. V letech 1938–1939 pak působil jako vedoucí přeškolovacího střediska NSV pro nezaměstnané (*Umschulungsstelle für Berufsverletzte der NSV*).

To už ale několik let vládla v Německu nacistická strana v čele s Adolfem Hitlerem. Jestli Hempel patřil mezi sympatizanty NSDAP nebo některé národovecké skupiny už před uchopením moci v březnu 1933, bezpečně nevíme, i když jeho pravicová orientace byla zřejmá. Jisté je, že jeho další směřování tato událost radikálně změnila. Hempel sice nepatřil mezi tzv. staré členy strany, ale svoji další kariéru s nastupujícím režimem jednoznačně spojil. Dne 20. března 1933 vstoupil zároveň do NSDAP (č. 1 887 050)⁴⁾ i do SS (č. 62 878). Činnost v této stále mocnější organizaci se poté odvíjela paralelně s jeho „civilním“ životem. Hned na počátku ale Hempel učinil rozhodnutí, které mu kariéru v SS zkomplikovalo.

V březnu 1933 se zasnoubil s o devět let mladší stenotypistkou Edith Hollatz.⁵⁾ Jako příslušník SS ovšem potřeboval k zasnoubení nebo sňatku povolení říšského vůdce SS.⁶⁾ Hempel toto nařízení obešel, nebo o něm nevěděl, což se ukázalo při jeho žádosti o povolení sňatku. Oddělení *Erbgesundheits* rasového a osidlovacího úřadu SS vzneslo proti sňatku námitky, neboť řada blízkých příbuzných nevěsty onemocněla tuberkulózou a rovněž Edith trpěla vážnými chorobami dýchacích

markské republiky, která se na krátko dostala do období konjunktury. Své místo v civilním životě se pokoušel najít i mladý Hempel. V roce 1923 nastoupil po vyškolení na místo bankovního úředníka. Poté pracoval jako správní zaměstnanec v průmyslu. Kariéru si zlepšoval dalším vzděláváním. V roce 1930 dodělal dodatečně maturitu a studium završil 27. února 1932 v pruském Královci (Königsberg) získáním titulu diplomovaného obchodníka.²⁾ To už však v Německu vrcholila hospodářská a politická krize, která republiky zlomila vaz. Jako statisíce jiných se bez práce ocitl i Hempel. Teprve po čase se mu podařilo nastoupit na pozici školitele u šéfa výcviku

Hempel (druhý zleva) ve společnosti velitele policejní věznice v Terezíně SS-Hstuf. Heinricha Jöckela (uprostřed s knírem), neznámého důstojníka SS a muže v civilním oděvu v areálu policejní věznice v Malé pevnosti (ABS).

cest a měla podezření na plicní onemocnění. Úřad proto doporučil další prošetření jak zdravotního stavu rodinných příslušníků a předků, tak samotné nevěsty.⁷⁾ Hempel však na vyjádření už nečekal a 17. února 1934 se přes odpor jemu nadřízeného vrchního úseku SS (*SS-Oberabschnitt*) Nordost a bez souhlasu říšského vůdce SS oženil. Důvodem tohoto spěchu bylo zřejmě i těhotenství jeho ženy, která mu 20. července 1934 porodila syna Jürgena.⁸⁾

Zdá se, že tato skutečnost obměkčila i jeho nadřízené, neboť v SS nadále setrval, i když jeho kariéru nelze označit za nijak závratnou. Jak už bylo řečeno, do SS vstoupil 20. března 1933 a po uplynutí zkušebního období mu byla 24. září téhož roku udělena nejnižší poddůstojnická funkce SS-Unterscharführer.⁹⁾ Do února 1934 pak působil jako příslušník 18. SS-Standarte v rámci vrchního úseku SS Nordost. V únoru a březnu 1934 absolvoval kurz na důstojnické škole v Möllnu a poté až do ledna 1935 působil jako velitel družstva a později čety na důstojnické škole v Leisnig/Saale v Sasku. Následující měsíc nastoupil službu u ženijního praporu *SS-Verfügungstruppen*. V září 1935 byl převelen do Kasselu,¹⁰⁾ kde se stal velitelem čety a sportovním referentem u 35. SS-Standarte, od prosince 1938 pak velitelem čety u 3. štábní roty. Jeho působení v SS s sebou přinášelo i služební postup. Dne 9. listopadu 1936 byl povýšen do hodnosti SS-Oberscharführer¹¹⁾ a velkým dnem se pro něj stal 24. listopad 1939, kdy ho jmenovali s platností od 9. listopadu 1939 do důstojnické hodnosti SS-Untersturmführer.¹²⁾

V této době už pravděpodobně pobýval v českých zemích, neboť byl v srpnu 1939 přikázán jako zaměstnanec na pozemkový úřad (*Bodenamt*) v Praze. Udě-

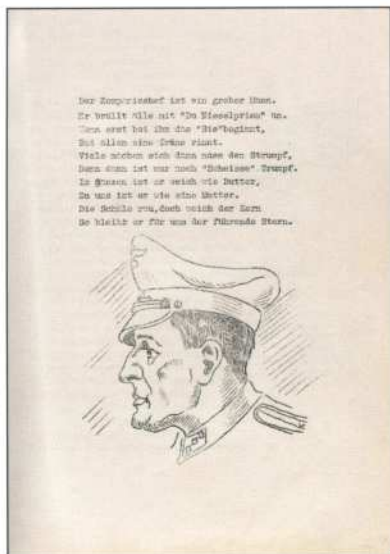
lení pamětní medaile na 1. říjen 1938, tedy za „Znovupřipojení Sudet k německé říši“, které dostal v poslední den roku 1940, totiž nutně nemusí ukazovat na jeho aktivní účast v této neblahé operaci.¹³⁾ O počátcích jeho pobytu v české metropoli nemáme dostatek zpráv, ale bezpečně lze doložit, že 12. dubna 1940 získal v Klánovicích u Prahy arizovaný byt po židovském majiteli jménem Stricker.¹⁴⁾ Tento fakt zřejmě souvisel s Hempelovým jmenováním do štábu 108. SS-Standarte v Praze, která byla součástí XXXIX. úseku SS (*SS-Abschnitt XXXIX*). Další pramen pro změnu hovoří o tom, že počínaje 1. květnem 1940 působil jako důstojník *Allgemeine-SS* na pozemkovém úřadě.¹⁵⁾ Zde se v rámci Gruppe III stal úředníkem oddělení „c“ (*Grundstückverkehr und Siedlungsfinanzierung*) a vyřizoval agendu živnostenské přidružené výroby (*Gewerbliche Nebenbetriebe*).¹⁶⁾

V této důležité instituci okupační správy, jejímž úkolem byla mj. germanizace půdního fondu v protektorátu, ale dlouho nevydržel. Důstojníci *Allgemeine-SS* představovali vhodný rezervoár pro stále rostoucí útvary *Waffen-SS*. Jedním z nově zformovaných útvarů byl i strážní prapor SS Böhmen-Mähren (*SS-Wachsturmbann*, později *SS-Wachbataillon Böhmen-Mähren*), který vznikl z protektorátních příslušníků XXXIX. úseku SS. Do čela strážního praporu byl postaven SS-Hauptsturmführer Michael Kneißl, kdežto Hans Hempel byl 2. srpna 1940 pověřen velením 1. roty.¹⁷⁾ Téhož dne došlo k jeho převedení ve stejné hodnosti (*SS-Untersturmführer der Reserve*) z *Allgemeine-SS* do *Waffen-SS*.¹⁸⁾ Následně 8. srpna 1940 byl vyzván k okamžitému nástupu do Brna, aby se ujal své funkce.¹⁹⁾ Záhy se tak stalo a z Hempela se stal velitel jednotky SS.²⁰⁾

Strážní prapor SS Böhmen-Mähren vznikl 30. července 1940. Ve službě vystřídal odcházející útvar 9. *SS-Totenkopfstandarte* a sloužil především k ostraze budov tajné státní policie (gestapa), zejména pak vězeňských zařízení. Zpočátku se jednalo pouze o objekty v Brně, tedy policejní věznice v Kounicových a Sušilových kolejích a vězeňský tábor v ulici Veveří.²¹⁾ Na podzim 1940 však bylo rozhodnuto, že se strážní prapor SS Böhmen-Mähren ujme i ostrahy policejní věznice v Terezíně, která byla zřízena v červnu 1940. Vybrána byla Hempelova 1. rota, která se 1. listopadu 1940 v počtu 70 mužů přesunula z Brna do Terezína.²²⁾ Zde plnila v souladu s obecným určením praporu funkci strážní jednotky. Její příslušníci vykonávali zejména strážní službu na valech a u vězeňských pracovních komand. Vedle ostrahy pak byl náplní útvaru především výcvik nových branců.

Příslušníci SS vedli na rozdíl od vězňů v Malé pevnosti vcelku bezproblémový život a Hempel jistě mnoho práce neměl. Jednotka nebyla početná a služba musela být rutinní. Své povinnosti ale zřejmě plnil ke spokojenosti nadřízených, neboť byl k 30. lednu 1941 povýšen do hodnosti SS-Obersturmführer der Reserve.²³⁾ Jak napovídá datum, stalo se tak u příležitosti osmého výročí jmenování Adolfa Hitlera říšským kancléřem a počátku nacistického režimu v Německu. Další počty se mu dostalo 20. dubna 1941, kdy mu byl propůjčen válečný záslužný kříž 2. stupně s mečí.²⁴⁾

Z hlediska nacistické ideologie a zvláště Himmlerova světónázoru však Hempel zaostával v jednom ohledu. Říšský vůdce SS požadoval od každého ze svých

Karikatura Hempela v satirické brožůře vydané příslušníky strážní roty SS v Malé pevnosti (ABS).

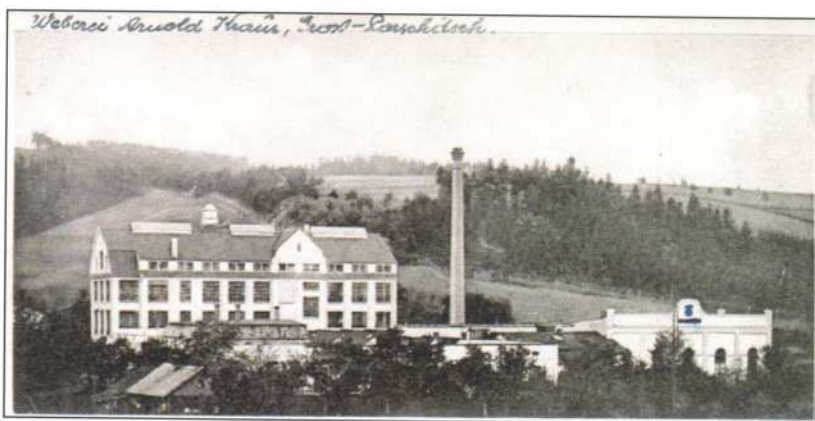

Odměna za služby v podobě válečného záslužného kříže 2. třídy s meči Hempelovi zcela evidentně nestačila (ABS).

důstojníků nejméně čtyři děti, ale Hempel si s ohledem na zdravotní stav svojí ženy mohl dovolit jen jedno. Tuto skutečnost mohl vyvážit víceméně automatickým vstupem do společnosti *Lebensborn*, která podle Himmlerových představ zabezpečovala rasově správný růst německé populace. Jeho povinností bylo zasílání příspěvku ve výši jedné říšské marky měsíčně na účet společnosti.²⁵⁾ V březnu 1941 se Hempel stal i držitelem průkazu „čestného člena“ spolku *Lebensborn* č. 3925.²⁶⁾

Arizátor

Hempelovy ambice však kariéra v SS zřejmě neuspokojovala. Záhy se rozhodl využít okolností, které mu nabízela doba – stát se velkopodnikatelem. Onu příležitost představovala arizace, která mu umožňovala nabýt majetku, na který by za normálních okolností mohl jen těžko pomyslet. Kdy se přesně začal Hempel zabírat myšlenkou na získání židovského podniku, není možné určit. Jisté je, že na počátku října 1940, tedy už v době své služby u strážního praporu SS Böhmen-Mähren, rozebíral svůj záměr arizovat židovskou firmu Rosenbaum u. Schiller, velkoobchod s chemikáliemi, s okresním hospodářským poradcem (*Kreiswirtschaftsberater*) SS-Unterscharführerem Esslerem, který mu přislíbil rozsáhlou podporu ze strany NSDAP. Zároveň mu ovšem poradil, aby poslal žádost přes K. H. Franka na příslušná místa v Úřadu říšského protektora. Hempel tak ale neucínil okamžitě a obrátil se nejprve na velitele XXXIX. úseku SS-Oberführera

Životní úspěch Hanse Hempela přišel s arizací továrny Arnolda Krause ve Velkém Poříčí (NA).

Waltera Opländera s prosbou o přímělu u státního tajemníka.²⁷⁾ Navíc se později prostřednictvím Spojovací ústředny NSDAP u říšského protektora v Čechách a na Moravě²⁸⁾ ucházel o arizaci palírny Karl Singer ve Vizovicích na Moravě.²⁹⁾ Jakkoliv tyto aktivity nepřinesly hmatatelný úspěch, svědčí o tom, že se Hempel definitivně rozhodl s podporou stranických složek a okupačního aparátu pro dalekosáhlé podnikatelské aktivity. Jeho příští pokus byl ještě odváznější a jak záhy uvidíme i výrazně úspěšnější.

Do centra Hempelovy pozornosti se dostala tkalcovna *Gross-Porschitscher mech. Buntweberei Arnold Kraus*³⁰⁾ v obci Velké Poříčí na Náchodsku.³¹⁾ Ta si ce patřila původně židovskému majiteli, ale nyní se nabízela „zasloužilým“ občanům německé národnosti na prodej. Krausova textilka zřejmě patřila mezi poměrně úspěšné a tudíž lukrativní firmy a vyvolávala nemalý zájem. V roce 1940 činil její obrat 8,7 milionu korun při ročním zisku 933 tisíc korun.³²⁾ Jak se Hempel o továrně dozvěděl a z jakého důvodu se rozhodl právě o její arizaci ucházet, z dostupných pramenů nevyplývá.³³⁾ V době, kdy do soupeření vstoupil, však měl už zápas o textilku několik kol za sebou.

Podívejme se nejprve na jeho největší rivaly. K nejvážnějším uchazečům patřil Herbert Jerzabek, který až do třicátých let provozoval rodinnou továrnu na textil v Novém Městě na Moravě. Poté, co v době krize zkrachoval a dostal se dokonce pro dluhy do vězení, se mu podařilo otevřít úspěšný obchod s konfekcí. Novou možnost provozovat textilku dostal Jerzabek 14. prosince 1940, kdy společně se dvěma baltskými Němci obdržel předběžný souhlas k získání firmy Arnold Kraus. Ve svém úsilí pokračoval i po odstoupení jednoho ze společníků, ale další jednání ztroskotala na finanční otázce. Přesto Jerzabek ve spojení s Karlem Augustem Polenem intenzivně usiloval o získání textilky ještě v průběhu roku 1941.

Dalším uchazečem byl Dipl. Ing. Arnold Leihberg, německý přesídlenec z Rigy. Tento bývalý exportér lnu nenašel v říšské župě „Wartheland“, kde se původ-

ně usadil, žádné uplatnění, a snažil se proto najít své štěstí v protektorátu. Dostalo se mu podpory od *Deutsche Umsiedlung-Treuhand-Gesellschaft* a od sudetského Němce Wenera Hasselblatta, K. H. Frankova „starého známého“. Ačkoliv státní tajemník přislíbil, že se případu ujme, nezdá se, že by v této záležitosti nějak výrazně intervenoval.³⁴⁾

Mezi další kandidáty, jejichž počet se průběžně měnil, patřili také nepřilíh úspěšný podnikatel Ing. Patzak-Poor a treuhänder a bývalý úředník Krausovy továrny Gottlieb Knerich. Hempel však neponechal nic náhodě a obrátil se v záležitosti arizace firmy Arnold Kraus na nejvyšší místa v protektorátu. Dne 21. srpna 1941 hovořil telefonicky s „šedou eminencí“ okupační správy, Frankovým tajemníkem, vrchním zemským radou SS-Sturmbannführerem dr. Robertem Giesem. Na základě rozhovoru s ním pak předložil o týden později žádost o arizaci Krausovy továrny. Ve své žádosti uvádí, že od vypuknutí války pobývá v protektorátu a už delší čas si pohrává s myšlenkou se v tomto prostoru usadit a osamostatnit. Financování podniku měl údajně zajištěno.

Hempel svoji žádost podpořil dalším dopisem Giesovi o čtrnáct dní později. Z jeho obsahu se zdá, že mezitím došlo k jisté dohodě mezi některými uchazeči. Tvrdí v něm, že další z uchazečů Patzak-Poor, rovněž příslušník SS, by měl větší zájem o pronájem textilky *Aktiengesellschaft für Textilindustrie Gustav Deutsch* ze Dvora Králové. Pokud by mu bylo vyhověno, ustoupil by Patzak-Poor od svého požadavku na arizaci firmy Arnold Kraus, čímž by se uvolnila cesta Hempelovi. Hempel byl, jak sám píše, na arizaci poříčské továrny z různých důvodů zvláště zainteresován. Svůj požadavek opíral rovněž o vážný zdravotní stav své ženy, které by vysokohorská poloha továrny pomohla při léčbě tuberkulózy.³⁵⁾

Referát „Entjudung“ skupiny „Wirtschaft“ Úřadu říšského protektora, který příslušnou agendu vyřizoval, jeho uchazečství připustil, ovšem s tím, že se zapracuje jako odborník a splní finanční předpoklady. Přijetí Hempelovy kandidatury

Smlouva o poskytnutí úvěru ve výši 7 milionů korun poskytl Hempelovi s Knerichem potřebné prostředky k arizaci textilky. Z prakticky nemajetného člověka se rázem stal velkopodnikatel (ABS).

se nejeví až tak zvlášt' překvapivé, když se o záležitost arizace firmy Arnold Kraus osobně zajímal Gies.³⁶⁾ K 10. říjnu 1941 se nabízeli vedle Hempela následující zájemci: Ing. Arnold Leihberg, Ing. Ernst Patzak-Poor, Gottlieb Knerich, Friedrich Schneider z Boskovic a firma Richard Mehner z města Limbach v Sasku. Rozhodnutí o arizaci Krausovy textilky mělo padnout současně s „odžidovštěním“ firem Königinhofer Textil-A.G. (uchazeč Zogelmann) a Stern and Co. ve Staré Pace (firma Kosmanos A.G a Blaschke).³⁷⁾

Aby Hempel zvýšil své šance, rozhodl se spojit s dosavadním důvěrníkem (*Treuhänder*) v Krausově továrně Gottliebem Knerichem.³⁸⁾ Společně založili komanditní společnost. Hempel se stal osobně ručícím společníkem, tedy komplementářem, a Knerich působil jako komandista s vkladem sto tisíc korun.³⁹⁾ Nebyli ostatně sami, neboť i Leihberg se pokusil spojit své síly s SS-Hauptsturmführerem Albrechtem. Tento krok se Hempelovi rozhodně vyplatil. Do užšího výběru na konci října postoupili Ing. Leihberg, Ing. Patzak-Poor a společníci Hempel-Knerich. Souhlas se zahájením jednání o nabytí firmy nakonec dostala posledně zmíněná skupina. Upřednostnění Hempela zdůvodnil referát „*Entjudung*“ argumentem, že se jedná o účastníka války; ze stejného důvodu pak byla odmítnuta žádost Ing. Leihberga. Patzak-Poor byl vyřazen na základě expertízy vypracované SD, podle které disponoval „v odborném ohledu slabými znalostmi“ a jeho dosavadní vedení podniku bylo označeno jako „nepříznivé“. To však nebránilo, aby byl Patzak-Poor brán v úvahu jako kandidát na prodej podniku *Aktiengesellschaft für Textilindustrie Gustav Deutsch*.⁴⁰⁾ Referát vybědl skupinu Hempel-Knerich, aby předložila nejpozději do 10. listopadu 1941 nákupní smlouvu s tím, že konečné rozhodnutí tak může být učiněno do deseti dnů. Toto řešení tak nápadně připomíná Hempelův návrh ze září, resp. je zcela v jeho intencích.⁴¹⁾

Dobrozdání v tomto duchu zaslal referát „*Entjudung*“ také Giesovi. Dvojice Hempel-Knerich se mu údajně jevila jako optimální řešení. Zatímco Hempel měl náležitou ideologickou podporu coby příslušník SS, účastník války a byl povoláním obchodník, Knerich pracoval už řadu let jako odborník přímo u firmy Arnold Kraus. Celá záležitost však ještě mohla ztroskotat na penězích, protože Hempel ani Knerich pochopitelně potřebným kapitálem nedisponovali. Ten jim měla poskytnout tzv. *Reichswirtschaftshilfe*, což byl projekt na podporu německého hospodářství v protektorátu poskytovaný prostřednictvím bank.⁴²⁾ Hempel s Knerichem dosáhli při jednání o financování svého záměru nemalého úspěchu, když jim německá banka *Kreditanstalt der Deutschen*⁴³⁾ projevila ochotu poskytnout úvěr ve výši 7 milionů korun.⁴⁴⁾ Referát Giesovi sdělil, že předběžný souhlas je již připraven. Oba společníci měli za firmu zaplatit téměř 9 milionů korun.⁴⁵⁾

Hempelovi protivníci však nehodlali složit zbraně. Nejvytrvalejším a nejdohodlanějším byl bezesporu Ing. Herbert Jerzabek. Už 15. října 1941 podal rozklad čítající 51 stran (!), podle kterého měl nezpochybnitelné právo na koupi Krausovy textilky právě on. Po vydání souhlasu o arizaci firmy skupinou Hempel-Knerich zažádal o odročení tohoto rozhodnutí. Jerzabek dokonce usiloval o přijetí u K. H. Franka, což mu bylo zamítnuto. Ani poté ovšem nehodlal ustoupit a byl odhodlán

oznámit celý případ kanceláři vůdce. Jednání o továrně označil za „nápadně tajemná a urychlená“ a zpochybnil také kvalifikaci obou nových majitelů. Hempel byl podle něj „pouhý obchodník“, který o textilu patrně nic neví, a dosavadního treuhändera Knericha považoval jen za obyčejného účetního. Jerzabek samozřejmě neopomenul zdůraznit své kvality a přednostní nárok na získání zaslíbeného podniku. Přesto byla stížnost Ing. Jerzabeka opětovně zamítnuta.⁴⁶⁾

Konečnými vítězi se tak stali Hempel s Knerichem. Smlouva o koupi mezi firmou *Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus*, zastupovanou jediným vlastníkem Arnoldem Krausem, a komanditní společností *Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus Nachf.*, zastupovanou společníky Hemplem a Knerichem, byla podepsána 24. listopadu 1941 ve Velkém Poříčí.⁴⁷⁾ Oběma společníkům připadl na jejím základě veškerý majetek podniku tak, jak byl disponibilní a využíváný pro jeho chod k 31. červenci 1940.⁴⁸⁾ Celková prodejní cena přesahovala čtyři miliony korun, přesněji 4 230 917,40 K.⁴⁹⁾ Tuto částku měli kupující zaplatit ve čtyřech splátkách do devíti měsíců ode dne doručení schválení této smlouvy říšským protektorem.⁵⁰⁾ O odkoupení nemovitostí, na kterých podnik Arnold Kraus stál, případně, které vlastnil, byla uzavřena zvláštní smlouva. Pozemky, ležící v katastru Velké Poříčí, ale také Náchod, Horní Jelení v okrese Vysoké Mýto, se vším, co k nim patřilo a bylo využíváno pro chod závodu, tedy zejména strojní vybavení, náčiní, zařízení a přístroje, byly prodány za částku 1 700 000 korun.⁵¹⁾ Dohromady tak měli noví majitelé zaplatit šest milionů korun, tedy o třetinu méně než činil původní odhad.

O tom, jak si své podnikání Hempel představoval, vypovídá pracovní plán, který sestavil 10. prosince 1941 v Terezíně. Výsledkem byla svérázná hospodářská a personální koncepce, která měla více společného s ideologií než ekonomikou. Jakékoliv investice do rozšíření závodu zatím nepřipadaly z finančních důvodů v úvahu, nicméně Hempel aspoň uvažoval o rekonstrukci areálu a plném využití kapacity továrny, která údajně dosud vyráběla pouze na 40–50 %.⁵²⁾ Do budoucnosti hleděl v každém případě optimisticky. S dosavadní bilancí očekával zisk a i při měsíční splátce 65–70 tisíc RM si byl jist, že chod podniku nebude ohrožen.⁵³⁾ Hempel si sliboval výrazné navýšení produkce při zachování nákladů, a to pouze v důsledku převzetí podniku do německých rukou. V továrně hodlal vyučít řadu 20 až 21letých příslušníků SS, kteří by později, po dalším vzdělání, obsadili odpovídající místa. Hempel tím podle svých slov sledoval rovněž posílení „němectví“ na vysloveně českém Náchodsku.

Klíčovou postavou se vzhledem k Hempelově nepřítomnosti a časové zaneprázdněnosti stal Gottlieb Knerich. Ze 123 zaměstnanců podniku byl Knerich vedle mistra jediným Němcem pracujícím ve firmě.⁵⁴⁾ Jelikož mu však vážně hrozila možnost povolání k plnění branné povinnosti, vypracoval Hempel žádost o prodloužení jeho uvolnění z vojenské služby (*UK-Stellung*) s tím, že Knerich ovládá všechny obory v podniku a je v současnosti nenahraditelný. Svoji argumentaci podepřel tvrzením, že výrobní program továrny údajně tvoří z poloviny armádní zakázky.⁵⁵⁾

Podnikání však nakonec bylo evidentně komplikovanější, než si společníci představovali. Do finančních potíží se dostali prakticky okamžitě. Už v případě první splátky dokázali splatit pouze polovinu, a to vzhledem ke komplikacím s platbami prostřednictvím *Reichswirtschaftshilfe*.⁵⁶⁾ V dubnu 1942 už projevoval Hempel velké starosti o úvěrové záležitosti. Při jednání tak Knerichovi doporučoval poukazovat na to, že podnik je rentabilní a že nestojí na seznamu firem určených k likvidaci, ale naopak patří k těm, které dodávají pro *Waffen-SS*.⁵⁷⁾

V této době se také prudce změnil postoj nejvyššího velení SS k záležitostem arizace ve prospěch příslušníků SS v době války. Impulsem se stal rozkaz říšského vůdce SS z 5. ledna 1942, ve kterém se doslova praví: „S okamžitou platností vyloučím z SS [každého] důstojníka, který se v současné době, kdy miliony vedou těžké boje na frontě, s využitím postavení důstojníka SS snaží získat (arizovat) židovský podnik, ke kterému by se jinak svojí vlastní silou a schopností nedostal.“ Tento rozkaz rozvedl velitel *Waffen-SS* v protektorátu SS-Brigadeführer von Treuenfeld, podle něhož nadále museli všichni příslušníci SS v protektorátu žádat služební cestou před převzetím židovského podniku povolení vyššího velitele SS a policie, tedy K. H. Franka.⁵⁸⁾ Doba velkolepých plánů do budoucnosti končila a do popředí se dostávaly otázky zvýšeného válečného úsilí, které mělo spasit Velkoněmeckou říši.

Defraudant

Nad Hemplem se začala stahovat mračna už v době jeho velkého úspěchu. Zdravotní stav jeho ženy Edithy, která se od září 1939 léčila na souchotiny (tuberkulózu plic) na I. lékařské klinice Německé (Karlovy) univerzity pod dohledem jejího ředitele prof. Jahna, se stále zhoršoval. Na počátku roku u ní propukla choroba na plno a musela být od 16. ledna 1941 hospitalizována na výše uvedené klinice s otevřenou tuberkulózou, pneumotoraxem a zánětem pohrudnice.⁵⁹⁾ Nejlepším řešením se pro ni stal pobyt v sanatoriu pro léčbu tuberkulózy ve Vyšných Hágach ve Vysokých Tatrách na Slovensku prostřednictvím *NSV-Tuberkulose-Hilfswerk*.⁶⁰⁾ Zdravotními problémy ostatně trpěl i Hans Hempel, jemuž vzhledem k žaludečním potížím předepsal lékař přísnou dietu.⁶¹⁾

Ke zdravotním problémům se přidaly i materiální. Jak vyplývá z dochované dokumentace, trpěla Hempelova rodina chronickým nedostatkem financí po dlouhou dobu.⁶²⁾ Důvodem mohlo být právě špatné zdraví jeho ženy, jejíž léčba stála mnoho peněz.⁶³⁾ Hempel se tak snažil získat hotovost, kde se dalo, a to i značně pochybným způsobem.⁶⁴⁾ Pro nesrovnalosti v nakládání se služebními požitky se však dostal do pozornosti kontrolních orgánů. Ještě 7. listopadu 1941 soud pro SS a policii v Praze odpověděl na dotaz dr. Giese, že disciplinární řízení proti Hempelovi nebylo zavedeno, ale je zřejmé, že vyšetřování už v této době probíhalo.⁶⁵⁾ V dubnu 1942 nakonec došlo k Hempelově zatčení. Osudným se mu stala podezřelá manipulace s pohonnými hmotami u strážní roty SS v Terezíně. Hempel u příležitosti převozu dvou nákladních automobilů do Brna vyfasoval poukazy na 480 litrů pohonných hmot, které nebyly zapsány do stavu roty, ale využity k soukro-

Konzumaci alkoholických nápojů se Hempel rozhodně nevyhýbal. Nezřízené pití se stalo jednou z příčin jeho pádu (ABS).

mým jízdám do Prahy. Aby zabránil zpětné kontrole, nechal Hempel jednoduše vypojit tachometr a uskutečněné cesty se nezapisovaly do knihy jízd. Zpronevěřil tak jednoduše značné množství pohonných hmot. Z dnešního pohledu se celá záležitost může zdát relativně málo významná, ale v době války trpělo nacistické Německo palivovou krizí a pohonné látky byly vydávány na příděl. Obvinění z nepovoleného odběru benzínu proto nelze zlehčovat.⁶⁶⁾

Tento Hempelův přečin však nebyl zdaleka jediný, neboť se při vyšetřování zjistilo, že podnikl se služebním vozem v průběhu roku 1941 a na začátku roku 1942 řadu soukromých cest. Následně byl vyslýchán řidič vozu SS-Rottenführer Held. Nutno ovšem podotknout, že minimálně část jízd od konce srpna do začátku října 1941 se uskutečnila mezi Prahou a Karlovými Vary, kde v léčebně SS pobývala Hempelova těžce nemocná manželka. Hempel údajně pro žaludeční nemoc nebyl schopen cesty vlakem a byl nucen využívat služebního vozu.⁶⁷⁾ Toto tvrzení je částečně pravdivé, na druhou stranu mu tyto potíže evidentně nebránily v jeho rozsáhlých podnikatelských aktivitách a navíc byl jako důstojník SS trvale zařazen do kategorie „Kv.“, tedy „schopný válečného nasazení“ (*Kriegsverwendungsfähig*). O tom, že ani při údajně vzorném německém pořádku neprobíhalo vyšetřování snadno, svědčí i skutečnost, že nebyla k nalezení kniha jízd, která by umožnila celou kauzu podrobně zrekonstruovat.⁶⁸⁾

V průběhu vyšetřování se začaly objevovat stále nové a nové skutečnosti o Hempelově ne zcela čistém jednání. Například na Vánoce 1940 obdržela strážní rota SS v Malé pevnosti od pražského gestapa dárek v podobě bedny s mýdlem, cukrem a dalšími nedostatkovými komoditami, jako zvláštní ocenění za výkon „namáhavé služby“.⁶⁹⁾ Tato zásilka však k mužstvu vůbec nedorazila. Jejich velitel byl také obviněn z prodeje prasete, které dostal od gestapa pro mužstvo. I pro tento přečin měl však Hempel své vysvětlení. Prodal údajně pouze půlku, neboť

by se při tehdy nízkých stavech strážní roty v Terezíně stejně maso zkazilo a utřené peníze využíval ve prospěch podřízené roty.⁷⁰⁾

V dubnu 1942 se navíc přidalo podezření ze zvláštního účetnictví velitele terezínské roty. Hempel byl od listopadu 1940 veden po více než rok jako samostatný strážník a dostával náhrady za stravné ve výši tří říšských marek denně. To bylo ještě pochopitelné v případě služebních cest, kterých Hempel absolvoval průměrně 10 měsíčně. V době, kdy se v Malé pevnosti nacházel, však přesto dle svědectví personálu a účetního odebíral stravu, aniž by se namáhal za ní platit. I po odečtení oprávněných náhrad se veliteli strážní roty podařilo zpronevěřit za necelý rok 945 RM.⁷¹⁾

Finanční nesrovnalosti provázely také problémy s Hempelovým vystupováním v jednotce i na veřejnosti, zejména v souvislosti s alkoholem. V kantýně pořádal tzv. kamarádkské večírky, na kterých nutil k nadměrnému pití i poddůstojníky roty. Večerku upravoval dle libosti a časnější odchod považoval za „porušení kamarádkské povinnosti“. Opakovaně dokonce agresivně budil své podřízené a vyžadoval jejich další účast na pitkách.⁷²⁾ Horší dopad měl však incident, který popsal výkonný poddůstojník terezínské roty SS Posádkovému velitelství SS v Praze. SS-Obersturmführer Hempel byl pozván důstojníky wehrmachtu na večírek do důstojnického kasina. Poté, co se náležitě posilnil, rozhodl si vyzkoušet své střelecké umění, vytáhl služební pistoli a začal střílet na lampu. Záhy se nechal strnout k fyzickému násilí, když zřádkoval armádního úředníka a sebral mu bankovku se slovy: „To si беру k sobě jako příspěvek ke dni wehrmachtu.“ Další úředník se pokusil záležitost urovnat, ale byl Hemelem rovněž napaden. Došlo také na šikanu, když útočník na postiženém vyžadoval, aby před ním stál v pozoru a vzdával mu počtu. Na závěr se prohlásil před konsternovanými příslušníky wehrmachtu za jejich nadřízeného. Tento incident Hempelovi rovněž neprospěl.⁷³⁾

Soud

Na základě těchto obvinění byl Hans Hempel vyšetřován a posléze zbaven funkce velitele strážní roty SS v Terezíně, suspendován a 17. dubna 1942 vzat do vazby.⁷⁴⁾ Jeho případ řešil VIII. soud pro SS a policii v Praze a už 19. května 1942 vynesl rozsudek. Hempel dostal za zpronevěru a další delikty dva a půl roku vězení, tisíc marek pokuty a zároveň mu byla odňata občanská práva na dobu dvou let.⁷⁵⁾ Tím však proces nekončil, naopak došlo k dalšímu posuzování jeho deliktů a 13. ledna 1943 Hempelovi vyměřil soud čtyři roky a dva měsíce káznice a pokutu 2 tisíc říšských marek.⁷⁶⁾ Zároveň byl provinilec vyloučen z SS, označen jako „*wehrunwürdig*“ a byla mu odejmuta občanská práva na dobu čtyř let. Jakmile rozsudek schválil říšský vůdce SS, bylo o Hempelově osudu rozhodnuto.⁷⁷⁾ Vykonavatel soudní pravomoci (*Gerichtsherr*) K. H. Frank rozsudek 1. dubna 1943 potvrdil a nařídil výkon trestu v trestním táboře pro SS a policii v Dachau.⁷⁸⁾ V květnu 1943 se tak jeho pobyt ve vazební věznici nachýlil ke konci. Na základě dochované dokumentace lze usuzovat, že byl vězeň nakonec odeslán do trestního tábora pro SS a policii v Danzig-Matzkau.⁷⁹⁾

Hempelovým odsouzením se nachýlil i osud arizovaného majetku. Akta referátu „Entjudung“ Úřadu říšského protektora ve věci „SS-Ostuf. Hempel“ dostal k dispozici soud pro SS a policii. Navíc si K. H. Frank z pozice své funkce *Gerichtsherr* soudu pro SS a policii zažádal o předložení vysvětlení, na jakém základě se Hempel podílel na arizaci firmy Arnold Kraus.⁸⁰⁾

Hempel se i z vazby snažil svůj nabitý majetek uchránit. Ostatně nešlo jen o něj, ale také o jeho rodinu. Ještě z vězení napsal Giesovi, že obdržel povolení k brzkému frontovému nasazení, aby se mohl rehabilitovat. Prosil, aby jeho žena Edith Hempel mohla disponovat jeho nákupní a komanditní smlouvou (*Kauf- u. Kommanditvertrag*). Žádost zdůvodnil argumentem, že od jeho zatčení je rodina bez příjmů.

Hospodářské oddělení Úřadu říšského protektora však neprojevalo v tomto ohledu slitování. S ohledem na druh a rozsah trestu nepřipadalo postoupení Hempelova nákupního a komanditní práva společnosti Arnold Kraus jeho ženě v úvahu. Naopak, zvláště s ohledem na odebrání občanských práv, se rozhodlo Hempelovi udělené povolení na spoluvlastnictví továrny na základě rozsudku odebrat. V úvahu pak přicházelo i převedení jeho podílu na válečné poškození. Definitivní tečku za jednou neúspěšnou arizací znamenal dopis Giese Hempelově manželce. V něm jí oznámil odmítnutí žádosti o ponechání textilky v jejich rukou s odůvodněním, že jsou ve hře německé zájmy v Protektorátu Čechy a Morava.⁸¹⁾ Tímto stručným dopisem se příběh arizace židovského majetku důstojníkem SS Hansem Hemelem uzavřel.

Hempelova žena Edith se zatčením svého muže dostala do obtížné situace. Zůstala prakticky bez prostředků a musela přijmout „azyl“, který jí poskytl rodinný přítel SS-Obersturmbannführer Krüger ve svém bytě v Klánovicích a později v penzionu Flora v Praze.⁸²⁾ Jejím jediným a nutno říci dost chatrným zdrojem financí se staly pohledávky jejího manžela, které se za pomoci Krügera snažila na dlužnicích vymáhat.⁸³⁾ Posledním řešením se pro ni stal nástup do zaměstnání. Navzdory léčení a pobytu v lázních však byla schopna vykonávat jen lehké kancelářské práce.⁸⁴⁾ Po přeškolení přijala v létě 1942 úřednické místo v Černínském paláci. Práci ovšem musela přerušit už v lednu 1943 a znovu odjet do lázní. Ty jí však příliš nepomohly a po několika týdnech musela být hospitalizována v nemocnici na Karlově náměstí v Praze. Jejich osmiletý syn, který do doby Hempelova zatčení navštěvoval školu v Terezíně, byl umístěn do dětského domova v Klánovicích a později v Hradci Králové, kam se dostal bezplatně na intervenci referenta sociální péče XXXIX. úseku SS u pražské pobočky Říšského vedení mládeže.⁸⁵⁾ Jelikož se zdravotní stav jeho matky neustále zhoršoval, skončil nakonec u své babičky z matčiny strany Anny Hollatz,⁸⁶⁾ která žila v pruském Královci.⁸⁷⁾

O dalším osudu Hanse Hempela se bohužel nepodařilo nalézt žádné další informace. Není tedy zřejmé, zda byl skutečně nasazen na frontu v rámci jedné z nápravných jednotek SS, kterým byly zpravidla svěřovány mimořádně obtížné operace. Nevíme ani, zda-li padl, nebo přežil, skončil v zajetí, nebo se mu vyhnul. Stopy mizí i po jeho rodinných příslušnících, manželce Edith a synovi Jürgenovi.

O směřování výchovy svého syna měl Hempel zřejmě zcela jasné představy. Jürgenovi však připravil osud zcela jinou budoucnost, než si představoval jeho otec (ABS).

Závěr

Osoba Hanse Hempela není ze všeobecného pohledu nijak významná. Rozhodně nepatří k osobnostem, které ovlivňují dějiny. Přesto nám může sloužit jako jistý odraz své doby. Hempel byl příliš mladý na to, aby se zapojil do první světové války, kterou německé císařství prohrálo. Frustrace z porážky ho přivedla do řad freikorpsu, který potlačoval spartakovské povstání. Ve dvacátých a na počátku třicátých let se pokoušel o kariéru v civilním životě, kterou lze označit více-méně za průměrnou. Po uchopení moci nacisty v Německu spojil svůj další osud s novým režimem, se kterým pravděpodobně i sympatizoval. Vstoupil do nacistické strany i do organizace, kterou čekal velký mocenský vzestup – do SS. Jeho postup v rámci SS, který si poněkud zkomplikoval „nepovoleným“ sňatkem, byl spíše nevýrazný, stejně jako jeho úspěchy v civilním životě. Příležitost ke společenskému vzestupu se mu naskytnula až krátce před vypuknutím druhé světové

války, když v létě 1939 dostal poměrně slušné místo v okupované Praze. V Protektorátu Čechy a Morava se mu nabízely nové možnosti. V rámci SS došlo k jeho povýšení na rezervního důstojníka a bylo mu svěčeno místo velitele jednotky SS, která vykonávala strážní službu ve vězeňských zařízeních německé policie. Toto postavení ho však zdaleka neuspokojovalo a zatoužil po skutečném vzestupu a finančním úspěchu. Za pomoci svých známých v NSDAP a SS se mu po počátečních neúspěších podařil velký úlovek, když arizoval velkou tkalcovnu na Náchodsku. Otvírala se tak před ním velkolepá budoucnost válečného podnikatele. Jak ovšem Hempelova kariéra strmě vystoupala, stejně střemhlavě spadla. Nejen že se mu příliš podnikání nedařilo, ale připojily se i osobní problémy. Špatný zdravotní stav jeho ženy i jeho osobní zdravotní potíže ho vedly k poněkud samovolnému nakládání se služebními požitky, což vyústilo v dubnu 1942 v jeho zatčení. Soud pro SS a policii v Praze ho pak nadvrát poslal do nápravných zařízení a připravil o veškeré předchozí zisky. Jeho rodina následně upadla do neřešitelných existenčních potíží, které znamenaly její rozpad. Osud Hanse Hempela a jeho rodinných příslušníků tím nekončí, ale ztrácí se v nedohledu.

Příběh Hanse Hempela možná není sám o sobě podstatný. Narušuje však zažitý obraz důstojníka SS, coby ideologicky čistého fanatika. Na jeho příkladě lze vypořadovat různé motivace, které vedli příslušníky mladší generace ke vstupu do organizace SS. Podstatnou roli hrála vidina společenského vzestupu a finančního úspěchu. Ten byl v řadě případů stejně rychlý jako krátký, ostatně tak jako historie zločineckého režimu, který tito muži pomáhali budovat.

■ **Jan Vajskebr** (1977), pracovník historického oddělení Památníku Terežín. Zabývá se represivním aparátem nacistického Německa, s důrazem na historii policejní věznic v Terežíně. Dále se věnuje organizaci německých uniformovaných složek v Protektorátu Čechy a Morava, zejména *Waffen-SS*, pořádkové policie a wehrmachtu.

Poznámky

¹⁾ Archiv bezpečnostních složek ministerstva vnitra (ABS), sign. S-413/7, Hempelův životopis sepsaný jeho bratrem Richardem (30. 1. 1943).

²⁾ Obhájil se prací „Zkoumání hospodárnosti pohonu na obchodních lodích“. ABS, sign. S-413/8, Handels-Hochschule zu Königsberg Pr. Diplom (27. 2. 1932).

³⁾ *Der Chef des Ausbildungswesens der SA* (Chef AW) – funkce zřízená 12. července 1933 ke koordinaci předvojenského výcviku příslušníků SA. V rámci vojenských táborek skrytých pod názvem sportovní školy (*Geländesportschulen*) mělo být během jednoho roku vycvičeno čtvrt milionu mužů jako milice pro případ obrany Německa. Po likvidaci špiček SA (tzv. Noc dlouhých nožů) byl Chef AW vyjmut z SA a až do zrušení projektu 24. ledna 1935 podřízen přímo Hitlerovi. Rudolf Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich*, Band I: 30. Januar 1933 bis 2. August 1934, Boppard 1969, s. 110–113.

⁴⁾ Podle jiného údaje byl do NSDAP přijat až 1. 5. 1933. Bundesarchiv (BA), fond Reichskartei NSDAP, sign. 3100, Film Nr. 40101.

⁵⁾ Edith Hollatz se narodila 11. dubna 1912.

- ⁶⁾ Himmler si rozkazem z 31. 12. 1931 vymínil schvalování všech zasnoubení příslušníků SS.
- ⁷⁾ BA, f. Rasse und Siedlungs-Hauptamt (RS), sign. c 230, Abt. Erbgesundheit beim Rasse- u. Siedlungsamt SS: Verlobungsgesuch Nr. 1668 (3. 2. 1934).
- ⁸⁾ Tamtéž, VII/710/34/1668 St./Ag.: Heiratsgesuch des SS-Scharf. Hans Hempel (19. 2. 1934); RF-SS, Abteilung 2, Nr. 1668: Heiratgenehmigung (19. 4. 1934).
- ⁹⁾ BA, f. SS-Führerpersonalakten (SSO), sign. 84-A, SS Sportschule Leisnig.
- ¹⁰⁾ BA, f. SSO, sign. 84-A, SS-Oberabschnitt Rhein, Abt. IId, Tgb.Nr.5402/35: Gesuch des SS-Scharf. Hempel (13. 12. 1935); Antrag auf Gewährung einer Zuwendung aus der Fürsorgekasse RF-SS.
- ¹¹⁾ Tamtéž, sign. 84-A, Beförderungsborschlag.
- ¹²⁾ ABS, S-413/8, Chef d. RuSHA-SS P2/g./Ba.: Beförderung (24. 11. 1939).
- ¹³⁾ ABS, sign. S-413/8, Medaile zur Erinnerung an den 1. Oktober 1938 (31. 12. 1940).
- ¹⁴⁾ Tamtéž, dopis Hempela Genossenschaftsbetrieb v Dračicích (30. 5. 1940).
- ¹⁵⁾ Tamtéž, RF-SS, SS-Personalhauptamt: Bestätigung (30. 4. 1940).
- ¹⁶⁾ Tato agenda se dotýkala tří oblastí: a) Begutachtung und Überprüfung, b) Feststellung von Möglichkeiten der Verwendung von Nebenbetriebe, c) Behandlung von Fragen des Ein- und Verkaufes auf genossenschaftlicher Basis für Siedler. Tamtéž, Organisation der Gruppe III. (11. 11. 1940).
- ¹⁷⁾ O vhodných kandidátech jednal 22. 7. 1940 velitel XXXIX. úseku SS-oberführer Walter Opländer v Berlíně. Tamtéž, SS-Abschnitt XXXIX, II/Az.16 b/25.7.40 (23. 7. 1940).
- ¹⁸⁾ Tamtéž, RF-SS, SS-Personalhauptamt Na./Di.: Bestätigung (2. 8. 1940).
- ¹⁹⁾ Tamtéž, SS-Wachbataillon Böhmen-Mähren, Az.: 9.i./8.8.40.Mi.Ho. (8. 8. 1940).
- ²⁰⁾ Na svém původním pracovišti se Hempel objevil ještě v březnu 1941 a oznámil, že se agendy bude moci opět ujmout až po ukončení války. ABS, sign. S-413/7, Gruppe III Abt. c Kr./Z: SS-Obersturmführer Hans Hempel (10. 3. 1941).
- ²¹⁾ VICE Jan Vajskebr, Strážní prapory SS v Protektorátu Čechy a Morava, TL 34/2006, s. 54–77.
- ²²⁾ ABS, sign. S-413/8, Transportkommandantur Brünn, Az. 43 f 12-Abt. I. Nr. 391/40: Transportbefehl (30. 10. 1940).
- ²³⁾ Návrh na Hempelovo povýšení podal jeho nadřízený SS-Hstuf. Kneißl 25. 10. 1940. Beförderungsvorschlag (25. 10. 1940); Tamtéž, RF-SS, jmenování H. Hempela do hodnosti SS-Obersturmführer (20. 1. 1941).
- ²⁴⁾ Tamtéž, propůjčení Kriegsverdienstkreuz 2. Klasse mit Schwertern (20. 4. 1941).
- ²⁵⁾ Důstojníci SS měli za „čestnou povinnost“ stát se členy spolku Lebensborn, kterému museli platit pravidelný příspěvek. Do hodnosti SS-Obersturmführer činila minimální částka jednu říšskou marku měsíčně, od hodnosti SS-Hauptsturmführer výše se jednalo o větší obnos podle příslušného tarifu. Za Hempela platil zpočátku poplatek zaměstnavatel, tehdy pozemkový úřad. Tamtéž, opis výnosu říšského vūde SS z 26. 11. 1938; Lebensborn-Beitragsabteilung, dopisy Hempelovi (17. 1. 1941, 4. 2. 1941).
- ²⁶⁾ Tamtéž, Lebensborn – Mitgliedausweis Nr. 3925 (SS-Ostuf. Hans Hempel).
- ²⁷⁾ ABS, sign. S-413/7, dopis Hempela Opländerovi (2. 10. 1940).
- ²⁸⁾ Originální název zní „NSDAP Parteiverbindungsstelle beim Reichsprotector in Böhmen und Mähren“.
- ²⁹⁾ ABS, sign. S-413/8, NSDAP Parteiverbindungsstelle beim RPiBM, VB/U-5000: Fa. Karl Singer, Wisowitz in Mähren (27. 8. 1941) a Hempelova odpověď (1. 9. 1941).
- ³⁰⁾ V některých pramenech je originální název firmy uváděn jako *Leinenwarenfabrik, Gross-Por-schitzer mech. Buntweberei Arnold Kraus*, ale i různé další mutace a zkomoleniny názvu.
- ³¹⁾ Firmu založil židovský obchodník s textílem Arnold Kraus v roce 1897. Její výrobní sortiment představovaly především ubrusy, kapesníky a jiné drobné textilní zboží. Drahomír Jančík, Eduard Kubů, Arizace a arizátoři, Praha 2005, s. 382–383.
- ³²⁾ Drahomír Jančík, Eduard Kubů, Arizace a arizátoři, s. 129.
- ³³⁾ Základní informace o arizaci obecně i mnoho zajímavých detailů o textilce Arnold Kraus přináší výše citovaná studie Arizace a arizátoři od autorské dvojice Drahomír Jančík a Eduard Kubů. S některými jejích údaji a interpretacemi však nelze souhlasit. Oproti tomu, jak se uvádí na s. 128 a 129, nedosáhl Hans Hempel nikdy vysoké hodnosti *SS-Obersturmbannführer* (orientačně ekvivalent podplukovníka), ale pouze *SS-Obersturmführer* (přibližně poručík). Ke zřízení židovského ghetta v Terezíně skutečně došlo v listopadu 1941, nicméně Hempel v té době sloužil už rok v policejní věznicí v Malé pevnosti. S nedobrovolnými obyvateli ghetta však nepřišel do styku, neboť strážní službu v ghettu obstarávalo protektorátní četnictvo. V Terezíně se s Krausovým synem Františkem nemohl potkat ještě z jiného důvodu. Jmenovaný byl v roce 1939 poslán se vzorky do

- USA, kde již zůstal. Tyto textilní výrobky předala v roce 2005 jeho vnučka Židovskému muzeu v Praze. Srovnej Zpravodaj židovského muzea v Praze, č. 4/2005, s. 5 a 6.
- ³⁴⁾ Národní archiv (NA), f. Úřad říšského protektora-státní tajemník (ÚŘP-ST), sign. 109-4/1268, dopis Wernera Hasselblatta státnímu tajemníkovi K. H. Frankovi (28. 7. 1941) a odpověď St.S. 320/41 (31. 7. 1941); Deutsche Umsiedlung-Treuhand-Gesellschaft m.b.H.: Entjudung der Gross-Porschitscher mech. Buntweberei Arnold Kraus (27. 9. 1941).
- ³⁵⁾ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1336, dopis Hempela Giesovi (30. 8. 1941 a 15. 9. 1941); korespondence mezi Giesem a Hemplem uložena rovněž v ABS, sign. S-413/8.
- ³⁶⁾ Tamtéž, Gruppe Wirtschaft. Entjudungsreferat. Nr.II/1Jd-20887/41, sdělení Giesovi (17. 9. 1941).
- ³⁷⁾ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1268, Gruppe Wirtschaft. Entjudungsreferat. Nr.II/1Jd-21366/41: Firma Gross-Porschitscher Buntweberei, Leinenwarenfabrik, Arnold Kraus (10. 10. 1941).
- ³⁸⁾ Gottlieb Knerich (česky Bohumil Knerych), nar. 9. 2. 1892 v Broumově, u firmy Arnold Kraus pracoval jako úředník od ukončení vojenské služby v roce 1924. V roce 1940 se stal v Krausově továrně treuhänderem.
- ³⁹⁾ ABS, sign. S-413/7, zřízení komanditní společnosti SS-Ostuf. Hansem Hemplem a Gottliebem Knerichem.
- ⁴⁰⁾ Patzak-Poor však trpěl trvalou nepřízní mocné bezpečnostní služby říšského vůdce SS (*Sicherheitsdienst/SD RF-SS*). Ta znovu v prosinci 1941 vyslovila zásadní námítky proti převzetí textilky Josef Sochor ve Dvoře Králové Patzak-Poorem. NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1336.
- ⁴¹⁾ Tamtéž, Gruppe Wirtschaft. Entjudungsreferat. Nr.II/1Jd-22571/41, sdělení úřadu státního tajemníka (28. 10. 1941).
- ⁴²⁾ *Reichswirtschaftshilfe* měla sloužit k odstranění „škod“ v podnicích českých Němců a ke zvýšení výkonu společného hospodářství v rámci plánovaného velkoněmeckého hospodářského prostoru. Dostala za úkol: a) umožnit a zlehčit převzetí a provádění velkých dodávek, b) převzít podniky do arijských rukou, c) obnovu, rozšíření, přestavbu a ozdravení podniků. Měli ji využívat zástupci obchodu, femesel a průmyslu bez ohledu na to, zda se jednalo o jednotlivce nebo společnosti, vyloučeny byly pouze veřejné podniky, bankovníctví a čistě zemědělské podniky. Žadatel mohl být jen důvěryhodný Volksdeutsche a říjec. Hospodárnost podniku musela být zajištěna a úvěr nesloužil k vyrovnání starých pohledávek. Doba splatnosti úvěru nesměla být delší, než je nezbytně nutné, nejpozději však do 31. 12. 1955. Úrok se pohyboval mezi 4–6 procenty. O úvěrech nad 20 tisíc pak rozhodoval říšský protektor. ABS, sign. S-413/8, Merkblatt über die Beteiligung an der Reichswirtschaftshilfe für die Volksdeutsche, gewerbliche Wirtschaft im Protektorat Böhmen u. Mähren. Vice Drahomír Jančík, Eduard Kubů, Arizace a arizátoři. Praha 2005, s. 35–55.
- ⁴³⁾ *Kreditanstalt der Deutschen* – družstevní úvěrní ústav německé menšiny v českých zemích zřízený v roce 1910 se sídlem v Praze. O jeho vzniku a působení vice Drahomír Jančík, Eduard Kubů, Arizace a arizátoři, s. 57–69.
- ⁴⁴⁾ ABS, sign. S-413/8, potvrzení *Kreditanstalt der Deutschen* o ochotě poskytnout Hempelovi úvěr ve výši 7 mil. K (22. 9. 1941).
- ⁴⁵⁾ Nákupní cena byla stanovena na 5 mil. korun, dalších 930 917 K tvořilo převzetí hypotéky a 2 904 000 K vyrovnávací příspěvek.
- ⁴⁶⁾ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1350, Gruppe „Wirtschaft“ Entjudungsreferat Nr.II/1 Jd 58/42: Firma Gross-Porschitscher Buntweberei und Leinenwarenfabrik A. Kraus (6. 1. 1942).
- ⁴⁷⁾ ABS, sign. S-413/7, opis smlouvy o prodeji závodu mezi firmou Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus a Komanditní společností Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus Nachf. (24. 11. 1941).
- ⁴⁸⁾ Součástí smlouvy byl veškerý inventář, cenné papíry, hotovost, poštovní spojení a jiné bankovní pohledávky, dodávky zboží, zásoby surovin, polotovary a hotové výrobky, výrobní a provozní materiál, náhradní díly, firemní aktiva, stejně jako existující dluhy uváděné v obchodní bilanci z 31. 7. 1940.
- ⁴⁹⁾ V rámci těchto plateb byla částka 270 000 korun převedena na konto Blanky Krausové u Živnobanky v Praze a 318 486 korun na konto Alice Stránské na peněžní ústav určený oberlandratem v Hradci Králové. Dalších 105 000 korun připadlo JUDr. Jaromíru Valentovi, advokátu v Praze II, Jungmanova 11, který byl od června 1940 právním zástupcem kupujících. Zbytek šel na konto prodávajících u Živnobanky v Praze. Z této sumy mělo být 40 % splaceno do 14 dnů, 20 % do 3 měsíců a dalších 20 % během 6 a zbylých 20 % během 9 měsíců.
- ⁵⁰⁾ Právní platnost této smlouvy vstupovala v platnost teprve se souhlasem říšského protektora, podle nařízení o židovském majetku z 21. 6. 1939.

- ⁵¹⁾ Kupující přebíral jako srážku z nákupní ceny k zaplacení, úročení, příp. splácní anuity ve výši 930 917,40 K pro Zemskou banku v Praze na zakoupení nemovitosti. Zbytek kupní ceny činil 769 082,60 K. ABS, sign. S-413/7, opis smlouvy o prodeji nemovitosti mezi firmou Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus a Komanditní společností Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus Nachf. (24. 11. 1941).
- ⁵²⁾ Obrat firmy činil v roce 1938 6,157 mil. K, v r. 1939 7,368 mil. K, v r. 1940 8,730 mil. K a v inkriminovaném roce 1941 7,025 mil. K, Drahomír Jančík, Eduard Kubů, Arizace a arizátoři, s. 382.
- ⁵³⁾ ABS, sign. S-413/7, Arbeitsplanung für die Zeit nach Übernahme der Firma „Arnold Kraus“ (10. 12. 1941).
- ⁵⁴⁾ Gottlieb Knerich (dříve Bohumil Knerych) se ovšem zpočátku hlásil k české národnosti a německé kořeny v sobě zřejmě objevil až později.
- ⁵⁵⁾ ABS, sign. S-413/8, SS-Ostuf. Hempel: Weitere UK-Stellung des früheren Treuhänders Gottlieb Knerich aus Gross-Porschütz (15. 12. 1941).
- ⁵⁶⁾ Dne 9. 1. 1942 měla být zaplacená první splátka vyrovnávacího poplatku 700 000 korun, z toho 331 000 z prostředků podniku a 370 000 od *Reichswirtschaftshilfe* zprostředkovaných bankou *Kreditanstalt der Deutschen*. Půjčka však nemohla být projednána na poslední schůzi jejího představenstva. Záloha na již napevno přislíbený úvěr nebyla Hempelovi odeslána poté, co nedošlo k předložení posudku společnosti Retog (*Retog-Revisions-u. Organisations-Gesellschaft m. b. H.*). Hempel s Knerichem byli proto nuceni požádat Úřad říšského protektora o posečkání s platbou první splátky o výši 370 000 až do druhé splátky nebo do vyplacení peněz od *Reichswirtschaftshilfe*. ABS, sign. S-413/7, Kommandit Gesellschaft, Kn/Zr., Nr. II/I Jd – 23.986/41: Erwerb der Firma Gross-Porschitscher mechanische Buntweberei Arnold Kraus (10. 1. 1942).
- ⁵⁷⁾ Tamtéž, dopis Hempela Knerichovi (17. 4. 1942).
- ⁵⁸⁾ NA, f. ÚRP-ST, sign. 109-7/82, BdW-SS im Protektorat, IIa/Az.: 1 i 20 E/C: RF-SS Befehl vom 5. 1. 42 (12. 5. 1942).
- ⁵⁹⁾ ABS, sign. S-413/8, Zpráva I. Deutsche medizinische Univerzitätsklinik.
- ⁶⁰⁾ Lázeňský pobyt Edith Hempel ve Vyšných Hágach hradila Říšská zaměstnanecká pojišťovna (*Reichsversicherungsanstalt für Angestellte*), což však Hempelovi nebránilo zažádat o úhradu pověření Hlavního úřadu pro péči o lidové blaho (celý název *Der Beauftragte der Reichsleitung NSDAP Hauptamt für Volkswohlfahrt beim Reichsprotektor in Böhmen u. Mähren, Tuberkulose-Hilfswerk*). Žádost byla pochopitelně zamítnuta. Tamtéž, NSDAP, Reichsleitung, HA für Volkswohlfahrt, T 73 La/D.: Heilverfahren Ihrer Gattin Edith Hempel (31. 1. 1941 a 20. 2. 1942).
- ⁶¹⁾ Tamtéž, Magendiät für SS-Obersturmführer Hempel.
- ⁶²⁾ Měsíční plat byl Hempelovi vyměřen na 593 RM po zdanění se zaopatřovacím příspěvkem ve výši 7 RM měsíčně. Landesarchiv Berlin (LA), sign. 375-01-18, obžalovací spis na H. Hempela.
- ⁶³⁾ Na podzim 1941 byly Hempelovi proplaceny nemocniční náklady jednorázovou výpomocí ve výši 414 RM. Jelikož zbývalo uhradit ještě 800 RM nemocnici za náklady na lékaře, žádal Hempel příslušného zaopatřovacího důstojníka SS (*SS-Fürsorgeführer*) o další příspěvek. ABS, sign. S-413/7, dopis Hempela na SS-Fürsorge „Böhmen-Mähren“ (9. 11. 1940).
- ⁶⁴⁾ Například ještě před úspěšnou arizací Hempel požadoval 70 tisíc K jako nárok na dědictví jeho manželky.
- ⁶⁵⁾ NA, f. ÚRP-ST, sign. 109-4/1336, SS- u. Polizeigericht VIII Prag: SS-Ostuf. Hempel. (7. 11. 1941).
- ⁶⁶⁾ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha (VÚA-VHA Praha), f. SS-Wachbataillon Böhmen-Mähren (SS-Wachbtl. B.-M.), k. 5, SS- und Polizeigericht VIII Prag, St.L.190/42: Strafsache gegen den SS-Ostuf. Hans Hempel (16. 12. 1942).
- ⁶⁷⁾ Tamtéž, k. 7, SS-Wachbtl. Böhmen-Mähren, Tgb.Nr.265/42geh.: Strafsache gegen den SS-Ostuf. Hans Hempel (26. 12. 1942).
- ⁶⁸⁾ Tamtéž, k. 5, SS- und Polizeigericht VIII Prag, St.L.190/42: Strafsache gegen den SS-Ostuf. Hans Hempel (21. 10. 1942).
- ⁶⁹⁾ V orig. „anstrengend Dienst“. Pod touto „namáhavou službou“ se skrývalo obsazování strážních stanovišť na valech a doprovody zatím poměrně nečetných pracovních komand vězňů.
- ⁷⁰⁾ ABS, sign. S-413/7, Hempelův životopis sepsaný jeho bratrem Richardem (30. 1. 1943).
- ⁷¹⁾ VÚA-VHA Praha, f. SS-Wachbtl. B.-M., k. 8, SS-Wachbtl. Böhmen-Mähren, Verwaltung, Kō/pi./1./42/Geh.: Strafsache gegen SS-Ostuf. Hempel, SS-Wachbtl. B.-M., Brünn (4. 5. 1942).
- ⁷²⁾ LA Berlin, sign. 375-01-18, obžalovací spis na H. Hempela. Podle Hempelova bratra však získaly „kamarádké večírky“ Hempelovi mezi příslušníky roty velkou oblibenost. Jeho veselost pak

- údajně neměla být výsledkem vlivu alkoholu. ABS, sign. S-413/7, Hempelův životopis sepsaný jeho bratrem Richardem (30. 1. 1943).
- ⁷³⁾ VÚA-VHA Praha, f. SS-Wachbtl. B.-M., k. 9, I./ SS-Wachtbatl. Böhmen-Mähren, Theresienstadt, Kl. Festung. IIB/Az.: 21 v.11.4.42 M./Kn.: Angelegenheit SS-Ostuf. Hans Hempel (11. 4. 1942).
- ⁷⁴⁾ Podle jiného pramene nastoupil do vazby až 1. května 1942.
- ⁷⁵⁾ ABS, sign. S-413/7, SS- u. Polizeigericht VIII Prag St.L. 190/42, dopis soudu německé vyšetřovací vazbě (19. 5. 1942).
- ⁷⁶⁾ Jednotlivá obvinění s výškou navrhovaného trestu LA Berlin, sign. 375-01-18, obžalovací spis na H. Hempela.
- ⁷⁷⁾ LA Berlin, sign. 375-01-18, RF-SS u. ChdDP: Verfügung. SS-Obersturmführer Hans Hempel (1. 4. 1943).
- ⁷⁸⁾ BA, f. SSO, sign. 84-A, SS-FHA, Amt V, IIa, Referat I, Az. 21a/Ho.Pk.: SS-Ostuf. Hempel Hans, SS-Nr. 62878 (22. 9. 1943).
- ⁷⁹⁾ O tom, že příslovečný německý pořádek byl v některých případech pouze prázdnou frází, svědčí i poněkud absurdní korespondence mezi správou strážního praporu SS „Böhmen-Mähren“ a VIII. soudem pro SS a policii, ve které se řeší, zda, popřípadě jak, byl Hempelovi vyplácen zkrácený plat v době jeho vazby. VÚA-VHA Praha, f. SS-Wachbtl. B.-M., k. 8, SS-Wachbtl. Böhmen-Mähren Verwaltung Dz.: 1/43. a 2/43./5.43/Kö/Mz.: Strafsache gegen den ehemaligen SS-Angehörigen SS-Ostuf. Hempel (4. 5. a 10. 5. 1943); Waffen-SS, SS- u. Polizeigericht VIII Prag O/R, St.L. 190/42 geh.: Ehem. SS-Ostuf. Hans Hempel (6. 5. 1943).
- ⁸⁰⁾ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1336, St.S. IV N – 167 b/42, (4. 11. 1942).
- ⁸¹⁾ NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4/1350, Abteilung Wirtschaft V/1 Jd – 1918/43: Dipl. Kaufmann Hans Hempel, Entjudung der Gross-Porschitzer mechan. Buntweberei Arnold Kraus in Gross-Porschitz. (7. 6. 1943); St.S. IV M – 227 c/41: Arisierung der Firma Arnold Kraus, mech. Buntweberei, Gross-Porschitz. (17. 6. 1943).
- ⁸²⁾ U Krügera dočasně pobýval i syn Hempelových Jürgen. ABS, sign. S-413/7, Polizeiliche Abmeldung – Policejní odhláška (27. 5. 1942); Polizeiliche Abmeldung – Policejní odhláška (10. 8. 1942).
- ⁸³⁾ Jednalo se o částky ve výši několika desítek říšských marek. Například bývalého nadřízeného svého manžela SS-Stubaf. Kneibla žádala o 17 RM za potraviny předané Hemptelem od ředitele policejní věznice v Terezíně SS-Hstuf. H. Jöckela.
- ⁸⁴⁾ ABS, sign. S-413/7, I. Medizinische Klinik d. deutschen Karlsuniversität: Bescheinigung von Prof. Dr. Jahn (13. 8. 1942).
- ⁸⁵⁾ Tamtéž, dopis SS-Stubaf. Krügera německé lidové škole v Terezíně (7. 5. 1942); SS-Abschnitt XXXIX, Fū.Az. 26 c/19.5.42: Aufnahme des Sohnes des Hans Hempel in das Schülerheim Klanowitz (21. 5. 1942); dopis vedoucí NSDAP/HJ Schülerheim v Hradci Králové adresovaný Edith Hempel (29. 5. 1942) a odpověď (1. 6. 1942).
- ⁸⁶⁾ Hempelova matka Anna zemřela už 8. září 1940. Tamtéž, parte a telegram od bratra Wilhelma Hempela (27. 9. 1940).
- ⁸⁷⁾ Tamtéž, SS-Abschnitt XXXIX, Fū.Az.26/7.2.43: Ihr Enkelkind Jürgen Hempel, z.Zt. Königgrätz (8. 2. 1943); NA, f. ÚŘP-ST, sign. 109-4-1350, dopis Hempela Giesovi (5. 5. 1943).

HANS HEMPEL. AN EXAMPLE OF AN UNSUCCESSFUL CAREER

Jan Vajskebr

Summary

Seen from a general point of view, the person of Hans Hempel is not particularly significant. He definitely did not rank among outstanding personalities who shaped history. Nevertheless, his fate can serve as a specific example reflecting his own times. Hempel was too young to be involved in World War I, a conflict the German Empire lost. Frustrations stemming from the defeat eventually brought him into the ranks of the Freikorps, private paramilitary groups that suppressed the Spartacus Revolt. In the 1920s and early 1930s Hempel tried to build for himself a civilian career, which may be described as more or less mediocre. After the Nazis seized power in Germany he linked his future with the new regime, having probably sympathized with it as well. He joined the Nazi Party as well as the organization that awaited a major upsurge in its power – the SS. While Hempel somewhat complicated his own advance within the ranks of the SS by his “unauthorized” marriage, he was a rather inconspicuous figure, just as his achievements in civilian life. An opportunity for climbing the social ladder had come with the outbreak of a new war, which brought him to the Protectorate of Bohemia and Moravia, where he was given a fairly decent clerical job in Prague in the summer of 1939. He was offered new opportunities in the Protectorate. Promoted in the SS to the rank of reserve officer, he was given the post of a commander of an SS guard unit serving as wards in the prison facilities of the German state secret police (Gestapo). However, Hempel did not find this position at all satisfactory and yearned for genuine social advancement and financial success. Helped by his acquaintances in the NSDAP and the SS, he managed, after initial failures, what can be described as a great “catch” when he Aryanized a large weaving mill in the Náchod district in north-eastern Bohemia. This paved his way to a grandiose career of a wartime businessman. But just as his career skyrocketed, it eventually plunged down as quickly. He did not do particularly well in his business, and his bad luck was further compounded with personal problems as well. Bad health of his wife, coupled with his own health problems, eventually led him to what can be called unorthodox handling of the spoils of his office, which resulted in his arrest in April 1942. An SS and police court in Prague sent him twice to detention centers, having stripped him of all his previous assets. As a result, his family had fallen into intractable existential problems, which ended in its breakup. This was not the end of Hans Hempel and his family but traces of him vanished in the haze of history.

Maybe the story of Hans Hempel in itself is not very substantial. But it does erode the deep-rooted image of an SS officer as an ideologically pure fanatic. Hans Hempel's example may serve in identifying different motives, which may have led members of the younger generations into the ranks of the SS. A substantial role was played in this particular instance by a vision of social advancement and financial gains. In many cases, such visions proved to be as rapid as they were transient; in the end, they were as short-lived as the entire history of the criminal regime these men had helped to build.

HANS HEMPEL. BEISPIEL EINER MISSLUNGENEN KARRIERE

*Jan Vajskebr
Resümee*

Die Person Hans Hempel ist allgemein gesehen nicht von besonderer Bedeutung. Sie gehörte entschieden nicht zu jenen Individuen, die die Geschichte beeinflussen. Trotzdem kann sie uns als gewisses Abbild ihrer Zeit dienen. Hempel war zu jung, um an I. Weltkrieg teilzunehmen, den das deutsche Kaiserreich verlor. Die Frustration durch die Niederlage führte ihn in die Reihen der Freikorps, die den Spartakusaufstand unterdrückt hatten. In den zwanziger und Anfang der dreißiger Jahre versuchte er, eine Karriere im zivilen Leben zu machen, die als mehr oder weniger mittelmäßig bezeichnet werden kann. Nach Machtergreifung der Nazis in Deutschland verband er sein weiteres Schicksal mit dem neuen Regime, mit dem er wahrscheinlich auch sympathisierte. Er trat in die NSDAP ein und auch in jene Organisation, die zu großer Macht gelangen sollte, – in die Reihen der SS. Sein Emporkommen im Rahmen der SS, das sich durch eine „unerlaubte“ Heirat komplizierte, war wie auch seine Erfolge im zivilen Leben eher nicht beeindruckend. Gelegenheit zum gesellschaftlichen Aufstieg bot sich ihm erst kurz vor Ausbruch des Zweiten Weltkrieges. Im Sommer 1939 erhielt er eine verhältnismäßig gute Beamtenstelle in Prag. Im Protektorat Böhmen und Mähren boten sich ihm neue Möglichkeiten. Im Rahmen der SS wurde er zum Reserveoffizier befördert und ihm die Funktion des Führers jener SS-Einheit anvertraut, die in den Gefängniseinrichtungen der deutschen Geheimen Staatspolizei (Gestapo) Wachdienst versah. Diese Stellung befriedigte ihn jedoch bei weitem nicht und er erhoffte sich einen wahrhaften Aufstieg und auch finanziellen Erfolg. Mithilfe seiner Bekannten in der NSDAP und der SS gelang ihm nach anfänglichen Misserfolgen mit der Arisierung einer großen Weberei im Raum von Náchod ein beträchtlicher Fang. Damit tat sich vor ihm die großartige Zukunft eines Kriegsunternehmers auf. So wie Hempels Karriere teil aufwärts führte, stürzte sie jedoch auch wieder ab. Nicht nur, dass sein Unternehmen nicht besonders erfolgreich war, sondern es kamen auch persönliche Probleme hinzu. Der schlechte Gesundheitszustand seiner Frau und seine eigenen gesundheitlichen Beschwerden veranlassten ihn zu einer einigermaßen eigenmächtigen Handhabung der dienstlichen Einkünfte, was im April 1942 zu seiner Verhaftung führte. Das Gericht für SS und Polizei in Prag schickte ihn dann in zwei Verfahren ins Gefängnis und zog alle seine vorherigen Gewinne ein. Seine Familie geriet anschließend in große, unlösbare Existenzschwierigkeiten, die ihren Zerfall besiegelten. Das Schicksal von Hans Hempel und seiner Familie endet damit nicht, aber es verliert sich aus unserem Blickfeld.

Für sich allein ist die Geschichte Hans Hempels nicht wesentlich. Sie zerstört jedoch das herkömmliche Bild vom SS-Offizier als ideologisch lauterer Fanatiker. An diesem Beispiel können die verschiedenen Motivationen verfolgt werden, die die Angehörigen der jüngeren Generation zum Eintritt in die Organisationen der SS bewegten. Eine wesentliche Rolle spielte dabei die Illusion vom gesellschaftlichen Aufstieg und finanziellen Erfolg. Dieser verfolgte in vielen Fällen genau so schnell wie er sich eingestellt hatte, wie übrigens die gesamte Historie des verbrecherischen Regimes, das diese Männer geholfen hatten aufzubauen.

KONFIDENTI V GHETTU TEREZÍN

Tomáš Fedorovič

„Hodně se nyní zatýká. Zdá se mi, že jsou také mezi Židy udavači, kteří Němcům donášejí zprávy.“⁽¹⁾ (Egon Redlich)

V ghettu Terezín najdeme mezi Židy nejen utlačované oběti, ale naneštěstí i osoby, které vědomě s okupačním aparátem spolupracovaly. Tato práce pouze konstatuje jejich existenci, a pokud to bylo z dochovaných materiálů patrné, zmiňuje i vnitřní a vnější motivy ke spolupráci s nepřítelem vůči vlastním spoluvězňům. Je zřejmé, že nikdo, kdo se dal na spolupráci s Němci a Terezín přežil, by se touto skutečností nechlubil, a proto jsme odkázáni na kusé pozorování terezínských pamětníků.

Konfidenti – špiclové, v terezínském žargonu „fizlové“⁽²⁾ se stali prodlouženou rukou velitelství SS v Terezíně, které početně omezeno tak mohlo snáze ovládat a rozkrývat z jejich pohledu nebezpečné situace ve vývoji ghetta.⁽³⁾ Zatímco příslušníci SS a četníci se snažili zamezit „nepřátelskému chování“ jakoby z vnějšku, židovští konfidenti byli o to nebezpečnější, že patřili navenek ke světu vězňů.

Velitelství ghetta dohlíželo samozřejmě i na bezpečnost v ghettu a mělo za úkol předcházet jakékoliv nepřátelské činnosti. Vedoucím bezpečnostního oddělení byl SS-Ostuf. Karl Bergel (nar. 1902, Drážďany), původním povoláním holič, ovšem od listopadu 1939 příslušník RSHA na plný úvazek a před nástupem do ghetta činný jako velitel strážní služby berlínské ústředny.⁽⁴⁾ Jako „táborový inspektor“ byl zodpovědný za bezpečnost (mj. odbavování došlých a odcházejících transportů, vyšetřování, která byla nutná při dotazech jiných služeben), zdravotní sektor (zřízení sanitního oddělení, čištění ulic, odvoz odpadků a smetí, dezinfekce zahyzených budov) a pracovní nasazení vězňů.⁽⁵⁾

K jeho spolupracovníkům patřil SS-Hscharf. Hans Baumgartner (nar. 1920), který měl na starosti provoz krematoria a zajížděl do Prahy kvůli biochemickým a zdravotním testům. Baumgartner působil ve služebně od poloviny roku 1944 až do května 1945.⁽⁶⁾ SS-Scharf. Rudolf Haindl (nar. 1912), původním povoláním elektromontér, působil v Terezíně od dubna 1943 do osvobození. Nejprve byl pověřen vedením kartotéky Židů a po příchodu velitele Rahma pochůzkou, aby udržoval „čistotu a pořádek“.⁽⁷⁾ Podle výpovědi Ing. Severa zodpovídal Haindl nejprve za dozor osob nasazených v zemědělství, a pak za všeobecný dozor.⁽⁸⁾ Podle Heinricha Scholze byl Haindl ponejvíce zaměstnán v kartotéce a pověřen dohledem nad přicházejícími a odcházejícími transporty, po příchodu Rahma také pochůzkou po ghettu.⁽⁹⁾

Bezpečnostní oddělení služebny mělo na starosti bezpečnost příslušníků SS, staralo se o dodržování vydaných nařízení a rozkrývalo veškeré konspirační snahy vězňů. K dosažení těchto cílů používala služebna i síť konfidentů.

Z výslechu Haindla u mimořádného lidového soudu je doloženo, že si někte-

Einberufungsliste Ev		St. Nr.	St. Nr.	St. Nr.
102	102/xx	Wigmann Otto	1897	Hauptstr. 2/102
103	103/xx	Bergmann Fr. Rudolf	1910	Hauptstr. 2/103
104	104/xx	Bergmann Otto	1877	Hauptstr. 2/104
105	105/xx	Bergmann Ferdina	1888	Centr. 2
106	106/xx	Oesterreicher Fr. Ulrich	1910	Hauptstr. 2/106
107	107/xx	Oesterreicher Siegfried	1898	Hauptstr. 2/107
108	108/xx	Oesterreicher Rosa	1894	Hauptstr. 2/108
109	109-1/109	Joseph Julius J.	1896	Centr. 20
110	110-1/110	Joseph A. Josef	1880	Centr. 20
111	111-1/111	Levy K. Kurt I.	1878	Hauptstr. 2/111
112	112-1/112	Levy K. Kurt II.	1878	Hauptstr. 2/112
113	113-1/113	Levy K. Kurt III.	1878	Hauptstr. 2/113
114	114-1/114	Levy K. Kurt IV.	1878	Hauptstr. 2/114
115	115-1/115	Levy K. Kurt V.	1878	Hauptstr. 2/115
116	116-1/116	Levy K. Kurt VI.	1878	Hauptstr. 2/116
117	117/xx	Wagner Robert	1896	Centr. 20
118	118/xx	Wagner Rita	1898	Centr. 20
119	119-1/119	Wagner Wilhelm	1898	Centr. 20
120	120-1/120	Wagner Anna Sara	1877	Centr. 20
121	121-1/121	Wagner Emma	1898	Centr. 20
122	122-1/122	Wagner Emma	1898	Centr. 20

Mezi těmi, kteří museli z rozhodnutí SS povinně do transportu do Osvětimi II-Březinky, byli i někteří z terezínských konfidentů. Einberufungsliste Ev, zdroj PT.

ří z příslušníků služebny (Rahm, Bergel) mezi vězni vytvářeli síť tzv. V-manů (Vertrauensmänner). Ti pak se neostýchali udávat i přestupky ostatních příslušníků služebny.¹⁰⁾ Konfidentkou byla například i jedna z žen, která psala protokoly u velitele bezpečnosti Bergela.¹¹⁾ Cílem udavačských aktivit byli i četníci. Bývalý četník Stanislav Hlaváč, který od srpna 1943 do července 1944 konal četnickou službu v ghettu, vypověděl, že kvůli udávání ze strany Židů byla každému četníkovi zhotovena fotografie.¹²⁾

Nejvíce informací se zachovalo k činnosti Haindla a jeho konfidentské sítě. Cennými jsou v tomto případě postřehy českých četníků a deníkové záznamy terezínských vězňů. Všeobecně známo bylo většině terezínských vězňů, že Haindl

využíval především rakouské Židy pro své sledování ostatních vězňů. Četník Josef Zouna viděl jednou na jaře 1944, jak jeden vídeňský Žid položil na zidku dopis a Haindl si tento dopis vzal. Z toho usuzoval, že se jednalo o jeho špicla.¹³⁾

Príslušníci služebny se samozřejmě snažili rozšířit dosah své kontroly, jak nejvíce mohli. Ačkoliv měli tito muži kontrolu nad vnějšími podmínkami a těly těchto vězňů, pro spolupráci museli získat i duši těchto vězňů. O osobním odporu proti uzavření spolupráce s velitelem ghetta se ve své vzpomínce zmínil i dr. Karl Löwenstein. Ve svých pamětech popisuje své jmenování velitelem bezpečnostního oddělení, jemuž podléhala stráž ghetta (GW), a jak byl opakovaně vyzván, aby se jím řízení bezpečnostního oddělení stalo prodlouženou zpravodajskou rukou služebny. „*Když jsem se hlásil za tři dny (tj. 20. září 1942) u velitele tábora, požadoval ode mě, abych mu donášel, při čemž mi řekl: ‚Ve své funkci jako šéf policie se dovíte všechno. Také já chci být informován o všem, co se v táboře stane – byť [by] to bylo sebenepatrnější. Chci být informován i o záležitostech, jež považujete za nepodstatné. Protože vám není možno posoudit, co je pro mě podstatné.‘*“ Podle vlastních slov ho odmítl se slovy: „*Na stěně každé zpravodajské kanceláře stojí napsáno neviditelnými písmeny ‚Miluji zradu, pohrdám zrádcem‘.*“ Seidl měl tehdy povstat a stisknout mu ruku na znamení souhlasu.¹⁴⁾ Tato apologie Löwensteina je v příkrém kontrastu s poválečným tvrzením Viléma Cantora či Jana Heřmana Weisse, kteří Löwensteina označili za konfidenta služebny.¹⁵⁾

Ne všichni byli schopni odolat jejich „lákavé“ nabídce. Mnozí to dělali kvůli strachu a slíbené ochraně před transporty. Tito konfidenti, často bývalí příslušníci vídeňské „Jupo“,¹⁶⁾ museli donášet zprávy a pozorování o výskytu pašovaných potravin a cigaret. Museli vykazovat činnost, jinak by šli jako nepoužitelní do transportu.¹⁷⁾ O tom, že spolupráce přinášela výhody, svědčí i záznam terezínské adresy u některých z nich. Dotyční totiž bydleli v prominentních domech.¹⁸⁾

Přestože jejich konání bylo tajné, známe některé z nich jménem. K nejznámějším terezínským donašečům patřil táborový vedoucí (Lagerältester) pracovního komanda ve Wulkowě, Paul Raphaelsohn.¹⁹⁾ „*Dieser Lagerälteste betätigte sich als Zuträger für den Kommandanten Stuska [správně Stuschka²⁰⁾ – pozn. T. F.] und denunzierte seine Mitarbeiter. Der Kommandant belohnte ihn mit dem Inhalt von Paketen, die für uns eingingen und schenkte ihm Zigaretten.*“²¹⁾

Podle civilního zaměstnance služebny, elektrikáře Václava Ladry, bylo i zatčení Weisse, který dojížděl do nedalekých Bohušovic pro poštu a přitom pašoval cigarety a další kontraband, na udání Židů. Weiss byl při výsleších nelidsky mučen a na následky brutálního zacházení zemřel.²²⁾

Nebyly udávány pouze přečiny vězňů proti zásobování, ale zachovala se i vzpomínka na udání odbojové činnosti vězňů v ghettu. Kurt Löw, který pracoval na Bauhofu v kovárně, byl spolu s dvěma dalšími kolegy udán, že kromě oficiálně kovaných skob vyráběli ilegálně nože a boxery. I když se u nich nic nenašlo, strávili dva dny v pověstném bunkru.²³⁾

Udavačství tak, jak vyplývá z dochovaných vzpomínek, mělo jisté formy. První z nich představovalo „horlivé plnění služebních povinností“. Můžeme sem zařadit

i zkušenost četníka Františka Somolika, který, když měl službu na ravelínu, nechal projít ženy s kontrabandem brambor do ghetta. Za tento čin pomoci mu na základě udání, které přišlo na služebnu od velitele stráže ghetta (Ghettowache), Haindl vyhrožoval, že ho pošle za trest do Malé pevnosti.²⁴⁾ Sám ohodnotil činnost člena Ghettowache, svého pomocníka slovy „židovské gestapo“ a nebylo to přehnané.²⁵⁾

Další případ pak popisuje Löwenstein, který tvrdil, že velitel tábora Burger nechal dva četníky uvěznit, protože byli za židovským starším Eppsteinem, aby ponechal několik Židů v Terezíně, a ten se o tom zmínil před Burgerem.²⁵⁾

V této stati se nezabývám vlastními kontrolními mechanizmy v rámci působení židovské samosprávy, které byly pro zachování chodu ghetta nepostradatelné, jinak by se ghetto propadlo do chaosu, a proto například hlášení o krádežích a jejich potrestání v Denních rozkazech židovské samosprávy lze považovat nikoliv za konfidentství, tj. vědomou a chtěnou spolupráci s nepřáteli, ale pouze jako vynucenou povinnost. Všimám si pouze jednání, které se doneslo „neoficiální“ cestou k představitelům služebny. Za hraniční zjev konfidentství považuji v ghettu existující skupinu tzv. slídičů. Příjemcem jejich zpráv byl totiž německý civilní zaměstnanec služebny a zároveň člen NSDAP Josef Bobek (nar. 1902, Terezín),²⁷⁾ který vysílal do ghetta tyto „slídiče“, aby pátrali po osobách porušující zákaz odběru elektrického proudu v době tzv. Stromsperre.²⁸⁾

Tentýž Bobek se u výslechu zmínil, že další zaměstnanec služebny, jakýsi Hofmann, který byl zodpovědný za udržování chodu telefonní ústředny Říšské pošty ve služebně a bydlil s ostatními příslušníky služebny v Kameradschaftsheimu, měl mezi Židy své informátory.²⁹⁾

Většina těch, kteří byli udáni svými spoluvězni, skončila v Malé pevnosti nebo byla zařazena do východních transportů. Nakonec však můžeme konstatovat, že i jejich udavači měli podobný osud. Někteří z nich věznění přežili,³⁰⁾ jiným se společenství postavilo na odpor a bránilo se činnosti těchto osob například tím, že tyto konfidenty „potápěli“. Hedvika Svobodová-Hahnová, která v Terezíně pracovala ve šlojzce u transportleitung,³¹⁾ vzpomínala, že spolu s četníkem Podlípným odstranili jednu Židovku, která dělala pro SS ve šlojzce hlídače. Dotyčné se jako udavačky, která podle jejího tvrzení vše, co potřebovala od komandantury, dostala, potřebovali zbavit. Proto, když byla jednou u transportu, řekla Podlípnému, že je „nabalená“. Na základě tohoto udání ji nechali prohlédnout – svlékli ji do naha – všechno, co se u ní našlo, měla u sebe zlaté plnicí pero a nějaké zlato, sbalili do ubrusu a zabavili. Šla nejdřív v ghettu do vězení, a pak transportem do Osvětimi.³²⁾

S konfidenty nebylo po jejich odhalení zacházeno v „rukavičkách“, a také pro ty z donašečů, kteří pracovali pro Němce ještě na svobodě, znamenal příjezd do Terezína spravedlivé zúčtování. Evžen Foltýn k tomu dodává: „*Pamatuji se, že do Terezína přivezli také muže, který udával Židy v Boleslavi. Jmenoval se K. a byl bit už ve šlojzce. Odtud ho museli odnést na nosítkách. Na ulici se vzdálili muži od nosítek a rozzuření lidé K. doslova ušlapali [...] Pražský konfident Mandelmann*

[správně Mandler – pozn. T. F.] *měl více štěstí. Byl sice bit ve šlojsce, ale později jej provázela Ghetto wache na procházku.*³³⁾

Do Osvětlení byli dle zachované pozůstalosti Viktora Kendeho nakonec odvezeni na příkaz samotné služebny i někteří z prominentních konfidentů. Na povolávacím seznamu transportu Ev (Einberufungsliste Ev), který nese záznamy s povinným zařazením do transportu, tzv. weisunky, a obsahuje jména členů Rady starších v Terezíně, udělal autor u čtyř jmen poznámku „denunc[iant]“. Jednalo se o dvě ženy a dva muže.³⁴⁾ Prvním z mužů byl Julius Boschan (IV-14d/307), který podle svědectví B. Marmelsteina, posledního židovského staršího v ghettu, udával rakouské Židy Haindlovi. Robert Mandler (Ez 174) donášel Burgerovi a Rahmovi především na samosprávu, Marianne Meyerhof (I/99-17766) udávala prominenty a Ursula Lewin (I/109-14640), která byla agentkou gestapa na tureckém konzulátu v Berlíně ještě před svou deportací do Terezína, udávala podle Marmelsteina v ghettu německé Židy.³⁵⁾ Do Osvětlení byli odvezeni i se svými rodinnými příslušníky.

■ **Tomáš Fedorovič** (1976), pracovník historického oddělení Památníku Terezín. Zabývá se dějinami terezínského ghetta a perzekucí Židů v českých zemích v letech 1938 až 1945.

Poznámky

¹⁾ Egon Redlich: Zítřejí jedeme, synu, pojedeme transportem. Deník Egona Redlicha z Terezína 1. 1. 1942 – 22. 10. 1944. K vydání připravil a úvodní studii, vysvětlivky a ediční poznámku napsal Miroslav Kryl, Brno, 1995, záznam z 9. 6. 1943, s. 194.

²⁾ H. G. Adler: Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Tübingen, 1960, s. XXXVIII.

³⁾ Tamtéž, s. 209–211. Adler cituje situační zprávu ohledně náklady židovského obyvatelstva v ghettu od neznámého konfidenta.

⁴⁾ BArch, SSO 57, Bergel Karl, 21. 3. 1902. Dále jeho výpověď a rozsudek z 21. 4. 1950 před válečným tribunálem ve městě Serpuchow. Bergel byl odsouzen na 25 let káznice a pracovního tábora. Ze zajetí se dostal v říjnu 1953. Viz V 505 AR-Z 675/1963, sv. 3, s. 472–476. Berglova výpověď je přes svoji stručnost zajímavá. O své činnosti v Terezíně uvádí: „*Vom Jahre 1941 bis zu meiner Gefangennahme war ich Leiter der Abteilung Nr. 8. [sic!] Ihr oblag die Überwachung der in der Tschechoslowakei befindlichen jüdischen Bevölkerung [...] Ich hatte als Leiter dieser Abteilung die Aufsicht über die Aufrechterhaltung der Ordnung in der Stadt. Gemäss den Reports der Führer der Stadtgendarmerie berichtete ich dem Leiter des Siedlungsamtes für Juden über ausserordentliche Vorgänge in der Stadt, über die von der jüdischen Bevölkerung tagsüber erbrachten Arbeitsleistungen und beschaffte Unterkünfte für neu eintreffende Juden [...] ich bekenne mich nicht für schuldig.*“

⁵⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 444/47 ve věci proti Heinrichu Scholzemu, 8. 4. 1947. Dále podrobněji k jejich činnosti viz např. NA Praha, KT-OVS, k. 45, inv. č. 64, Protokoly ze zasedání Rady starších v Terezíně, listopad 1944 – červenec 1945, složka 27.

⁶⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 444/47. Působení jednotlivých členů SS v Terezíně podle vlastnoručního doznání H. Scholze, Ltm, 16. – 18. 3. 1947. Dále NA Praha, 316-118-4, seznam příslušníků SS, kteří v letech 1941–1945 působili u německé služebny SS v Terezíně.

⁷⁾ SOA Litoměřice, MLS, Ls 147/48, Rudolf Haindl, k. 154 (nar. 16. 6. 1912).

- ⁸⁾ SOA Litoměřice, MLS, Ls 147/48, Rudolf Haindl, k. 154 (nar. 16. 6. 1912), Komise pro zjišťování a pronásledování válečných zločinců při ŽNO, 27. 11. 1947.
- ⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS, Ls 147/48 Rudolf Haindl, k. 154 (nar. 16. 6. 1912), výpověď Heinricha Scholze ze 17. 11. 1947.
- ¹⁰⁾ SOA Litoměřice, MLS, Ls 147/48, Rudolf Haindl, k. 154 (nar. 16. 6. 1912).
- ¹¹⁾ Tamtéž.
- ¹²⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 441/47, Karl Rahm, k. 134, výslech svědka Stanislava Hlaváče, sv. II, s. 89.
- ¹³⁾ SOA Litoměřice, MLS, Ls 147/48, k. 154, Rudolf Haindl (16. 6. 1912), hlavní přelíčení, 16. 9. 1948.
- ¹⁴⁾ PT, A 1225/1, Paměti – Karl Löwenstein, s. 16.
- ¹⁵⁾ A. Hyndráková – H. Krejčová – J. Svobodová, *Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945*, Praha 1996, s. 49. Citováno dle: AMV ČR, 305-633-1, svědectví V. Cantora a Jana Heřmana Weisze.
- ¹⁶⁾ H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft*. Tübingen, 1960, s. XLI–XLII.
- ¹⁷⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 441/47, Karl Rahm, k. 134, výslech svědka Stanislava Hlaváče, sv. II, s. 89.
- ¹⁸⁾ PT, A 7854, Einberufungsliste Ev. Osoby, u kterých je uvedena poznámka „denunc“, mají poslední adresu „Seestr. 20, resp. Seestr. 28.
- ¹⁹⁾ K osobě Paula Raphaelsohna viz Ernst Weiss a kol., *Koncentrační tábor Wulkow 1944–1945*, Praha 1995, s. 20–21. Dále pak SOA Praha, MLS Praha, Ls 0414/47, Raphaelson Pavel (nar. 1906), dne 30. 4. 1947 popraven.
- ²⁰⁾ BArch, SSO 169 B, Stuschka Franz, 3. 7. 1910.
- ²¹⁾ BArch Lu, 117 AR 733/71, výpověď Josefa Frišmana, 5. 5. 1970.
- ²²⁾ PT, A 3914, František Ladra. Ve vzpomínce udává z neznámého důvodu jméno chyceného „Schmitt“.
- ²³⁾ PT, A 5934, vzpomínka Kurt Löw, De-146.
- ²⁴⁾ PT, A 4516, vzpomínka č. 602, František Somolík.
- ²⁵⁾ Tamtéž.
- ²⁶⁾ PT, A 1225/1, Paměti – Karl Löwenstein, s. 23. Mělo se jednat o vrchního strážmistra Markovského a štabního dozorce Škodu.
- ²⁷⁾ K jeho působení v ghettu Terezín viz SOA Litoměřice, MLS Lsp 852/46 proti Josefu Bobkovi.
- ²⁸⁾ PT, A 1225/1, Paměti – Karl Löwenstein, s. 71.
- ²⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS Lsp 852/46 proti Josefu Bobkovi, Protokol s J. Bobkem, s. 5, 30, 5. 1945.
- ³⁰⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 1802/46, Elfriede Hübschová, roz. Marschnerová, 11. 11. 1945.
- ³¹⁾ Transportleitung (Vedení transportů) – mělo na starosti technickou stránku při odbavování transportů (tj. přeprava zavazadel deportovaných). Naproti tomu existovalo v ghettu i tzv. Transportabteilung (Transportní oddělení) – to se zabývalo zařazováním a reklamacemi vězňů do východních transportů.
- ³²⁾ PT, A 107/81, vzpomínka Hedvíka Svobodová-Hahnová.
- ³³⁾ PT, A 3882, Evžen Foltýn (nar. 1914, Praha), 1966, s. 11.
- ³⁴⁾ PT, A 7854, Einberufungsliste Ev.
- ³⁵⁾ A. Hyndráková – H. Krejčová – J. Svobodová, *Prominenti v ghettu Terezín 1942–1945*, Praha 1996, s. 49. Citováno dle: AMV ČR, 305-633-1, svědectví B. Murlmelsteina.

NAZI INFORMERS IN THE TEREZÍN GHETTO

Tomáš Fedorovič

Summary

This study claims and – proceeding from the extant documents – seeks to prove that there were Nazi informers among the Terezín Ghetto inmates who had joined the ranks of their own oppressors and helped them against their fellow prisoners either for gain, out of fear or in search of protection from being assigned to Eastern transports. Many SS officers and even civilian employees of the SS service station set up among the inmates a network of stoolies who reported not only on their Jewish fellow prisoners but also on the members of the special gendarmerie unit in Terezín. These Nazi informers monitored and passed on information on the inmates' political actions and activities hostile to the Nazis. One of the employees of the SS service station who created such a network was SS-Scharführer Rudolf Haindl, executed for his wartime activities at Litoměřice in September 1948. For its part, the prison community tried to get rid of these informers, and in several cases it succeeded. Eventually, most of the prominent Nazi informers were sent to Auschwitz-Birkenau in the last transports in the fall of 1944.

KONFIDENTEN IM GHETTO THERESIENSTADT

Tomáš Fedorovič

Resümee

Diese Arbeit konstatiert und versucht auf Grundlage erhaltenegebliebener Dokumente zu zeigen, dass auch im Ghetto Theresienstadt unter den Häftlingen Konfidenten tätig waren, die sich aus eigennützigen Beweggründen oder aus Angst und begründetem Schutz vor den Transporten in den Osten auf die Seite ihrer Bedrücker stellten und ihnen gegen die Mithäftlinge halfen. Zahlreiche Angehörige der SS und sogar zivile Angestellte der Dienststelle schufen sich unter den Häftlingen ein Netz von Vertrauten, die nicht nur jüdische Gefangene bespitzelten, sondern auch die Gendamerie-Sonderabteilung in Theresienstadt. Diese Spitzel beobachteten auch die illegale politische Tätigkeit im Ghetto und die feindlichen Aktivitäten der Gefangenen und gaben ihre Erkenntnisse weiter. Zu den Angehörigen der Dienststelle, die sich ein solches Netz geschaffen hatten, gehörte auch SS-Scharführer Rudolf Haindl, der in September 1948 wegen seiner Taten in Litoměřice hingerichtet wurde. Die Gemeinschaft versuchte, sich dieser Konfidenten zu entledigen, was ihr auch in einigen Fällen gelang. Schließlich wurden im Herbst 1944 mit dem letzten Transport nach Auschwitz-Birkenau auch zahlreiche prominente Denunzianten deportiert.

VĚZEŇSKÁ SAMOSPRÁVA V KONCENTRAČNÍM TÁBOŘE V LITOMĚŘICÍCH

Miroslava Langhamerová

Paralelně s organizační strukturou SS existovala v koncentračních táborech také samospráva vězňů, která měla usnadnit provádění záměrů, kterým tábory sloužily. Byla prodlouženou rukou táborového velení SS, které využívalo schopných jedinců, mnohdy kriminálního charakteru, pro spolupráci. Do služeb SS byli vězni vtaženi již ve 30. letech v koncentračním táboře Dachau, kde vznikla „vzorová“ organizační struktura, vyzkoušeny byly zásady a metody řízení využitelné pro koncentrační tábory. V praxi se též ustálila struktura vězeňské samosprávy, jejímž základem byla promyšlená hierarchie vězeňských funkcionářů. Pověření vězňů funkcemi a řadou úkolů umožnilo zredukovat vnitřní táborový personál SS. Správa venkovních táborů měla obdobnou strukturu jako v kmenových táborech, avšak v Litoměřicích vliv na řízení tábora uplatňoval také SS Führungsstab B 5, který dohlížel na realizaci projektu Richard. To se například projevovalo v častém odvolávání velitelů tábora, za pouhý rok se jich zde vystřídal celkem pět.¹⁾

Za počátek existence litoměřického tábora se považuje 31. květen 1944, datum příjezdu transportu I 202 vězňů z Gross-Rosenu přímo do Litoměřic. S příjezdem tohoto transportu začala výstavba litoměřického tábora. V prvních transportech z Dachau, Gross-Rosenu a posléze Flossenbürgu přijeli do Litoměřic i budoucí vězeňští funkcionáři a kápoové. První z nich, především pracovní kápoové, se objevili již v transportu z Dachau koncem března 1944, umístěném nouzově až do zřízení tábora v terezínském Malé pevnosti.²⁾

Pro řízení tábora a především pro organizaci pracovního nasazení vězňů se ustavení struktury vězeňské samosprávy stalo hned v počátku nezbytnou nutností. Ještě před příchodem zmíněného transportu z Gross-Rosenu a založením tábora odjela 29. května 1944 z Flossenbürgu do Litoměřic skupina sedmi vězňů s určenými funkcemi: Josef Stegmeier (veden v transportní listině jako Obercapo), Achille Lacroix (Arzt-Pfleger), Fritz Nass (Schreiber), Jakob Nollen (Vorarbeiter), Jerzy Pawlicki (Vorarbeiter), Josef Sikora (Friseur) a Paul Bachor (Hilfsarbeiter).³⁾ Bachor, Nass, Nollen a Stegmeier patřili k německým kriminálním vězňům, vedeným v litoměřické kartotéce jako „Berufsverbrecher“ (B.V.).⁴⁾ Když záhy po nich přijel zmíněný transport vězňů z Gross-Rosenu, byli funkcionáři novým vězňům představeni.⁵⁾ Podobný proces proběhl na podzim 1944 při zřizování venkovního tábora v Nossenu, kam 29. října 1944 z Litoměřic odjelo za stejným účelem patnáct vězňů včetně zmíněného Fritze Nasse ve funkci „Capo“.⁶⁾

Jednotlivé složky vězeňské samosprávy vznikaly v litoměřickém táboře v průběhu léta 1944. Jejich ustavení předcházela tlak SS Führungsstabu B 5 na další výměnu velitele tábora. Novým velitelem v Litoměřicích se v červenci 1944 stal SS-Obersturmführer Karl Wilhelm Völkner. Byl již třetím litoměřickým Lager-

B.V. Häftl. Nr. 252 *Stegmeier* *Josef*
 Name
 geb. 8. 12. 03 in *St. Marg.*
 Name

Posteingang

Januar	Februar	März	April	Mai	Juni	Juli	August	Septemb.	Oktober	Novemb.	Dezemb.

Postausgang

Januar	Februar	März	April	Mai	Juni	Juli	August	Septemb.	Oktober	Novemb.	Dezemb.

Postsperr:
 vom bis

Bemerkungen:

KL 32/11.43 200.000

Vězeňská karta nejstaršího tábora (Lagerältester) Josefa Stegmeiera (PT).

kommandantem, který měl vnést do poměrů v táboře lepší organizaci a řád. V době jeho působení ve funkci se v Litoměřicích zlepšily doposavad chaotické táborové poměry a také spolupráce s SS Führungsstabem B 5, který diktoval požadavky pracovního nasazení vězňů. V průběhu léta přijížděly další transporty s vězni, a tak Völkner na rozdíl od předchůdců velel na konci srpna 1944 již koncentračnímu táboru se 3,5 tisíci vězni. Avšak i v době jeho služby docházelo přes zákaz k týrání a bití vězňů ze strany táborového personálu SS a strážných.⁷⁾

Zástupcem velitele byl Lagerführer (vlastně Schutzhaftlagerführer) SS-Hauptscharführer Willi Czibulka, jehož povinností bylo organizační vedení tábora. Do jeho pravomocí náleželo i schvalování funkcionářů vězeňské samosprávy.⁸⁾

Rekonstruovat strukturu litoměřické vězeňské samosprávy nebylo jednoduché, protože dokumenty o její podobě a činnosti se téměř nezachovaly. Jen několik z nich, z léta 1944 a dubna 1945, se nachází v Národním archivu v Praze ve fondu Okupační vězeňské spisy.⁹⁾ Dalším zdrojem pro výzkum se staly materiály z procesů Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích, vedených s příslušníky SS a některými bývalými litoměřickými vězni.¹⁰⁾ V neposlední řadě pak při rekonstrukci samosprávy pomohly vzpomínky, paměti a svědecké výpovědi bývalých vězňů.¹¹⁾ Cenné informace poskytla taktéž databáze vězňů koncentračního tábora v Litoměřicích.¹²⁾

V každém koncentračním táboře zastával nejvyšší funkci ve vězeňské hierarchii „nejstarší tábora“ (Lagerältester), který zodpovídal za veškeré dění v táboře – přijímal rozkazy od táborového velení SS a ručil za jejich provedení, podřízení mu

Arbeitsersatz: K.u.Flo., 29. 5.44.

7 Überstellungen zum Kommando Theresienstadt
(Leitmeritz) 84

1. Vh.RD. 2897 Bachor	Paul	13.10.01. Hilfsarbeiter
2. Franz. 7989 Laeroix	Achille	7. 5.03. <u>Arzt-Pfleger</u>
3. Vh.RD. 2486 Nass	Fritz	18. 2.01. <u>Schreiber</u>
4. Vh.RD. 5083 Nollen	Jakob	8. 1.05. <u>Vorarbeiter</u>
5. Pole 2723 Pawlicki	Georg	6. 7.19. "
6. Pole 1322 Mikora	Josef	20. 8.98. <u>Prisour</u>
7. Vh.RD. 2527 Stegmaier	Josef	8.12.03. <u>Übercapo</u>

AE

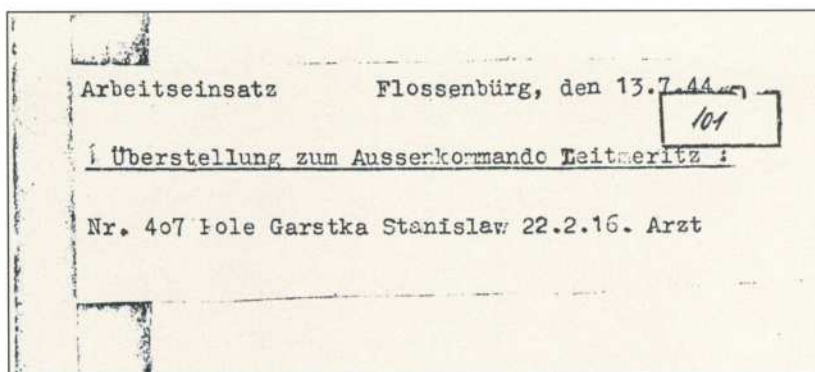
 Der Arbeitsersatzführer
 i.V. *[Signature]*
 - Unterscharführer

Transportní listina sedmi funkcionářů vězeňské samosprávy vypravených 29. května 1944 do Litoměřic (ITS).

byli všichni členové samosprávy. V Litoměřicích až do dubna 1945 funkci „prvního“ Lagerältestera zastával již zmíněný Josef Stegmaier, jehož většina vězňů znala pouze pod jménem „Sepp“. Několik týdnů před koncem války byl vyměněn a ve funkci jej vystřídal další německý vězeň Karl Horek.¹³⁾ Lagerältester Stegmaier byl ubytován s několika dalšími funkcionáři odděleně, v přístavku připojeném k bloku č. 4 a označovaném „IVa“. Shodné označení měla též skupina pěti vězňů, kteří o ubikace funkcionářů pečovali.¹⁴⁾

Časově prvním dochovaným dokumentem, zachycujícím proces dosazování vězňů do stálých funkcí, je „Bewilligung für zusätzliche Mittagsbrot an folgende Häftlinge“ z 23. srpna 1944 se jmény nejvyšších vězeňských funkcionářů.¹⁵⁾ Podle něj druhou nejvyšší funkci (Lagerältester II) vykonával Johann Wagner, který měl na starosti pracovní nasazení vězňů (Arbeitseinsatz). Dalšími vysokými funkcionáři vězeňské samosprávy byli Lagerschreiber Fritz Nass, Lagercapo Jakob Nollen, Lagerarzt Stanislaw Garstka, Baustellencapo Paul Bachor a Kantineur Karl Horek.¹⁶⁾ Všichni vysocí funkcionáři měli své kanceláře s řadou spolupracovníků v bloku č. 3. Jejich činnost, vykonávaná z příkazu táborového velení SS, ovlivňovala život vězňů. Například Baustellencapo Paul Bachor byl nejvyšším kápem všech pracovních komand nasazených na stavbě Richard. Vězni ho popisují jako muže, který svého postavení nezneužíval.¹⁷⁾ Jeho podřízenými byli v desítkách pracovních komand vězni ve funkcích „Capo, Hilfscao, Vorarbeiter, Hilfsvorarbeiter“. Na jejich výběru velmi záleželo, protože přicházeli do přímého kontaktu s ostatními vězni. Rozdělení práce a pracovní postupy organizovali v komandech předáči (Vorarbeiter), vybraní odborníci z řad vězňů, jejichž počet závisel na velikosti komanda a druhu práce, kterou měli vězni vykonávat.

Pracovní káповé odváděli své komando na pracoviště, ručili za pořádek a pochopovou kázeň, podávali hlášení. Na pracovišti dohlíželi na „své lidi“, určovali pracovní tempo. Někteří z nich patřili ke kriminálním vězňům, chovali se ke spo-

Dokument o přemístění lékaře Stanislaw Garstky z Flossenbürgu do Litoměřic (ITS Arolsen).

lůvěžňům panovačně, týrali je a hrubě s nimi zacházeli. V úseku Richard II, kde hlavním stavebním dodavatelem byla firma Kieserling, pracovalo stejnojmenné vězeňské komando, jehož hlavním kádem byl ruský vězeň Ivan Dolgij.¹⁸⁾ Jeho surové vystupování bylo hlavní příčinou toho, proč se vězni tohoto komanda nejvíce obávali. (Dolgij zemřel 25. března 1945 v Litoměřicích na infekční onemocnění.)

Zpočátku tvořilo Arbeitskommando Kieserling asi 40 věžňů, v srpnu 1944 to bylo již 75. Později se jeho součástí stala rovněž skupina 124 Židů, kteří byli soustavně šikanováni a týráni. Podle rozpisu z roku 1945 ke komandu Kieserling také náleželo dvacetičlenné Lagerbaukommando,¹⁹⁾ jehož kádem byl slovinský stavební inženýr Teodor Lojk.²⁰⁾

K vysokým funkcionářům táborové samosprávy náleželi také „starší bloku“ (Blockälteste), kteří ručili v ubikacích za pořádek, podávali hlášení o stavu věžňů při apelech, dohlíželi na rozdělení stravy. V Litoměřicích zastávali tuto funkci – Ludwig Bandurski (Blockältester I), Wasilij Mantulin (Blockältester II), Emil Wittmann (Blockältester III), Franz Zemjlak (Blockältester IV) a Zygmunt Meller (Blockältester V). Je zajímavé, že Blockältester bloku č. 3, tzv. židovského, byl ve vězeňské evidenci veden jako „Jude“. Podle Jana Djaczenka byl Zygmunt Meller za hrubé chování vůči spoluvěžňům po válce odsouzen na dvanáct let.²¹⁾

K provádění mnohostranných úkolů pomáhali staršímu bloku další vězni, kteří rovněž nebyli zařazováni do pracovních komand a směli se zdržovat v táboře. Nosili označení Stubedienst, Nachtdienst, Zimmerdienst, Aufräumer, Ordner a Blockfriseur.²²⁾ Nejvíce těchto pomocníků měl Blockältester v bloku č. 5, v němž bylo ubytováno přes dva tisíce věžňů.

Rovněž vysocí funkcionáři táborové samosprávy měli řadu pomocníků označovaných jako Lagerpersonal, Lagerdienst, Puzers, Kalfaktor atd. Pomocníci i představitelé samosprávy nosili na levé paži černou pásku s bílým nápisem funkce, kterou vykonávali.

Další dokument nazvaný „Lagerdienst-Aufstellung“ pochází ze 3. září 1944.²³⁾ Zachycuje již „hotovou“ strukturu vězeňské samosprávy v Litoměřicích. Dozví-

Floßenburg, den 1. Okt. 1944

Kommandantur-Arbeitsersatz
Dienststelle

Forderungsnachweis Nr. Flo. 563

über den Häftlingseinsatz

Der Reichminister für Rüst.u.Kriegsprod.z.Ed.der
Minerallbaugesellschaft m.B.H.zuleitung "Richard"
Leitmeritz, Postfach 52
für die Zeit vom 1. bis 30.9.1944

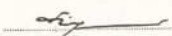
Gemäss umschriebener Aufstellung sind zu entrichten:

für 14670 Facharbeiter (Tagesbeschäftigung)	à RM 6.--	= RM 88 020.--	
für -- Facharbeiter (Halbtagsbeschäftig.)	à RM --.--	= RM --.--	
für 90570 Hilfsarbeiter (Tagesbeschäftigung)	à RM 4.--	= RM 362 280.--	
für -- Hilfsarbeiter (Halbtagsbeschäftig.)	à RM --.--	= RM --.--	
		Summe: RM 450 300.--	
126402 Häftlinge-Verpflegungen à RM -.95	=	RM 120 081.90	
		RM 570 381.90	

Der Betrag von RM 570 381.90 ist bis 20. Oktober 1944 auf das Konto der Verwaltung des KL Floßenburg bei der Reichsbankstelle Weiden/Obpf. Nr. 652/1911 oder auf das Postscheckkonto Flirnberg 48747 zu überweisen. Die Nummer des Forderungsnachweises ist auf dem betreffenden Bank- bzw. Postabschnitt unbedingt anzugeben.

Sachlich richtig und festgestellt:

Der Leiter der Verwaltung

Hauptsturmführer
(Ingeborg)

KL/14/44 5.000

Vyučtování práce vězňů na stavbě Richard za září 1944 (ITS Arolsen).

dáme se z něho o ustavení jejího vedení (Verwaltung), kam patřili Stegmeier, Wagner, Nollen a polský politický vězeň Jerzy Pawlicki jako tlumočník. Jejich nejbližšími spolupracovníky byli členové tzv. písařny (Schreibstube), která vyřizovala veškerou administrativu týkající se vnitřní správy tábora – zejména evidenci vězňů, zařazování nových vězňů do obytných bloků a rozdělování potravinových přídělů mezi jednotlivé bloky. Posledním vedoucím Schreibstube byl polský vězeň Leon Mackiewicz, který převzal tuto funkci záhy po odchodu Fritze Nasse do Nossenu koncem října 1944. Po skončení války odnesl s sebou do Polska s vědomím a souhlasem ostatních písařů tajně pořízené seznamy transportů opatřené poznámkami o dalších osudech jednotlivých vězňů.²⁴⁾

Dalším úsekem samosprávy byl tzv. Arbeitsdienst (pracovní služba), který vedl pracovní kartotéku a záznamy o povolání vězňů, rozhodoval rovněž o jejich za-

řazování do pracovních komand. V tomto úseku působili Arbeitseinsatzschreiber Ljubo Tiplič, Postschreiber Edmund Sucharski, Dolmetscher-Schreiber Benjamin Gorjelow a písaři Georg Andrejew, Jože Šenk a Anton Matko.²⁵⁾ Tito administrativní funkcionáři patřili ke slovinským, polským a ruským vězňům. Byli mezi nimi ale i sovětský válečný zajatec a polský Žid.

Ljubo Tiplič denně docházel do kanceláře stavby Richard (Bauleitung Richard), kde obdržel rozpisy s požadovanými počty pracovníků pro následující pracovní den. Povinností písařů pak bylo pořídit ve spolupráci s pracovními kápy jmenné seznamy jednotlivých komand. Úsek Arbeitseinsatz prováděl rovněž vyúčtování práce vězňů, jež pak odesílal do hlavního tábora ve Flossenbürgu. Litoměřický Arbeitsdienst účtoval za práci nekvalifikovaného vězně (Hilfsarbeiter) 4 RM a za kvalifikovaného (Facharbeiter) 6 RM a podle Ljubo Tipliče v některých případech (za odborníky) dokonce 12 RM za den.²⁶⁾ Měsíční vyúčtování a vystavení faktur (Forderungsnachweis) jednotlivým firmám provádělo za všechny venkovní pobočky koncentračního tábora Flossenbürg tamní oddělení Arbeitseinsatz. Měsíční přehled pohledávek byl pak odesílán na adresu „SS Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, Amt D II, Oranienburg“.²⁷⁾

Sedmisetlenné komando Elsave pracující od konce listopadu 1944 ve výrobě stejnojmenného podniku, umístěného v úseku Richard I, tvořilo patnáct pracovních skupin. Jeho pracovní evidenci vedl a předával činovníkům Arbeitsdienstu český vězeň Karel Trtílek.²⁸⁾

Na ranním apelu káповé podle požadavků SS Führungsstabu B 5 řadili pracovní komanda. Stávalo se, že se je nedařilo postavit v původním složení, nebo v požadovaném počtu, a káповé pak násilím do nich naháněli nemocné z táborové nemocnice, či dokonce „chráněné“ vězně pracující pro Lagerdienst.²⁹⁾ Požadavek SS Führungsstabu B 5 na počet pracovních sil však musel být vždy splněn.

Vězni litoměřického tábora pracovali především na stavbě Richard, nebo byli nasazováni na práce v okolí s touto stavbou související. Menší část z nich, odhadují několik set vězňů, byla zaměstnána v táboře, v administrativě vězeňské samosprávy nebo v tzv. vnitřních komandech – v dílnách, v kuchyni, při úklidových a stavebních pracích. Od září 1944 k Lagerdienstu dále náležely různě početné skupiny vězňů zajišťující běžný chod tábora: Schusterei (15 vězňů), Schneiderei (11), Lagerschutz (4), Kantine (2), Magazin (3), Tischlerei (8), Block IVa -Älteste (5), Elektriker (2), Puzers (4), Entlausung (4), Kanalreinigung (2) a Uhrmacher (1).³⁰⁾ K Lagerdienstu ještě náležel úsek Revier (5 vězňů), Küche (19+14 Kartoffelschäler), Luftwaffeküche (6+9 Kartoffelschäler), Pferdestoll (1), Erdarbeiter (2), Schlosser (7) a Löschruppe (13).³¹⁾

Podívejme se nyní blíže na některé složky vězeňské samosprávy. Významným článkem byla zdravotní péče, neboť od prvních dnů docházelo v pracovních komandech k úrazům, objevovali se také první nemocní. Koncem května 1944 převezli z Flossenbürgu do Litoměřic také francouzského lékaře Achille Lacroix, který byl na transportní listině uveden jako Arzt-Pfleger. Co však bylo příčinou toho, že již 12. června 1944 v Litoměřicích zemřel, není známo.³²⁾ V tu dobu

pravděpodobně jako jediný poskytoval pomoc zraněným a nemocným polský vězeň Henryk Gacki, jehož jediným nástrojem byly nůžky.³³⁾ Táborové velitelství SS nejspíš požádalo Flossenbürg o nového vězeňského lékaře, kterého do Litoměřic předali až za měsíc (13. července 1944); byl jím polský vězeň Stanislaw Garstka.

Podle dokumentu Lagerdienst-Aufstellung byl úsek Revier (nemocniční úsek) od 3. září 1944 zajišťován pěti polskými vězni, mezi nimiž byli Stanislaw Garstka jako Arzt a se zařazením Pfleger vězni Stanislaw Bolba, Josef Olech, profesor Stanislaw Poniatowski a Boleslaw Rusin.³⁴⁾ Vězeňský zdravotní personál byl označen páskou „Häftling-Arzt“ nebo „Häftling-Pfleger“. Centrem zdravotní služby se stala vězeňská ošetrovna v bloku č. 1. Na jejím chodu se od poloviny září 1944 podílel také polský lékař Jan Hanycz, k jehož povinnostem náleželo rovněž poskytování první pomoci vězňům přímo na pracovišti. Od podzimu 1944 působil Hanycz dokonce v ošetrovně umístěné v blízkosti vstupu do stavebního úseku Richard I.³⁵⁾

Po přemístění komanda Elsabe v roce 1945 do samostatného objektu, který se nacházel vně tábora, došlo i zde pro vysokou nemocnost ke zřízení ošetrovny, kterou pak vedl polský lékař Jan Klonowski.³⁶⁾

V důsledku narůstající nemocnosti, způsobené v zimě 1944–1945 epidemií úplavice a později i tyfu, se tým lékařů a zdravotníků mnohonásobně rozrostl. Nemocniční úsek zabíral počátkem roku 1945 již celý blok č. 1 a později i další táborové objekty.³⁷⁾

Litoměřickým táborem prošlo přes jedno sto lékařů z různých zemí, desítky z nich měly příležitost zapojit se do pomoci nemocným spoluvězňům zejména v závěrečných týdnech války. Přestože chyběly základní léky, všichni lékaři a zdravotníci se snažili nemocným poskytnout pomoc. Revier se nejednou stal také úkrytem pro ty, kteří byli vyčerpáni dlouholetým vězněním, prací a hladem.

V dubnu 1945 byl z příkazu táborového velení SS ustanoven kádem nemocničního úseku Hugo Launicke³⁸⁾ (profesí železniční dělník) a jeho zástupcem Zygmunt Stalmanski. Lékařský tým vedli vězni Hans Jakob Boehm a Jan Nowak. Řadu dalších funkcí zastávali především polští lékaři a zdravotníci. Ošetrovnu a příjem řídil Stanislaw Konopka a lékárnu Wladyslaw Kotula. Evidenci nemocných v kanceláři revíru obstarával Tadeusz Holuj.³⁹⁾ V březnu 1945 zřídili ve dvou dřevěných barácích tyfové oddělení (Infektionabteilung), kde se vedoucím lékařem stal český vojenský lékař generál Rudolf Glykner. K 26. dubnu 1945 tvořilo nemocniční úsek sedmnáct místností, označených písmeny A až P.⁴⁰⁾

Důležitá pro přežití v koncentračním táboře byla také hygiena. Po celou dobu existence tábora v Litoměřicích byly hygienické podmínky zcela nevyhovující. Vězni nedostávali ani hygienické vybavení jako mýdlo, ručník či toaletní papír. Vězeňské ubikace neměly zpočátku žádné hygienické vybavení (umyvadla, záchody), protože objekty původně patřily k hospodářskému zázemí kasárenského areálu (stáje, sklady, jízdárna). V největším bloku č. 5 byl k dispozici jen jeden vodovodní kohoutek. Nejdříve byly zbudovány primitivní „otevřené“ latríny a umývárny (v podstatě prkna přehozená přes jámu a dřevěná koryta).⁴¹⁾ V červ-

nu 1944 odvedli vězně několikrát do policejní věznice v terezínské Malé pevnosti, kde se mohli ve vězeňské koupelně, zařízené sprchami, umýt. Postupně pak zavedli do všech vězeňských ubikací vodu a byla v nich instalována umyvadla a sprchy, záchody však i nadále představovaly jen vyhloubené jámy na okraji tábora za kuchyní.⁴²⁾

V ubikacích, které vězni obývali, se od počátku množili nebezpeční parazité – zejména vši a blechy. Od září 1944 se proto prováděla dezinfekce šatstva (Entlausung), ale ke zlepšení hygienických podmínek nedošlo. Mobilní dezinfekční souprava přijížděla do tábora jednou měsíčně. Vězni pak vešli do stanu, svázali oblečení, opatřili ho číslem a dali do kotlů. Když prošli očištnou lázní, čekali mnohdy celou noc na oblečení, které bývalo rozkradeno.⁴³⁾ V zimě 1945 se stávalo, že vězně nahnali na Appelpplatz, vzali jim oděv a oni pak nazí stáli ve sněhu a mrazu. Pokaždé tato procedura měla za následek onemocnění či dokonce smrt některých vězňů.⁴⁴⁾

Rozvoz vody v táboře zajišťovalo komando hasičů (Löschtruppe), ustavené 3. září 1944. Jeho hlavním kápem byl německý vězeň Bernhard Mutz.⁴⁵⁾ Komando tvořily dvě desetičlenné skupiny; kápem „I. Löschtruppe“ byl Vasilij Mantulin, skupinu „II. Löschtruppe“ vedl kápo Karl Horek. Jeho součástí byli zpočátku také dva hygienici (Lagerhygieniker) Sultan Kodsojev a Franciszek Kalinski. Ti se v roce 1945 stali členy komanda „Desinfektion“, sestaveného ze dvou skupin vězňů. Denní směna (Tagschicht) měla dvacet členů, noční (Nachtschicht) pouze osm.⁴⁶⁾ Komando dezinfektorů působilo v roce 1945 v dezinfekční stanici zbudované v blízkosti vstupu do tábora, vybavené kotlem a sprchami.⁴⁷⁾ I přesto značná část vězňů o tomto novém táborovém zařízení vůbec nevěděla.

Pořádek a kážeň v táboře zajišťovala pořádková služba (Lagerschutz), která měla zpočátku dva členy (Theophile Weber, Henryk Matuszkowiak), ale od 3. září 1944 byla rozšířena na čtyři. Nováčky se stali Stanislaw Wojcik a Anton Ober.⁴⁸⁾ Příslušníci pořádkové služby nosili pruhované vězeňské oblečení, ale na rukávech měli pásky s nápisem „Lagerschutz“. Členové pořádkové služby asistovali při apelech, výdeji jídla a organizování pracovních komand, navíc odebírali nově přichozím vězňům oblečení, které nebylo součástí předepsaného vězeňského oděvu. Podíleli se na trestání vězňů bitím, prováděli dokonce popravy. Podobně jako kápoové byli vyzbrojeni dřevěnými holemi a gumovými hadicemi.⁴⁹⁾

V dubnu 1945 tvořilo Lagerschutz již dvanáct vězňů (Heinz Niesenwendt, Stanislaw Wojcik, Jozef Kowalski, Ilja Andzelov, Lucjan Sobieraj, Jakob Koziolok, Michal Nadolski, Włodzimierz Wawrzyk, Vladislav Rabánek, Stanislaw Metko, Henryk Matuszkowiak, Senko Junek).⁵⁰⁾ Oddíl pořádkové služby tedy tvořili převážně Poláci, dále dva Rusové, Němec a Čech. Většinu z nich vězni jménem neznali, v jejich výpovědích se setkáváme nejčastěji jen s přezdívkami Juzek (Senko Junek), Bambula (Henryk Matuszkowiak) a Jakub nebo Jakobs (Jakob Koziolok). Senko Junek tloukl surově vězně obuškem a asistoval při popravách. Již několikrát zmiňovaný Henryk Matuszkowiak vězně šikanoval a týral a účastnil se rovněž poprav. Již před příchodem do Litoměřic působil ve funkci kata v Majdanku

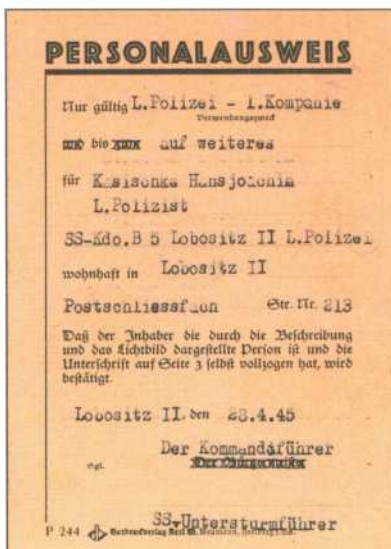
a Gross-Rosenu.⁵¹⁾ V únoru 1945 se ká-
pem Lagerschutzu stal vězni obávaný
Jakob Koziolak.

Jak již bylo zmíněno, spojoval blo-
ky č. 3 a 4 přístavek, v němž byli uby-
továni někteří káповé a příslušníci La-
gerschutzu. Nacházel se zde také tzv.
bunkr (táborové vězení), kde káповé
týrali vězně a vykonávali táborovým
velitelstvím SS nařízené tresty bitím.
Bunkr tvořily dvě místnosti, jednu oby-
val káпо pořádkového oddílu a do dru-
hé umísťovali vězně, kteří se dopustili
přestupku. Od února 1945 zde vládl su-
rovec Jakob Koziolak, vedený v trans-
portní listině jako příslušník „USA“.⁵²⁾

Tresty byly udělovány za rozlič-
né prohřešky a k velmi častým pat-
řilo obvinění z pomalé práce. Trestalo
se rovněž za nesmeknutí čepice
u nacistické vlajky, která byla vyvė-
šována při vstupu do tábora a na staveništi Richard. Vězeň pak obdržel povė-
šinou dvacet pět ran holí. Výkony trestů byly brutální a jedním z nejkrutějších
bylo povėšení vězně za vzadu svázané ruce. Nejtvrďší tresty vykonávali příslu-
šníci Lagerschutzu za obvinění ze sabotáže či za pokus o útek. Kromě táboro-
vého personálu SS a příslušníků Lagerschutzu bývali těmto exekucím přítomni
nejvyšší funkcionáři vězeňské samosprávy. Vězeň pak byl za jejich pomoci
a za přítomnosti nastoupených vězňů oběšen, či dokonce usmrcen služebními psy.
K výkonu trestů docházelo denně vždy při večerních apelech.⁵³⁾

V roce 1945 vznikla v Litoměřicích táborová policie (Lagerpolizei), jejíž čle-
nové nosili černé uniformy a vysoké holínky, na rukávech měli bílé pásy s ná-
pisem „Lager-Polizei“.⁵⁴⁾ Oddíl táborové policie byl vytvořen na základě pokynů
„Kommandoführer sämtlicher Aussenarbeitslager“, které ve věci „Unterbindung
von Häftlingsfluchten“ rozeslal 8. března 1945 velitel koncentračního tábora Flos-
senbürg SS-Obersturmbannführer Max Koegel. Mimo jiné se v nich říká, aby do
1. dubna 1945 byla v táborech ustavena ze spolehlivých říšskoněmeckých věz-
ňů pohotovostní služba (Bereitschaft), kterou bude možno nasadit při případných
nepokojích v táboře, při evakuačních pochodech a do strážní služby. Tito tzv.
V-Männer (důvěrníci), jak je Koegel nazval, měli být před začleněním do Lager-
polizei podmínečně propuštěni.⁵⁵⁾

Zřejmě 25. – 28. března 1945 bylo z Litoměřic přemístěno 90 až 100 stráž-
ných SS do hlavního tábora ve Flossenbürgu. Podle Koegelových pokynů je po-
stupně nahrazovali členové nově utvořené táborové policie.⁵⁶⁾ V Litoměřicích byli

Průkaz příslušníka táborové policie (Lagerpolizei) na jméno Hans Joachim Kasischke (SOA Litoměřice).

vybraní říšskoněmečtí vězni nejen podmíněčně propuštěni a ubytováni vně tábora, ale směli se i volně pohybovat po městě. Někteří si dokonce našli v Litoměřicích ubytování. Všichni obdrželi průkazy, tzv. Personalausweis, v nichž bylo SS-Kommando B 5 uvedeno jako jejich „zaměstnavatel“.⁵⁷⁾ Po proškolení a výcviku nastoupili službu jako strážní u táborové brány s nápisem „Arbeit macht frei“, na úsecích vnější ostrahy (tzv. Postenkette), asistovali při doprovodu vězňů na pracoviště a při doprovodu a příjmu nově příchozích transportů. Koncem dubna 1945 střežili příslušníci Lagerpolizei i vagony s litoměřickými vězni připravenými k evakuaci a odváděli rovněž na přelomu dubna a května 1945 židovské vězně z tábora při jejich přemísťování do ghetta v Terezíně.⁵⁸⁾ V závěru války měla Lagerpolizei asi 150 členů, rozdělených do několika rot (Kompanie). Bohužel seznam jejích členů se nezachoval a vypátrat jména se podařilo jen u hrstky z nich (Hans Joachim Kasischke, Hermann Heinemann, Erich Wycizlok, Hans Cohen, holič u táborové policie Eduard Mathon, Kutlotschik, Steinbach, Schmidt).⁵⁹⁾ Někteří členové táborové policie se chovali velmi brutálně, stříleli po vězních čekajících v evakuačním transportu, či ze strážních věží na hladové vězně při vybírání brambor v táborových kretech. Dokonce ještě 8. května, v den zániku tábora, jednoho vězně zastřelili.⁶⁰⁾ Podle nařízení měli po výcviku v zacházení se zbraní a při obdržení ostrých nábojů přísahat veliteli tábora Benno Brücknerovi, ale k tomuto aktu již nedošlo. Po skončení války se podařilo zatknout jen několik z nich, ti pak byli souzeni Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích.

Zásobování tábora potravinami, dovoz stavebního materiálu, ale také odvoz mrtvých do krematoria obstarávaly koňské potahy, jejichž význam stoupal v posledních měsících války, kdy byla doprava ochromena nedostatkem motorových vozidel a paliv. Kápem komanda Pferdestall byl Willi Staamann, povoláním vozka, vyžádaný 26. srpna 1944 z Flossenbürgu. Jeho úkolem bylo zajistit péči o osmdesát koní. Povozy tažené koňmi obstarávalo tzv. Zaumkommando tvořené dvaceti i více převážně polskými a ruskými vězni.⁶¹⁾

Jiní vězni byli přidělováni různým stavebním, instalatérským a tesařským firmám, protože tábor se do posledních dnů rozšiřoval. Soustavně se upravovaly, ale i přistavovaly nejen ubikace pro vězně, ale i správní a hospodářské budovy. Tyto práce byly zahájeny koncem března 1944 současně s vytvořením prvních pracovních skupin vězňů pro stavbu Richard.

Již tehdy byla z transportu vězňů ubytovaných v Terezíně oddělena dvanáctičlenná skupina vedená slovinským vězněm Jože Neumanem a jako první ubytována v jedné kůlně v kasárenském areálu v Litoměřicích.⁶²⁾ Vězni pracovali povětšinou pro místní firmy sdružené pod názvem Bauunternehmung sudetendeutsche Arbeitsgemeinschaft (dále BSA) Leitmeritz. Sdružení BSA, ke kterému byli pracovním úřadem přidělováni zejména čeští dělníci, zajišťovalo stavební úpravy v objektech nacházejících se v areálu dělostřeleckých kasáren, upravovalo je pro ubytování příslušníků SS a německých i zahraničních dělníků nasazených na stavbě Richard. Budovalo rovněž koncentrační tábor a vybavovalo palandami vězeňské ubikace. V dubnu a květnu 1944 Neumanovo komando provádělo v areá-

lu budoucího tábora zemní práce. Začátkem června 1944 se podílelo na výstavbě oplocení kolem pěti vojenských hospodářských budov, jež se staly vězeňskými ubikacemi nově založeného koncentračního tábora, účastnilo se taktéž výstavby vězeňské kuchyně.⁶³⁾ Pracovní skupina nazývaná Arbeitskommando BSA se časem rozrostla na 72 a podle jiného seznamu dokonce na 100 vězňů. V roce 1945 ho vedli kápo Josef Burian, dále zmíněný Jože Neuman (Vorarbeiter), Marcin Malik (Polier) a František Babák (Hilfsarbeiter).⁶⁴⁾ Komando bylo mezi vězni známo jako „komando Malika“ a bylo považováno za velmi dobré, protože polský jezuita Marcin Malik se snažil spoluvězňům všemožně pomáhat. Ukrýval například v rozestavěných objektech staré a nemocné vězně.⁶⁵⁾

Litoměřičtí vězni vykonávali těžkou práci, ale množství stravy, které dostávali, naprosto nedostačovalo. Smrt hladem bývala v Litoměřicích velmi častá. Záhy po příjezdu transportu z Dachau do Terezína, koncem března 1944, vystavěli v Malé pevnosti za kinosálem SS dřevěnou budovu. V ní se ubytovala asi třicetičlenná ostraha transportu a v části objektu vznikla provizorní kuchyně, v níž asi deset vězeňkyň z terezínské věznice připravovalo pro vězně přivezené z Dachau i jejich ostrahu jídlo.⁶⁶⁾ Vězni nespádali do evidence terezínské věznice, a proto měli oddělené ubytování, stravování i vlastní ostrahu; do Litoměřic byli přemístěni až v červnu 1944.

Ještě v době příchodu transportu z Gross-Rosenu 31. května 1944 nebyla v Litoměřicích vězeňská kuchyně. S její výstavbou se započalo až počátkem června 1944, a proto jídlo bylo vězňům i nadále po několik týdnů připravováno v terezínské věznici a do Litoměřic denně dováženo.

Strava litoměřických vězňů byla zpočátku obdobná jako strava vězňů policejní věznice v Terezíně: šálek kávy a krajíček chleba ráno, asi ¾ litru polévky v poledne a večer. Později, po zprovoznění vězeňské kuchyně v Litoměřicích, dostávali vězni ráno neslazenou černou kávu, v poledne asi 100–200 g chleba, malou kostku margarínu, lžičku marmelády nebo kousek salámu. Polední jídlo nosili vězni na nosítkách s sebou na pracoviště, do tábora pak na nich přinášeli vězně zemřelé během práce. Večer dostávali půl litru řídké polévky ze zeleniny, brambor, řepy, mrkve či krup. Polévka nebyla vůbec chutná, připravovala se z neočištěné a mnohdy hnilé zeleniny a brambor. Zpočátku panoval ve stravování zmatek, jídlo se nevydávalo ve stanovenou dobu a stávalo se, že vězni dostali večerní jídlo až pozdě v noci a ještě na mnohé nevystačila plná dávka. V poválečných procesech Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích vyšlo najevo, že táborový a strážní personál SS kradl potraviny ze skladu vězeňské kuchyně.⁶⁷⁾

V prosinci 1944 byly denní porce sníženy, dvoukilogramový chléb se dělil na 22 dílů. To trvalo až do osvobození tábora. Asi dva týdny před koncem války stravovali vězně pouze ze zásob, které se nacházely v táboře, a jídlo se připravovalo pouze z řepy a brambor.⁶⁸⁾

Podle dokumentu Lagerdienst-Aufstellung pracovalo v září 1944 ve vězeňské kuchyni komando třiceti tří vězňů a jeho počet se v důsledku vzrůstajícího stavů vězňů v táboře zvyšoval. Jiné komando, celkem patnáct vězňů, bylo nasazeno na

výpomoc mimo areál tábora v tzv. Luftwaffeküche, od září přejmenované na SS-Küche. Stravu pro příslušníky SS připravovali civilní zaměstnanci.⁶⁹⁾

S vězeňskou kuchyní byla spojena kantýna, kterou řídili Karl Horek a Otto Kubalík. Někteří vězni dostávali za práci tzv. Premienscheiny, za něž si mohli v kantýně zakoupit řídkou polévku, salát z červené řepy nebo cigarety. Premienscheiny v hodnotě 1, 2 a 3 RM rozdělovali mistři v pracovních komandech jako odměnu za vyšší pracovní výkon. Tzv. prémiový systém byl zaveden Hospodářskou správou SS ve všech koncentračních táborech v roce 1943.⁷⁰⁾

Po nastoupení Völknera do funkce velitele tábora se poměry v Litoměřicích zjevně konsolidovaly, vězni mohli opět posílat a dostávat poštovní zásilky. Jednou měsíčně obdrželi dopisní papír (zdá se, že v roce 1945 již tuto možnost všichni neměli) s úřední hlavičkou „Konzentrationslager Flossenbürg“ a směli napsat svým blízkým. Všechny dopisy pak šly přes adresu „Waffen SS, SS-Kommando B 5 (11a) Lobositz 2, Postschliessfach 213“. Musely být samozřejmě psány německy a procházely cenzurou. I když většinou vězni ani přesnou adresu do tábora neznali, zásilky nacházely adresáta. Např. český vězeň Zdeněk Karlík obdržel od rodičů zásilku s adresou „Richardwerke Leitmeritz“.⁷¹⁾ To naznačuje, že utajení projektu Richard nebylo tak striktně dodržováno, jak se obecně soudí.

Vedle dopisů mohli vězni dostávat také balíčky. Tzv. balíčkárna se nacházela v bloku č. 4. S ohledem na válečnou situaci balíčky dostávali pouze čeští, slovinští, němečtí, francouzští a polští vězni. Jejich zásilky, zejména s potravinami, byly táborovým personálem SS prohlíženy a často vykrádány. Sovětští a židovští vězni tuto možnost neměli, proto často patřili k těm, kteří z hladu hledali v odpadcích, jedli dokonce uhlí, šneky, ježky, vařili si vojtěšku atd.⁷²⁾

Táborové sklady (Magazin) zabíraly značnou část bloku č. 4. O sklady různého materiálu a o vybavení pro vězně se staralo tříčlenné komando Magazin (Heinrich Robert, Leon Staszewski a Ibrahim Lotinec). Noví vězni od nich po příchodu do tábora obdrželi deky, dlouhé spodky, které se vyměňovaly po dvou až třech měsících, košili, vězeňský pruhovaný oděv (blůza, kalhoty, čepice) a dřeváky. V zimě dostávali dlouhé pruhované pláště. A protože oblečení bylo nedostatečné, obalovali si vězni i přes zákaz kolem těla papírové pytle od cementu. K vybavení vězně patřila ještě plechová miska, kterou nosivali společně se lžiči připevněnou u pasu.⁷³⁾

Litoměřičtí vězni byli ve dnech 6. – 8. května 1945 propuštěni a tábor byl zrušen. Někteří vězni, kteří vykonávali různé funkce ve vězeňské samosprávě, nebo v pracovních komandech, z tábora doslova „zmizeli“. Po válce se československým orgánům podařilo zadržet jen několik jednotlivců (zejména příslušníků táborové policie) a postavit je před Mimořádný lidový soud v Litoměřicích. Největší proces s bývalým vězněm koncentračního tábora v Litoměřicích se však konal v Polsku. V roce 1974 tam byl Henryk Matuszkowiak (litoměřické vězeňské číslo 11 193) za své chování v Majdanku, Gross-Rosenu a Litoměřicích odsouzen k trestu smrti. Podstatná většina z nich ale spravedlivému trestu unikla.

Koncepce vězeňské samosprávy postrádala jakýkoliv humánní základ. Vězeň-

ská samospráva nebyla zřizována ke zlepšení životních podmínek vězňů, ale vy-
cházela jednoznačně z organizačních a hospodářských potřeb SS. I když se způ-
sob výkonu jednotlivých funkcí ve vězeňské samosprávě z mnoha důvodů lišil,
záleželo nakonec v první řadě na přístupu a morálních hodnotách každého jednot-
livce, jaký postoj ke spoluvězňům zaujme.

▣ **Miroslava Langhamerová** (1953), pracovnice historického oddělení Památní-
ku Terezín. Zabývá se perzekucí českých občanů v nacistických represivních za-
řízeních v letech 1938 až 1945 a zaměřuje se na vytváření databázových souborů
českých vězňů ve věznicích a koncentračních táborech. Je výkonnou redaktorkou
Terezínských listů.

Poznámky

- ¹⁾ Jako velitelé v Litoměřicích postupně sloužili – Schreiber (křestní jméno se nepodařilo zjistit), Otto von Berg, Karl Wilhelm Völkner, Albert Heiling a Benno Brückner.
- ²⁾ Podrobněji o transportu z Dachau viz Miroslava Benešová: První transport vězňů pro stavbu Ri-
chard v Litoměřicích. In: Terezínské listy, 22/1994, s. 102–108.
- ³⁾ Památník Terezín (dále jen PT), Sb. KT Litoměřice, pomocný materiál (dále jen PM), k. 6,
A 49/2008.
- ⁴⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice.
- ⁵⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, PM, k. 1, A 68/84, Poznámky Jana Michalaka.
- ⁶⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, PM, k. 6, A 49/2008 (transportní listina 29. října 1944 Nossen); Fritz Ull-
rich: Nossen. In: Herausgegeben von Wolfgang Benz und Barbara Distel, Der Ort des Terrors, Ge-
schichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager, Band 4 (Flossenbürg, Mauthausen, Ra-
vensbrück), Verlag C.H. Beck, München 2006, s. 210–213.
- ⁷⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 426/47 (Alfred Bornemann); ABS, 325-24-3, Protokol
Karla Urbanka, 10. března 1947.
- ⁸⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 418/47 (Karl Opitz); PT, Sb. vzpomínek č. 925 (Ljubo Tiplič).
- ⁹⁾ NA, fond Okupační vězeňské spisy (dále OVS), k. 26.
- ¹⁰⁾ SOA Litoměřice, Mimořádný lidový soud v Litoměřicích.
- ¹¹⁾ Několik set těchto písemných záznamů, mnohdy notářsky ověřených, se nachází v Památníku Te-
rezín a Archivu bezpečnostních složek Ministerstva vnitra České republiky (dále ABS).
- ¹²⁾ Miroslava Langhamerová, databáze bývalých vězňů koncentračního tábora Litoměřice (1944 až
1945).
- ¹³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 352 (Břetislav Lukeš), 453 (František Heřmánek), 451 (Karlo Benulič). Jo-
sef Stegmeier byl nejspíše podmíněčně propuštěn do oddílu Lagerpolizei.
- ¹⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 231 (Kazimierz Wrycza); NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28.
- ¹⁵⁾ NA, OVS, k. 26, Bewilligung für zusätzliche Mittagsbrot an folgende Häftlinge, 23. 8. 1944.
- ¹⁶⁾ Tamtéž.
- ¹⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 453 (František Heřmánek).
- ¹⁸⁾ NA, OVS, k. 26, Arbeitskommando Kieserling Nr. 19; PT, Sb. vzpomínek č. 451 (Karlo Benulič);
Miroslava Langhamerová, databáze bývalých vězňů koncentračního tábora Litoměřice (1944 až
1945).
- ¹⁹⁾ NA, OVS, k. 26, Arbeitskommando Kieserling Nr. 17; PT, Sb. vzpomínek č. 451 (Karlo Benulič),
918 (Filip Mlínar), 925 (Ljubo Tiplič). Ve funkci Hilfscapo v komandu Kieserling působili Karlo
Benulič, Berek Schulmann, Franz Kudlar a Vasil Kusmely.
- ²⁰⁾ NA, OVS, k. 26, Lager Bau Kommando Nr. 17; PT, Sb. vzpomínek č. 2006 (Kazimierz Wdziec-
zny).

- ²¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 231 (Kazimierz Wrycza), 453 (František Heřmánek), 1979 (Jan Djaczenko); PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice.
- ²²⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice.
- ²³⁾ NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28; PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice.
- ²⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 743 (Ing. Anton Matko), 231 (Kazimierz Wrycza). Leon Mackiewicz přijel do Litoměřic 28. října 1944 s transportem z Auschwitz II-Birkenau.
- ²⁵⁾ NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28.
- ²⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 752 (Ljubo Podpac), 925 (Ljubo Tiplič).
- ²⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 171 (Karel Procházka); PT, Sb. KT Litoměřice, PM, A 6963-A 6972.
- ²⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 487 (Karel Trtílek).
- ²⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 418/47 (Karl Opitz).
- ³⁰⁾ Tamtéž.
- ³¹⁾ NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28.
- ³²⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, PM, k. 6, A 49/2008; NARA Washington, RG, 338, 290/13/22/3, 000-50-46, Box 537.
- ³³⁾ Marie Trhlinová, Tábora smrti pod Radobylem, Praha 1975, s. 41.
- ³⁴⁾ NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28; PT, Sb. vzpomínek č. 520 (Boleslav Rusin).
- ³⁵⁾ ABS, 325-24-3, Protokol o výslechu svědka (MUDr. Jan Hanyecz); PT, Sb. vzpomínek č. 100 (Jan Hanyecz), 202 (Zdeněk Karlík), 451 (Karlo Benulič).
- ³⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 487 (Karel Trtílek).
- ³⁷⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice.
- ³⁸⁾ Jinde je uváděn jako Hugo Lamniker. Viz ABS, 325-24-4, Stanislav Konopka: Z Majdanku do Litoměřic, Hrst různých vzpomínek ze života za dráty, část III-Litoměřice, s. 4.
- ³⁹⁾ Tamtéž, s. 4 a násled.
- ⁴⁰⁾ PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice; SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 418/47 (Karl Opitz); NA, OVS, k. 26, Soupisy nemocných vězňů ve vězeňské nemocnici (duben 1945). – Obsazení revíru lékaři podle jednotlivých pokojů se podařilo z velké části zrekonstruovat: tzv. Saal A – Jan Hanyecz, Norbert Wejrowski, Jan Klonowski, Mieczyslaw Kotarbinski, Ludwik Fischer; Saal B – Mieczyslaw Riesser; Saal C – Romuald Sztaba, Stanislaw Garstka; Saal D – nepodařilo se zjistit; Saal E – Janusz Makowski, Kazimierz Bialy, Abraham Bergmann, Adam Mirowski, Israel Kleinberger; Saal F – Hilary Goldstein, Abraham Weisz, Roman Zenkteler, Anton Winogradow, Erwin Biberstein, Josef Blumenstock, Tadeusz Kosibowicz, Quido Nettel; Saal G – Szczepan Kruczek, Wlodzislaw Bernadzikowski; Saal H – Octavio De Santis, Georg Levai, Pal Teleki, Valentin Rogozin, Zbigniew Szawlowski; Saal I – Anton Pieszak, Joseph Mandl; Saal J a J – nepodařilo se zjistit; Saal K – Anton Jankowski; Saal L – Nicet Fr. Wlodarski, Wilhelm Sluzar, Walentin Popek, Tadeusz Mieczyslaw Dobrowski; Saal M – Ervin Markus, Jan Wladyslaw Klak; Saal N – Hubert Neunzig, Kazimierz Halgas, Emanuel Berghoff; Saal O – Jean Bercovic, Teodor Herz, Jean Vexler, Bernard Lauber, George Alperin, Maurice De Saint-Albertchilou; Saal P – Jan Gryszkiewicz, Bronislaw Rutkowski, Robert Bodner, Zoltan Ernst, Emil Lerner, Mieczyslaw Turski, Joseph Farbenblum, Wladyslaw Szczepanski. Zdravotnickou pomoc vězňům poskytovali také lékaři – Moric Klein, Arpad Engländer, prof. Mieczyslaw Michalowicz, Erich Orlik, Bedřich Dubský, Leonard Szadurski, Stefan Geist, Stanislaw Jezierski a řada dalších.
- ⁴¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 188 (Karel Táborský), 451 (Karlo Benulič), 454 (František Babák).
- ⁴²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 455 (Antonín Plicka), 510 (Mieczyslaw Siwecki).
- ⁴³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 190 (František Hybášek), 288 (Karel Táborský), 322 (Břetislav Lukeš), 453 (František Heřmánek), 489 (Oldřich Táborský), 752 (Ljubo Podpac), 915 (Anton Legiša).
- ⁴⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 271 (Oldřich Binar).
- ⁴⁵⁾ NA, OVS, k. 26, Löschtruppe des K. L., 3. 9. 1944.
- ⁴⁶⁾ NA, OVS, k. 26, Desinfektion.
- ⁴⁷⁾ Miroslava Langhamerová: Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích. Zapomenutý hrob. In: Tereziňské listy, 36/2008, s. 95. PT, Sb. vzp. č. 454 (František Babák), 553 (Alfred Woycicki).
- ⁴⁸⁾ NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28; ABS, 325-24-4, Hlavní komise vyšetřování nacistických zločinů v Polsku, Čj. Kpp 167/73, Protokol o výslechu svědka – Henryk Matuszkowiak.
- ⁴⁹⁾ ABS, 325-24-4, Hlavní komise vyšetřování nacistických zločinů v Polsku, Čj. Kpp 167/73, Pro-

- tokol o výslechu svědka – Henryk Matuszkowiak; PT, Sb. vzpomínek č. 271 (Oldřich Binar), 352 (Břetislav Lukeš), 453 (František Heřmánek).
- ⁵⁰⁾ NA, OVS, k. 26, nedatovaný seznam „Lagerschutz“. Datování tohoto dokumentu se opírá o fakt, že příslušník pořádkové služby Lucjan Sobieraj přišel do Litoměřic až 9. dubna 1945 v transportu z Buchenwaldu.
- ⁵¹⁾ ABS, 325-24-1, případ Henryk Matuszkowiak.
- ⁵²⁾ ABS, 325-24-4, proces s Henrykem Matuszkowiakem.
- ⁵³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 228 (José de Abren), 454 (František Babák), 510 (Mieczyslaw Siwecki).
- ⁵⁴⁾ ABS, 325-24-4, Hlavní komise vyšetřování nacistických zločinů v Polsku, ČJ, Kpp 167/73, Protokol o výslechu svědka – Henryk Matuszkowiak.
- ⁵⁵⁾ PT, Sb. Koncentrační tábory, k. 7, inv. č. A 2294, Unterbindung von Häftlingsfluchten (opis), Flossenbürg, den 8. März 1945.
- ⁵⁶⁾ SOA Litoměřice, MLS, Lsp 426/47 (Alfred Bornemann), Lsp 140/48 (Stefan Strak), Lsp 1580/46 (Johann Grieger); SOA Litoměřice, Krajský soud v Litoměřicích, Tk XI 3081/47 (Karl Urbanek). V té době bylo v litoměřickém táboře vězněno přes 700 německých vězňů všech vězeňských kategorií, včetně Židů. Jednu třetinu z nich tvořili vězni s označením „B.V.“.
- ⁵⁷⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 128/47 (Hans Joachim Kasischke).
- ⁵⁸⁾ Tamtéž. PT, Sb. vzpomínek č. 518 (Witold Wierusz).
- ⁵⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 128/47 (Hans Joachim Kasischke), Lsv 1645/45 (Eduard Mathon); SOA Litoměřice, Krajský soud v Litoměřicích, Tk IX 237/46 (Eduard Mathon), Tk IX 3757/46 (Erich Wycizlok); SOkA Litoměřice, ONV Litoměřice 1945–1948, Okresní vyšetřující komise, k. 134, Lsv 14/45 (Otto Heling), Lsv 40/45 (Hans Albert Cohen).
- ⁶⁰⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 128/47 (Hans Joachim Kasischke); PT, Sb. vzpomínek č. 231 (Kazimierz Wrycza). Krecht je chráněný kryt na uskladnění zemědělských plodin přes zimu.
- ⁶¹⁾ Marie Trhlinová, Tábory smrti pod Radobylem, Praha 1975, s. 39; PT, Sb. KT Litoměřice, Kartotéka KT Litoměřice. PT, Sb. vzpomínek č. 453 (František Heřmánek), 554 (Edward Sojka); NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28.
- ⁶²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 196 (František Novák).
- ⁶³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 177 (Ing. František Tůma), 196 (František Novák), 924 (Franc Orlov). Podrobněji o výstavbě tábora viz Miroslava Langhamerová: Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích. Zapomenutý hrob. In: TL 36/2008, s. 93–123; PT, Sb. vzpomínek č. 453 (František Heřmánek).
- ⁶⁴⁾ NA, OVS, k. 26, Arbeitskommando BSA Nr. 33; PT, Sb. vzpomínek č. 177 (Ing. František Tůma).
- ⁶⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 452 (Jože Jakopič), 502 (Roman Niewiarowicz).
- ⁶⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 755 (Karel Hrubý), 1222 (MUDr. Dagmar Tydlitátová).
- ⁶⁷⁾ PT, Sb. Malá pevnost, A 10158, Kniha příjmu a výdeje potravin (Tagebuch), 7. 3. 1943 – 17. 5. 1945; SOA Litoměřice, MLS, Lsp 418/47 (Karl Opitz) a Tk XI 3081/47 (Karl Urbanek); PT, Sb. vzpomínek č. 190 (František Hybášek), 352 (Břetislav Lukeš).
- ⁶⁸⁾ ABS, 325-89-7, svědek Pawel Brancyk.
- ⁶⁹⁾ NA, OVS, k. 26, Lagerdienst-Aufstellung Nr. 28.
- ⁷⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 226 (Oldřich Binar), 352 (Břetislav Lukeš), 506 (J. R. Wardyskiewicz), 631 (Oto Wildman), 453 (František Heřmánek); SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 786/46 (Ferdinand Borůfka).
- ⁷¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 202 (Zdeněk Karlík), 752 (Ljubo Podpac).
- ⁷²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 202 (Zdeněk Karlík), 453 (František Heřmánek), 454 (František Babák), 752 (Ljubo Podpac), 916 (Edo Glušič).
- ⁷³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 352 (Břetislav Lukeš), 915 (Anton Legiša), 925 (Ljubo Tiplič).

PRISONERS' SELF-ADMINISTRATION IN THE CONCENTRATION CAMP AT LITOMĚŘICE

Miroslava Langhamerová
Summary

In parallel with the SS organizational set-up, a prisoners' self-administration structure, designed to facilitate the implementation of the intentions these camps served, existed in the Nazi persecution facilities. In fact, this was an extended arm of the SS command, which exploited capable individuals, often with criminal records, for collusion with the SS; a similar process occurred in the newly established concentration camp at Litoměřice.

Initially, the Litoměřice camp had no organizational structure whatsoever, nor any worthwhile background facilities. Even though the number of inmates in the camp kept rising since May 1944, disorder and chaos prevailed. A functioning structure of the prisoners' self-administration was built as late as at the turn of August and September 1944, when over 3,500 inmates were crammed in the Litoměřice camp.

This study traces the development of the prisoners' self-administration in the Litoměřice concentration camp, trying to reconstruct its individual components and identify the personnel holding the different posts.

DIE SELBSTVERWALTUNG DER HÄFTLINGE DES KONZENTRATIONSLAGERS IN LITOMĚŘICE (LEITMERITZ)

Miroslava Langhamerová
Resümee

Parallel zur Organisationsstruktur der SS bestand in den Konzentrationslagern auch eine Häftlings-Selbstverwaltung, welche die Durchführung der Pläne erleichtern sollte, denen die Lager dienten. Sie war der verlängerte Arm der SS-Lagerleitung, die fähige Personen, oft mit kriminellem Charakter, für die Mitarbeit aussuchte. Ein ähnlicher Prozess verlief auch im neu eingerichteten Konzentrationslager in Litoměřice.

Anfangs entbehrte das Lager in Litoměřice jeglicher Organisationsstruktur und es fehlte das gesamte notwendige Equipment. Obwohl ab Mai 1944 die Anzahl der Häftlinge im Lager anstieg, herrschten hier Unordnung und Chaos. Zur Ausbildung einer funktionierenden Struktur der Häftlings-Selbstverwaltung kam es erst am Übergang vom August zum September 1944, als in Litoměřice schon über 3,5 Tausend Häftlinge konzentriert waren.

Dieser Beitrag beschäftigt sich mit der Entwicklung der Häftlings-Selbstverwaltung im Konzentrationslager in Litoměřice und versucht ihre einzelnen Komponenten und die Personalbesetzung ihrer einzelnen Funktionen zu rekonstruieren.

KOMPLETNÍ EDICE MONOGRAFIE H. G. ADLERA TEREZÍN 1941–1945

Miroslav Kryl

Tímto článkem uzavírám třetí ze svých statí, které jsem na stránkách Terezínských listů věnoval českému vydání monumentálního díla zesnulého historika terezínského ghetta.¹⁾ V letech 2006 až 2007 dovršilo brněnské nakladatelství Barrister & Principal vydání monografie ve třech svazcích. Přistoupilo k němu v podobě jediného kompendia poté, kdy byl na knižním trhu rozebrán původně samostatně vydaný I. díl – Dějiny. (Těto edici jsem věnoval předcházející recenze v Terezínských listech.²⁾ Pokud jde o knižní podobu, byla pro tento triptych zvolena brožovaná podoba výtisků (paperback). Spatřuji v tom analogii k nejnovějšímu německému vydání monografie, ovšem jednosvazkovému, jež vyšlo v Göttingen roku 2005.³⁾ Jde o první a dosud jedinou posmrtnou edici originálu. Jako editor německého i nového českého vydání je uveden autorův syn Jeremy Adler.

Za stranou číslo 892 výše zmíněné göttingenské reedice čteme seznam oprav, které vydavatel provedl, a to podle autorovy rukopisné pozůstalosti. (Jde vesměs o upřesnění geografických názvů a jiných tiskových omylů.) Jeremy Adler opravil tiskovou chybu u data transportu 1 000 vězňů z terezínského ghetta do lokality Raasiku nedaleko Tallinu, hlavního města Estonska. (Původní datum znělo: 1. srpna, ve skutečnosti transport z Terezína odjel 1. září 1942.) Neopraveno ovšem zůstalo chybné znění geografického názvu jeho prvotního místa určení: Raasika (správně má být: Raasiku).⁴⁾

Jak vyplývá i z poznámky č. 3, editor J. Adler doprovodil německé vydání vlastním doslovem. Shrnul v něm mnoho autorových zásluh a ocenění, kterých se mu dostalo ve Spolkové republice Německo a v Rakousku. Moje připomínka se týká toho, jak terezínskou monografií v jejím 1. vydání z roku 1955 vyzvedl první prezident Spolkové republiky Německo Theodor Heuss. Nejenže napsal nakladatelství J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) v Tübingen pochvalný dopis, ale H. G. Adlera přijal při soukromé audienci.⁵⁾ Na tomto místě chci poukázat na situaci ve Spolkové republice o pět let dříve. Tehdy se poměrně široké kruhy obyvatelstva solidarizovaly s německými válečnými zločinci, kteří byli souzeni v následných norimberských procesech a čekali ve věznicích v Landsbergu na konečné rozhodnutí amerického vysokého komisaře McCloye. Bylo mezi nimi mimo jiné dvacet velitelů vražedných operačních skupin (Einsatzgruppen), a také někdejší šéf Hlavního úřadu pro hospodářství a správu SS (WVHA) Oswald Pohl. Ten se při svém procesu obzvláště pohrdavě vyjadřoval o soudcích a stavěl se do role mučedníka. Katrin Himmlerová ve své knize o bratřích Himmlerových k tomu uvedla: „Poslední den roku 1950 na ně [tj. landsberské vězně – pozn. M. K.] vzpomněl dokonce spolkový prezident Theodor Heuss.“⁶⁾ Počátkem roku 1951 došlo k rozsáhlému amnestování norimberských rozsudků. Přes protesty obsažené v četných peticích

a intervenci poslanců Spolkového sněmu bylo pět rozsudků smrti potvrzeno, mezi nimi i ten, který byl vynesena nad Pohlem.⁷⁾

Autor doslovu obhajuje metodologická východiska a historickofilozofický způsob nazírání Hanse Günthera Adlera na Terezín. (V české mutaci jej můžeme číst v závěru 3. dílu českého vydání.⁸⁾) Jakkoli vyznívá tento text na mnoha místech přesvědčivě, J. Adler připouští, že monumentální monografii svého otce, vzniklou před více než padesáti lety, nelze považovat za konečné dílo. Jednomu závažnému vysvětlení se však přece jen vyhnul.

H. G. Adler uvedl o Reinhardu Heydrichovi, že byl „člověkem s židovskou krví, což věděli Hitler s Himmlerem“. Podruhé o něm hovoří jako o „neárijci“.⁹⁾ Zavadějící a nijak nekomentovaný údaj, doslova převzatý z druhého vydání monografie z roku 1960, může přispět k udržení legendy o židovském předku jednoho z hlavních strůjců protizidovské genocidy. Mylný údaj byl šířen (zčásti záměrně) v určitých kruzích ve Spolkové republice Německo až do šedesátých let 20. století. (Této provenience jsou i prameny, které autor uvedl na podporu svého tvrzení.) Zmíněnou legendu spolehlivě vyvrátil Shlomo Aronson ve své knižně vydané disertační práci.¹⁰⁾

Nyní v češtině vydaný II. díl – Sociologie pojednává o materiálních, sociálních, ale i kulturních aspektech života v terezínském ghettu.¹¹⁾ Přináší ohromné množství pramenného materiálu, který je tak zpřístupněn širokému okruhu zájemců o terezínskou historii. Avšak výběr některých editovaných dokumentů je jednostranný a tendenční jsou i mnohé autorovy komentáře.

Nejprve bych se chtěl věnovat upřesnění údajů o prominentních osobnostech v Terezíně. Při zmínce o věznicích deportovaných do Terezína z Nizozemska autor uvedl „šéfa holandského Červeného kříže a viceguvernéra Indonésie“.¹²⁾ Podle naprosto spolehlivých údajů, které jsou obsaženy v precizní edici pramenů z roku 1996, šlo nepochybně o prof. dr. Emanuela Moresca. Ten byl před 2. světovou válkou exponovanou osobností koloniální politiky v holandské Východní Indii (tj. dnešní Indonésii). Za nejvyšší je možno považovat jeho funkce viceprezidenta Nizozemsko-indické rady a prezidenta Nizozemsko-indického Červeného kříže (v letech 1922–1923). E. Moresco působil i na mezinárodním fóru a za své humanitární aktivity se stal držitelem ocenění Německého a Nizozemského Červeného kříže. Přežil v Terezíně.¹³⁾

Za „podivnou veličinu“ označil autor „vdovu po jednom SA-Obergruppenführerovi zastřeleném 30. června 1934“.¹⁴⁾ Idě Schneidhuberové autor ukřivdil, evidentně pro nedostatečnou pramennou základnu k tématu. Dotyčná „prominentka“ se totiž v roce 1920 se svým manželem rozvedla. August Schneidhuber byl šéfem SA pro celé Bavorsko a za rok po uchopení moci nacisty v Německu se stal policejním prezidentem v Mnichově. Dlouho ve funkci nesetřval. Byl zastřelen na přímý Hitlerův rozkaz, stejně jako vysocí hodnostáři SA a policejní prezidenti Vratislavi, Štětína a Drážďan.¹⁵⁾

Nové bádání umožňuje interpretovat mnohé v Terezíně vzniklé textové prameny (úřední nebo poloúřední provenience) jinak, než jak to činí autor. Mám na

Jeremy Adler rozvedl tento v podstatě paradoxně vyznívající citát tvrzením: „Antický autor [sic!] Josephus Flavius se mohl pokusit ve vyličení židovské války učinit po právu ‚oběma stranám‘, Židům stejně jako Římanům, za což pochopitelně sklídl nesouhlas židovského národa, ovšem H. G. Adler měl v ghettu jako vědec co do činění s mnohem komplexnější, neboť modernější společností, dokonce s množstvím navzájem znesvářených identit. [...] **Proto se bránil, aby zmíněné koherentní, nicméně vnitřně diferencované nucené společenství nerozdělil na dvě skupiny, na oběti a pachatele** [zvýraznil M. K.].“²²⁾ Citované hodnocení odpovídá tomu, že H. G. Adler hledá ve svém díle smysl událostí (jako badatel sám eticky bezúhonný), a nachází je v jakémsi společenství vin. Od ahistorického přístupu zde podle mého soudu vede cesta přes filozofii dějin až k metafyzickému obrazu terezínského ghetta, který už překračuje hranici historického zkoumání.

Je třeba se nyní vrátit zpět k Redlichovu deníku. Už při prvním samostatném vydání I. dílu monografie H. G. Adlera (Dějiny) jsme v redakční poznámce citovali tento autentický dokument jako ne snad protipól, ale doplnění autorových tvrzení, opírajících se o jednostrannou interpretaci pramene. (Šlo o vztahy mezi českými a německými vězni v terezínském ghettu.) V redakční poznámce jsme poukázali na fakt, že autor monografie osobně znal Egona Redlicha, nikoliv však jeho deník. Ten byl za Adlerova života vydán pouze hebrejsky, a to v Izraeli v roce 1983.²³⁾

Ani dnes nepovažuji za důležité, že se H. G. Adler o Egonu Redlichovi nevyjádřil zrovna příznivě.²⁴⁾ To ostatně platí i o řadě jeho dalších někdejších spolupovězňů. Zvláště drtivě, totiž s rafinovanou dvojsečností, například charakterizoval českobudějovického lékaře MUDr. Karla Fleischmanna. (Pomineme-li „posudky“, které jednou provždy vystavil rovněž zavražděným a umučeným představitelům židovské samosprávy, včetně vedoucího zdravotnictví a Fleischmannova přímého nadřízeného a přítele MUDr. Ericha Munka.²⁵⁾) Musím konstatovat, že nikdo z nich se nemohl hájit před autorem, vyslovujícím svá hodnocení často jako neúprosný soudce. Jestliže se však třetí (a poslední) židovský starší Terezína dr. Benjamin Marmelstein ozval, Adler se vzdal svého nejostřejšího obvinění před druhým vydáním své monografie.²⁶⁾

V jejím II. díle (Sociologie) se český čtenář dozví o existenci spisu podaného proti Redlichovi a jím vedenému oddělení pro péči o děti a mládež. H. G. Adler je uvedl slovy: „O poměrech v oddělení péče o mládež informuje memorandum z prosince 1942, podané proti jeho vedení. Některým z uvedených návrhů byla později věnována pozornost.“²⁷⁾ V odkazu na prameny a literaturu není jmenován autor tohoto obsáhlého a velmi kritického textu. Je pouze zmíněno místo vzniku: Terezín a stručná anotace: „Problém mládeže v ghettu Terezín, zvláště s ohledem na problém absence výchovy.“ V originále je použit výraz „Verwahrlosungsproblem“, snad nejlépe přeložitelný jako „problém bezprizornosti“. Ve zkratce je uvedeno, že rukopis vznikl v prosinci 1942. Jak jsem již konstatoval, o autorství dokumentu Adler nehovoří ani v hlavním textu, ani v anotaci. Neuvedl rovněž, že

spis byl adresován tehdejšímu šéfovi „bezpečnostní služby“ v ghettu dr. Karlu Loewensteinovi.²⁸⁾

E. Redlich si do deníku zapsal s datem 29. a 30. prosince 1942: „Dva muži poslali memorandum veliteli policie ghetta a stěžují si v něm na to, že vedení oddělení péče o děti není dost schopné k řízení záležitostí mládeže. Jeden z těchto mužů je už delší dobu mým úředníkem. [...] Napsal jsem odpověď a poslal ji Loewensteinovi. Vůbec práce je těžká a lidé mi práci neoslazují.“²⁹⁾ V pátek 1. ledna 1943 autor napsal: „Defilé židovské policie, pochodující „Stechschrittem“. Hnusná podívaná. Nový rok. Dnes také zemřelo jedno dítě. Chtěl jsem se vzdát vedení svého oddělení. [...]“³⁰⁾

Bližím se k závěru svého retrospektivního článku, možná spíše mozaiky poznámek k českému vydání Adlerova kompendia. Když se znova vracím k vlastní úvaze o autorově posouzení kultury a umění v ghettu,³¹⁾ uvědomuji si, kolik zasvěcených monografií a studií vyšlo jen v českých zemích na toto téma. Oddíl Kulturní život, jenž uzavírá Adlerovu Sociologii, je téměř beznadějně antikvován. Chci na tomto místě vysoce ocenit přehlednou, ale zároveň monumentální publikaci, kterou na toto téma vydal Památník Terezín.³²⁾

Přes všechny uvedené výhrady je třeba přiznat, že H. G. Adler vykonal při výzkumu terezínské tematiky veliké a záslužné dílo. Přes všechny mnou (ale i jinými, daleko povolanějšími autory) vznesené výhrady je jeho monografie Terezín 1941–1945, doplněná edicí terezínských dokumentů, stále nepostradatelná pro kteréhokoli badatele o nacistickém pronásledování a genocidě židovských obyvatel Evropy.

■ **Miroslav Kryl** (1943), profesor na katedře politologie a filozofie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Zabývá se problematikou politické ideologie, rasismu a antisemitismu.

Poznámky

¹⁾ Srov.: M. Kryl: Adlerův Terezín (Zamyšlení nad českým vydáním 1. dílu monografie). In: Terezínské listy (TL), 32, 2004, s. 7–13; týž: Reflexe českého vydání monografie H. G. Adlerova Terezín 1941–1945. (Referát z mezinárodní konference.) In: TL, 33, 2005, s. 68–73.

²⁾ Uvedená česká edice 1. dílu z roku 2003 měla tuhou vazbu a – podle mého soudu – graficky velmi adekvátně řešený přebal.

³⁾ Viz: H. G. Adler: Theresienstadt 1941–1945. Das Anlitz einer Zwangsgemeinschaft. Reprint der zweiten Auflage von 1960. Mit einem Nachwort von Jeremy Adler. Göttingen, Wallerstein Verlag 2005. Erste Auflage, 926 S. [náklad neuveden]. Na obálce je užito siluety historického plánu terezínského ghetta na tmavém pozadí. Na území České republiky je dostupný jediný exemplář, který je součástí Národního konzervačního fondu Národní knihovny v Praze.

⁴⁾ Viz tamtéž, s. 52–53, 693, 782. Posledně uvedená stránka se týká odkazu na prameny a literaturu. Jde o archivovanou vzpomínku R. Morgensternové, evidentně z transportu zachráněné ženy. Zde je správně udáno datum odjezdu transportu z Terezína. Název prvního cíle deportace, „Raasika“, se autorovi patrně stala východiskem pro citované znění. – V prvním svazku českého překladu, tj. kompendia editovaného Jeremy Adlerem (dále jen: edice JA), je datum opraveno. Mis-

- topisné znění je poprvé uvedeno správně, podruhé nesprávně. Viz: Edice JA: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl I. – Dějiny, Brno, Barrister & Principal 2006, s. 86, 281. – Nejnověji k osudu těchto deportovaných viz: Lukáš Příbyl. Historie terezínského transportu do Estonska. In: Terezínské studie a dokumenty, Praha 2001, s. 113–180.
- ⁵⁾ Jeremy Adler: Doslov. In: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl III. – Psychologie. Brno, Barrister & Principal 2007, s. 298–299.
- ⁶⁾ Katrin Himmlerová: Bratři Himmlerové. Příběh německé rodiny. Praha, Academia 2008, s. 203.
- ⁷⁾ Tamtéž.
- ⁸⁾ V německém vydání v Göttingenu z roku 2005 viz s. 896–926. V české edici, která je uvedena v poznámce č. 5, viz úplné znění na s. 281–314.
- ⁹⁾ V göttingenském vydání viz s. 5, 22. V I. díle české mutace – Dějiny (edice JA) viz s. 29, 46. – Za pomoc při zprostředkování informací vděčím paní Elizabeth Tadiálové a dalším pracovním Národní knihovny v Praze.
- ¹⁰⁾ Shlomo Aronson: Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD. Stuttgart, Institut für Zeitgeschichte – Deutsche Verlags-Anstalt 1971, s. 12, 63–64, 167, 255, 271 ad. – Autor se stal profesorem Hebrejské univerzity v Jeruzalémě. Bližší viz též: M. Kryl: Doslov. In: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl I. – Dějiny, Brno, Barrister & Principal, 2003, s. 354.
- ¹¹⁾ H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. – Sociologie. Brno, Barrister & Principal, 2006.
- ¹²⁾ Tamtéž, s. 112.
- ¹³⁾ Anna Hyndráková, Helena Krejčová, Jana Svobodová: Prominenti v ghettu Terezín. Dokumenty. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1996, s. 53, 94.
- ¹⁴⁾ V albu terezínských prominentů je zapsána jako: Schneidhuber Ida Franziska Sara, geborene Wassermann. Přežila v Terezíně. – Viz tamtéž, s. 186–187. (Srov. též s. 116.)
- ¹⁵⁾ Shlomo Aronson: Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD, s. 100 a zejména s. 193.
- ¹⁶⁾ Edice JA, Díl II – Sociologie, s. 427 ad. – Ale vždyť např. legendární pečovateli o sirotky a proslulý pedagog ve varšavském ghettu Janusz Korczak (Henryk Goldszmit) si vymohl podobné opatření v tamních děsivých poměrech. – Přehledně o něm viz: Israel Gutman (Hauptausgeber), Eberhard Jäckel, Peter Longreich, Julius H. Schoeps (Herausgeber der deutschen Ausgabe): Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden. München-Zürich, Piper Verlag 1995, Band II, s. 795–798.
- ¹⁷⁾ Srov.: H. G. Adler: Die verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1958.
- ¹⁸⁾ Viz: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. – Sociologie, s. 422 až 423.
- ¹⁹⁾ Tamtéž, s. 424–426.
- ²⁰⁾ Viz: Doslov Jeremy Adlera. In: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl III. – Psychologie (2007), s. 301 a 314, poznámka 56.
- ²¹⁾ Tamtéž, s. 300.
- ²²⁾ Tamtéž. – Zvýrazněná věta je poněkud neobratným překladem originálu. Její smysl spočívá v tom, že „autor se bránil tomu, aby [...] nuceného společenství **rozdělil na [...] oběti a pachatele**“. (Dále viz závěr Doslovu na s. 309–310.)
- ²³⁾ In: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl I. – Dějiny, Brno, Barrister & Principal, 2003, s. 155, 202–203, poznámka redakce číslo 1.
- ²⁴⁾ H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. – Sociologie, s. 401–402.
- ²⁵⁾ Tamtéž, s. 383–386.
- ²⁶⁾ Viz závěr autorovy Předmluvy k 2. vydání: Edice JA: H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl I. (2006), s. 19–20.
- ²⁷⁾ H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl II. – Sociologie, s. 402; dále viz s. 403–405.
- ²⁸⁾ H. G. Adler: Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. Díl III. – Psychologie. Přílohy: Prameny a literatura, s. 221, odkaz č. 265.
- ²⁹⁾ V originále jsou oba záznamy psány moderní hebrejštinou (ivrit). Viz: Egon Redlich: Zitra jedeme, synu, pojedeme transportem. Deník Egona Redlicha z Terezína 1. 1. 1942 – 22. 10. 1944. K vydání připravil a úvodní studii, vysvětlivky a ediční poznámku napsal Miroslav Kryl. Brno,

Doplňek 1995, s. 168. (Překlad z hebrejštiny: Hana Lionová a Bedřich Nosek.) Srov.: M. Kryl: Poznámky k osobnosti autora deníku. Tamtéž, s. 71–72.

³⁰⁾ Tamtéž, s. 169 (v originále hebrejský záznam).

³¹⁾ Reflexe českého vydání monografie H. G. Adlera Terezín 1941–1945. (Referát z mezinárodní konference). In: TL, 3, 2005, s. 71.

³²⁾ Vojtěch Blodig ad.: Kultura proti smrti. Stálé expozice Památníku Terezín umístěné v bývalých Magdeburských kasárnách. Vydal Památník Terezín. Praha v nakladatelství Oswald, 2002. Podle s. 51–59 je možno upřesnit Adlerem nesprávně uvedený údaj o místě narození Františka (Franze) Petra Kiena, jednoho z nejnadanějších terezínských umělců. Správně má být: Varnsdorf. (Obrazovou dokumentaci, včetně reprodukce Kienových kreseb (i děl ostatních malířů) viz zde na s. 60–175.)

COMPLETE EDITION OF H. G. ADLER'S MONOGRAPH TEREZÍN 1941–1945

Miroslav Kryl
Summary

This article is the third of the author's studies or reviews published on the pages of the Terezínské listy (Terezín Yearbook) and devoted to the Czech-language edition of this monumental work by the late historian of the Terezín Ghetto. In the years 2006–2007, the Brno-based publishers Barrister & Principal completed the publication of the monograph in three volumes. The publishing house put it out as a single compendium after the originally independent Part I – History, issued in 2003, was sold out in the country. The Czech version of Adler's triptych links up to the latest German edition of the monograph put out by the Wallerstein Publishers in Göttingen in 2005. The main editor of the German as well as the new Czech edition is the author's son Jeremy Adler.

VOLLSTÄNDIGE AUSGABE DER MONOGRAFIE TEREZÍN (THERESIENSTADT) 1941–1945 VON H. G. ADLER

Miroslav Kryl
Resümee

Der Artikel schließt den dritten der Aufsätze des Autors, beziehungsweise die Rezensionen ab, die auf den Seiten der Terezínské listy (Theresienstädter Blätter) der tschechischen Ausgabe des monumentalen Werks des verstorbenen Historikers des Ghettos Theresienstadt gewidmet sind. In den Jahren 2006 bis 2007 vollendete der Brünner Verlag Barrister & Principal die Ausgabe der Monografie in drei Bänden. Nachdem die ursprünglich selbstständige Ausgabe des I. Teils – Geschichte – von 2003 auf dem Büchermarkt vergriffen war, bearbeitete der Verlag das Werk nun in Form eines einzigen Compendiums. Die tschechische Version von Adlers Triptychon knüpft an die jüngste deutsche Ausgabe der Monografie an, die 2005 im Verlag Wallerstein in Göttingen erschien. Leitender Editor der deutschen und der neuen tschechischen Ausgabe ist Jeremy Adler, der Sohn des Autors.

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED O ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2008

Leden

13. 1.

V předsáli kina Muzea ghetta byla ve spolupráci s Židovským muzeem v Praze otevřena dokumentární výstava „Koncentrační tábory“.

Únor

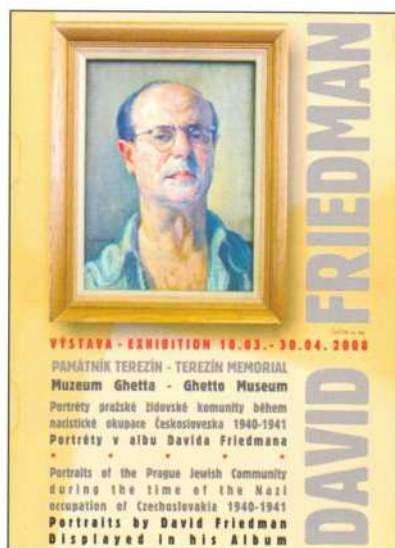
7. 2.

V předsáli kina Malé pevnosti a ve výstavních prostorách IV. dvora byla slavnostně zpřístupněna výstava Emy Blažkové „Peripetie“.

Březen

10. 3.

Výstava Davida Friedmana „Portréty pražské židovské komunity během nacistické okupace Československa 1940–1941“ byla slavnostně zahájena v předsáli kina Muzea ghetta.

Pozvánka na vernisáž výstavy Davida Friedmana „Portréty pražské židovské komunity během nacistické okupace Československa 1940–1941“.

Duben

Byla vydána výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2007 v českém a anglickém jazyce.

10. 4.

Ve výstavních prostorách IV. dvora byla slavnostní vernisáží zahájena výstava fotografií, kreseb, obrazů, grafik a plastik surrealistů Stephena J. Clarka, Kathleen Fox, Billa Howe, Jana Kohouta, Andrewa Lasse, Přemysla Martince a Kateřiny Piňosové pod názvem „Kam nás nohy donesou“.

Záběry ze slavnostní vernisáže kolektivu autorů „Kam nás nohy donesou“.

30. 4.

V bývalých Magdeburských kasárnách se za účasti vrchního pražského a zemského rabína Karola Sidona a dalších hostů konala vzpomínková akce u příležitosti Světového dne památky obětí holokaustu Jom Hašoa.

Květen

Byla vydána publikace Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945.

2. 5.

Ve spolupráci s Ústředním výborem Českého svazu bojovníků za svobodu se konala vzpomínková akce na poslední popravu v Terezíně. Byly položeny věnce na popravišti v Malé pevnosti a na Národním hřbitově.

Vzpomínková akce na poslední popravu v Terezíně.

12. 5.

V předšálí kina Muzea ghetta byla zahájena výtvarná výstava Ority Bader „Nebe a země“.

Autorka výstavy „Nebe a země“ paní Orit Bader.

18. 5.

Tradiční Terezínská tryzna za účasti zástupců Senátu a Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, vlády a zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších

hostí se konala na Národním hřbitově. Hlavní projev přednesl předseda Senátu Parlamentu České republiky Přemysl Sobotka.

Červen

11. 6.

V prostorách kina Muzea ghetta se konalo slavnostní vyhlášení výsledků výtvarné a literární soutěže se vztahem k problematice rasové a politické perzekuce v letech nacistické okupace a problémům dneška na téma „Jak viděli a vidí svět?“, kterou každoročně vyhlašuje Památník Terezín ve spolupráci s Hanou Greenfieldovou a Terezínskou iniciativou počátkem kalendářního roku. Vyhlášení se zúčastnili také zástupci města Terezín a Terezínské iniciativy. Do soutěže bylo přihlášeno 1 074 prací.

12. 6.

Výstava obrazů Lubomíra Peška byla zahájena slavnostní vernisáží v předsálí kina Malé pevnosti.

20. 6.

Na bývalých Hamburských kasárnách a v Kolumbáriu ghetta byly za účasti delegace bývalých vězňů z Nizozemska, zástupců nizozemského ministerstva zahraničních věcí a velvyslance Nizozemského království v České republice slavnostně odhaleny pamětní desky připomínající osud nizozemských vězňů terezínského ghetta.

23. 6.

Na nádraží v Bohušovicích nad Ohří se uskutečnilo slavnostní ukončení cesty putovní výstavy „Vagón“ po České republice, připravené partnerským Muzeem SNP v Banské Bystrici.

Záběr z putovní výstavy „Vagón“.

27. 6.

V pamětní síni Malé pevnosti proběhl pietní akt k 58. výročí poprav Milady Horákové.

Červenec

14. 7.

V předšálí kina Muzea ghetta byla slavnostní vernisáží zahájena výtvarná výstava Jana F. Kováře „Ahavat Jisrael“.

Pozvánka na vernisáž výstavy Jana F. Kováře „Ahavat Jisrael“.

Záběr ze slavnostní vernisáže Jana F. Kováře „Ahavat Jisrael“, na kterém je autor výstavy spolu s vrchním pražským a zemským rabínem Karolem Sionem.

Září

21. 9.

V prostoru Židovského hřbitova se konala tradiční tryzna Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí. Po skončení tryzny byla v areálu pietního místa u řeky Ohře slavnostně odhalena socha Kirilla Postovita.

Pietní místo u řeky Ohře s novou sochou Kirilla Postovita, která byla odhalena při tryzně Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí.

23. 9.

Uskutečnila se vernisáž putovní výstavy Židovského muzea v Praze „Děvčata z pokoje č. 28“ spojená se shromážděním bývalých vězňů a s provedením pásma z německé kabaretní tvorby, která se hrála v terezínském ghettu.

Říjen

16. 10.

V předsálí kina Muzea ghetta byla vernisáží zahájena výstava kreseb Evy Melnik-Kellermann „Pozdravy z Izraele“.

Listopad

Vyšly Terezínské listy č. 36.

20. – 23. 11.

Již po osmé proběhl mezinárodní seminář pro učitele „Holokaust ve vzdělávání“.

Prosinec

4. 12.

V Terezíně se konalo zasedání mezinárodního sdružení ITF, spojené s prezentací vzdělávacích programů Památníku Terezín a návštěvou jeho stálých expozic.

Září

21. 9.

V prostoru Židovského hřbitova se konala tradiční tryzna Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí. Po skončení tryzny byla v areálu pietního místa u řeky Ohře slavnostně odhalena socha Kirilla Postovita.

Pietní místo u řeky Ohře s novou sochou Kirilla Postovita, která byla odhalena při tryzně Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí.

23. 9.

Uskutečnila se vernisáž putovní výstavy Židovského muzea v Praze „Děvčata z pokoje č. 28“ spojená se shromážděním bývalých vězňů a s provedením pásma z německé kabaretní tvorby, která se hrála v terezínském ghettu.

Říjen

16. 10.

V předsádku kina Muzea ghetta byla vernisáží zahájena výstava kreseb Evy Melnik-Kellermann „Pozdravy z Izraele“.

Listopad

Vyšly Terezínské listy č. 36.

20. – 23. 11.

Již po osmé proběhl mezinárodní seminář pro učitele „Holokaust ve vzdělávání“.

Prosinec

4. 12.

V Terezíně se konalo zasedání mezinárodního sdružení ITF, spojené s prezentací vzdělávacích programů Památníku Terezín a návštěvou jeho stálých expozic.

Autorka výstavy kreseb „Pozdravy z Izraele“ Eva Melnik-Kellermann.

13. – 14. 12.

V Památníku Tereziín se konala porada ředitelů muzeí a galerií řízených Ministerstvem kultury České republiky.

21. 12.

Ve spolupráci s Konfederací politických vězňů se v pamětní síni Malé pevnosti konalo shromáždění k uctění památky Milady Horákové.

Sestavila Dagmar Holzhammerová

TEREŽÍNSKÁ BIBLIOGRAFIE ZA ROK 2008

Použité zkratky:

BT	Beit Theresienstadt
TI	Terezínská iniciativa
TL	Terezínské listy
TSD	Terezínské studie a dokumenty
TStD	Theresienstädter Studien und Dokumente
RCH	Roš chodeš
Z/N	Zpravodaj / Newsletter

Sborníky:

- Terezínské listy 36/2008.** Vydal Památník Terezín. Praha, Oswald 2008, s. 238.
- Terezínské studie a dokumenty 2008.** Editor Jaroslava Milotová, Anna Hájková a Institut Terezínské iniciativy. Praha, SEFER 2008, s. 384.
- Theresienstädter Studien und Dokumente 2008.** Herausgeber Jaroslava Milotová, Anna Hájková und Institut Theresienstädter Initiative. Praha, SEFER 2008, s. 335; www.cceol.org.

Periodika:

- Beit Theresienstadt** Editors Anita Tarsi, Tal Bashan, Translation Chava & Mordechai Livni. Newsletter Theresienstadt Martyrs Remembrance Association, Israel 2008, No. 64–65.
- Roš chodeš** Věstník Židovských náboženských obcí v Českých zemích a na Slovensku. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2008, č. 1–12.
- Terezínská iniciativa** Časopis mezinárodního sdružení. Praha, Terezínská iniciativa 2008, č. 41–45; www.terezinstudies.cz; ritamcleod@shaw.ca. Ed. Rita McLeodová Saskatoon, Kanada.
- Zpravodaj / Newsletter** Vzdělávací a informační bulletin / Educational and Informative Bulletin. Vyd. Památník Terezín / Publ. Terezín Memorial 2008, č. 1–4.

- Akce Památníku Terezín / Events Organized by the Terezín Memorial.** In: Z/N 1–4/2008.
- Ambros Peter** Život hraný z listu. Praha, G plus G 2008, s. 144.
- Arendtová Hannah** Vita activa neboli o činném životě. Praha, Oikoymenh 2007, s. 432.
- Architektur des Verbrechens.** Oswiecim, Museum Auschwitz-Birkenau 2008, s. 270.
- Architekture of Crime.** Oswiecim, Museum Auschwitz-Birkenau 2008, s. 270.
- Ausgezeichnet!** Ed. Gedenkstätte Mittelbau-Dora. Frankfurt am Main, Sparkassen-Kulturstiftung Essen – Thüringen 2008, s. 56.
- Bashan Tal From a Lecture in a Conference on the „Holocaust in Israeli Culture“.** In: BT 65/2008, s. 5.
- Beranová Věra** Emil Utitz. In: Lipa – Zpravodaj výboru národní kultury č. 3/2008, s. 14–17.
- Blodig Vojtěch** Toman Brod: Ještě že člověk neví, co ho čeká. Života běh mezi roky 1929 až 1989. In: TL 36/2008, s. 219–220.
Helena Krejčová, Mario Vlček: Návraty paměti. Deponáty židovského majetku v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze. In: TL 36/2008, s. 221–223.
- Bohemista a rusista Jiří Franěk** In: Haló noviny, 17. 1. 2008, s. 8.
- Bondy Ruth** Drobné útěchy. Praha, Argo 2008, s. 148.
Life in Drawings; Diary of a Talented Boy; Theresienstadt 1941–1945; Women in the Holocaust; Fatal Medicine. In: BT 65/2008, s. 8–9.
Philipp Manes: A True Testimony; The Boys of Room 127; Holocaust Child; In Praise of the Educators; The Tichos; Continuing Research; Murder Recorder. In: BT 64/2008, s. 11–13.

- Pomoc v nouzi největší. Čeští Spravedliví mezi národy. In: TSD 2008, s. 153–175.
- Boyne John** Chlapec v pruhovaném pyžamu. Co se za tím plotem vlastně děje. Z angl. přeložila Jarka Stuchlíková. Praha, BB/art 2008, s. 168.
- Brdečková Tereza** Až příliš dobré téma. Dávlova dílna dostala amerického Oscara. In: RCH 5/2008, s. 18.
- Breger Gíliá – Tal Natalie – Groag Shmuel** Design of Permanent Exhibition – The Challenge to Balance Simple Material and Loaded Content. In: BT 64/2008, s. 5.
- Brügel Johann Wolfgang** Češi a Němci 1939–1946. Praha, Academia 2008, s. 415.
- Buerghenthal Thomas** Bez štěstí nepřežiješ. Brno, Jota 2008, s. 203.
- Burleigh Michael** Třetí říše. Nové dějiny. Praha, Argo 2008, s. 711.
- Být Židem v Mexiku.** Rozhovor s Bedřichem Steinerem vedla Alice Marxová. In: RCH 7/2008, s. 6–7.
- Cassin-Scott Jack** Ženy ve válce 1939–1945. Brno, Computer Press 2008, s. 48.
- Cena Franze Kafky Arnoštu Lustigovi.** In: Litoměřický deník, 23. 10. 2008.
- Cestou za odlehlými místy.** Rozhovor s fotografem Radovanem Koderou vedla Alice Marxová. In: RCH 6/2008, s. 6–7.
- Cílek Roman** Čas vítězů, čas poražených aneb Jak se prohrává válka. Historická mozaika: od Vánoc 1944 do Vánoc 1945 – drama nevšedních i všedních dnů. Praha, Mladá fronta 2008, s. 320.
- Cinger František** Jaroslav Čvančara: Někomu život, někomu smrt, díl třetí. In: <http://www.novinky.cz/clanek/130016>, 14. 2. 2008.
- Cohen Mike** Holocaust Remembrance the Theme as Vanier Colege Prepares for Powerful Production of Oratorio Terezin. In: The Jewish Tribune – April 3, 2008.
- Cohen Sivan** Shocking Testimonies and Dances from Rwanda. Personal Impressions – Delegation of Third Generation to Germany. In: BT 64/2008, s. 14.
- Cziborra Pascal** KZ Freiberg. Geheime Schwangerschaft. Bielefeld, Lorbeer Verlag 2008, s. 272.
- KZ Oederan. Bielefeld, Lorbeer Verlag 2008, s. 272.
- Čapková Kateřina – Frankl Michal** Nejisté útočiště. Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938. Praha, Paseka 2008, s. 424.
- Čechlovská Magdalena** Divadlo v terezínském táboře pomáhalo přežít. In: Hospodářské noviny, 16. 1. 2008, s. 12.
- Hitlerova olympiáda dala nacistům sílu. Kniha Christophera Hiltona odpovídá na otázku, proč svět neprohlédl propagandu. In: Hospodářské noviny, 15. 8. 2008.
- Černý Jiří** Když se řekne Jiří Lederer, ukloňme se až po pás. In: Hospodářské noviny, 7. 10. 2008.
- Černý Ondřej** Vyšla kniha chlapce z terezínského ghetta. In: Mladá fronta Dnes, 7. 3. 2008.
- Čvančara Jaroslav** Někomu život, někomu smrt – 3. díl: 1943–1945. Praha, Laguna 2008, s. 415.
- Daniček Jiří** Hannah Arendtová: Úvodní poznámky (ke knize Vita activa, která vyšla v nakladatelství Oikoymenth). In: RCH 5/2008, s. 8.
- Vzplanutí v Olomouci. Expresionistické tendence ve střední Evropě 1903–1936. In: RCH 3/2008, s. 14–15.
- Děkanovský Jan** Adlerův strašidelný karneval Terezín. In: Lidové noviny, 22. 3. 2008, s. 3.
- Derniers souvenirs.** Paris, Mémorial de la Shoah 2008, s. 63.
- Desky ukradené z terezínských náhrobků vykoupila sběrna na Lounsku.** In: www.novinky.cz/clanek/138185, 22. 4. 2008.
- Děti pojedou do Malé pevnosti.** In: Litoměřický deník, 11. 8. 2008.
- Divadelní texty z terezínského ghetta 1941–1945 /Theatertexte aus dem Ghetto Theresienstadt 1941–1945.** Hg. Lisa Peschel. Praha, Akropolis 2008, s. 560.
- Do Terezína se na jeden den vrátili vojáci.** In: Litoměřický deník, 6. 10. 2008.
- Drda Adam – Kroupa Mikuláš** Kruté století. Kapitoly z rozhlasového pořadu Příběhy 20. stole-

- ti. Praha, Radioservis ve spolupráci s Českým rozhlasem 2008, s. 208 + CD.
- Dva tisíce dětí Ireny Sendlerové.** Zachránila životy více než dvou tisíc židovských dětí, ale skoro nikdo o tom dlouhá desetiletí nevěděl. In: Litoměřický deník, 30. 5. 2008.
- Erben Petr** Těžko uvěřit. Ruth Eliášová zemřela v Izraeli 11. října 2008. In: TI 45/2008, s. 20.
- Esther.** In: Mladá fronta Dnes, 17. 1. 2008, s. 12.
- Exilová vláda a Židé.** Rozhovor s historikem Janem Láničkem vedla Alice Marxová. In: RCH 3/2008, s. 6–7, 17.
- Fedorovič Tomáš** Židovské evidenční karty – opomíjený pramen k historii perzekuce židovského obyvatelstva. In: TL 36/2008, s. 140–162.
- Filie obozu koncentracijného Gross-Rosen.** Informator. Editor Muzeum Gross-Rosen. Wałbrzych 2008, s. 106.
- Fire!** Anti-Jewish Terror on „Kristallnacht“ in November 1938. Hg. Stiftung Topographie des Terrors, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Stiftung Neue Synagoge Berlin-Centrum Judaicum, Der Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien und Bundesministerium des Innern. Berlin [2008], s. 166.
- Filipovič Zlata – Challenger Melanie** Umlčené hlasy. Dětské válečné deníky od I. světové války po Irák. Praha, Vyšehrad 2008, s. 281.
- Formánek Josef** Mluvití pravdu. Brutální román o lásce k životu. Praha, Smart Press 2008, s. 432.
- Fram-Cohen Michal** My Experience Translating “To Be an Actress” by Nava Shean. In: BT 65/2008, s. 6.
- Franek Jaro** Rehabilitácia fašizmu. Apologetika Tisa a Slovenského štátu stále pokračuje. In: RCH 4/2008, s. 11.
- Frankl Michal** Vězeň vězni vlkem. Bezohlednost a korupce v ghettu Terezín pohledem H. G. Adlera. In: Respekt 21/2008.
- František Langer slovem a obrazem.** Vzpomínky na Františka Langeru, kresby a karikatury. Vybrala, uspořádala, text k vydání připravila Milena Vojtková. Praha, Akropolis 2008, s. 232.
- Fröhlich František** Ani plakát se nedá – Dánští židé v Terezíně. In: TI 45/2008, s. 7.
- Geraubte Leben.** Zwangsarbeiter berichten. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag 2008, s. 357.
- Gerlach David** Juden in den Grenzgebieten: Minderheitenpolitik in den Böhmischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg. In: TStD 2008, s. 12–47.
- Gerlach Christian** Konference ve Wannsee, osud německých Židů a Hitlerovo zásadní politické rozhodnutí vyvraždit všechny Židy v Evropě. In: TSD 2008, s. 315–369.
- Georget Anne** Minna's Recipes – Theresienstadt 1944. In: BT 64/2008, s. 9.
- Goldstein Andrew** The Holocaust tree that re-grew across the globe. In Terezín camp 55 years ago, children planted a sapling to mark the New Zdar for Trees. Its “daughters” now grow in Izrael, the US-ang Northwood. In: The Jewish Chronicle, January 18, 2008, s. 36.
- Gregorová Gabriela** Generál skončil u knoflíků. In: Mladá fronta Dnes, 20. 2. 2008, s. 2.
- Gross Jan Tomasz** Strach. Největší poválečný protizidovský pogrom. Esej v historickém výkladu. Brno, JOTA 2008, s. 358.
- Grozdanovičová Doris** Evropské vyznamenání pro Felixe Kolmera. In: TI 44/2008, s. 13.
- Gruenbaum Michael** Theresienstadt Documents. Album of memorabilia collected by Margaret Gruenbaum during her stay in the ghetto, including a moving and sad letter written at the time of liberation was donated to Beit Theresienstadt / Grete Love. In: BT 64/2008, s. 8.
- Grüner Frank** Kultur und Alltag im Ghetto von Wilna. In: TStD 2008, s. 180–219.
- Guttmanová Božena** Historka o hřebenu. In: TI 45/2008, s. 11.
- Hrdinky bez medaile. In: TI 41/2008, s. 9.
- Q 509. In: TI 42/2008, s. 15.
- Halioua Bruno** Židovské matky osobností 20. století. Praha, Garamond 2008, s. 237.

- Heimans John** A Personal Passover Story – Ghetto Theresienstadt 1945. In: BT 65/2008, s. 10.
- Helden der Hoffnung – die Andersen Deutschen aus den Sudeten 1935–1989.** Hg. Alena Wagnerová mit einem Grusswort von Lenka Reinerová. Berlin, Aufbau Verlag 2008, s. 288.
- Herberstein Elsie – Georget Anne** Les Carnets de Minna. Paris, Editions du Seuil 2008, s. 155.
- Herkommerová Christina** Ženy za nacionálního socialismu. Přehled diskusí o historii. In: TSD 2008, s. 206–240.
- Hermannová Eva** Brundibár u Baltského moře – I. až 7. června 2008. In: TI 44/2008, s. 12. Po sedmdesáti letech. In: TI 45/2008, s. 13. Zapovězená hudba. In: TI 42/2008, s. 8.
- Hettnerová Magda** V Terezíně jsme živé oddělovaly od mrtvých. In: Mladá fronta Dnes, 13. 2. 2008, s. 2.
- Holocaust and Genocide Studies 2008.** Vol. 22. Published by Oxford University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum 2008, s. 196.
- Hořejš Miloš** Řešení jihotyrolské otázky v průběhu druhé světové války a české země II. In: TL 36/2008, s. 29–58.
- Hostovská Olga** Mecenáš Otakar Guth. In: RCH 9/2008, s. 10–11.
- Hošková Dominika** Poem for Egon Ledec. In: BT 64/2008, s. 14.
- Hotovo.** Národní hřbitov je pod dohledem. In: Litoměřický deník, 29. 11. 2008.
- Hyndráková Anna** Milá Lizinko, vážení přítomní! In: TI 45/2008, s. 6. – **Šplichalová Jana** Zemřela Anita Franková. In: TI 44/2008, s. 17.
- Chaloupková Erna** Rozloučení s Klárou Lavičkovou. In: TI 44/2008, s. 18.
- Chanan Rozen se dožívá 90 let.** In: RCH 10/2008, s. 15.
- „Childhood and Youth Under the Third Reich – A Gender Perspective“.** Women and Holocaust 2007 – the 4th International Meeting. In: BT 64/2008, s. 6.
- Chládková Ludmila** Kniha plná vzpomínek. Toman Brod: „Ještě že člověk neví, co ho čeká“ / A Book full of Memories. In: Z/N 2/2008. Loutkové divadlo / The puppet theatre. In: Z/N 4/2008. Modlitebna v L 225 / The Prayer Room in L 225. In: Z/N 2/2008. Policejní věznice gestapa – Strava vězňů v Malé pevnosti / Gestapo Police Prison – Prisoners' Diet in the Small Fortress. In: Z/N 3/2008. Terezínský domov Q 609 / The Terezín home Q 609. In: Z/N 4/2008. Zdi hovoří. Modlitebna v terezínském ghettu / The Walls Speak. Prayer Room in the Terezín ghetto. In: Z/N 2/2008.
- Chrástecský Ivo** Policie zadržela další dva zloděje destiček z Národního hřbitova. In: Litoměřický deník, 8. 8. 2008. Tři muže, kteří měli ukrást destičky z bronzu na Národním hřbitově, propustili z vazby. In: Litoměřický deník, 2. 10. 2008. Vlak doputoval do Bohušovic. Ojedinělý projekt přibližuje tragické osudy Židů a Romů za II. světové války. In: Litoměřický deník, 25. 6. 2008.
- Chuchma Josef** Lenka Reinerová čerpala ze vzpomínek. In: Mladá fronta Dnes, 30. 6. 2008.
- Ivanov Miroslav** A hořel snad i kámen. Ústí nad Orlicí, Oftis 2008, s. 192.
- Janáčková Eva** Ilustrovala Kafku i holokaust. V pražské Galerii Roberta Guttmanna se koná výstava děl grafičky Jarmily Katanové. In: Mladá fronta Dnes, 14. 10. 2008.
- Jančíková Hana** Občanské sdružení HADASA: Holocaust nebyl výmysl. In: TI 43/2008, s. 12.
- Janda Jindřich** Osobnost E. F. Buriana a divadlo. In: Lípa – Zpravodaj výboru národní kultury č. 3/2008, s. 17–19.
- Jelínek Jan** Útěky z terezínského pekla. In: Haló noviny, 7. 4. 2008, s. 8.
- Judt Tony** Poválečná Evropa. Praha, Slovart 2008, s. 1018.
- Kajzer Abraham** Za drutami śmierci. Dziennik z piekła „Riese“ – hitlerowskich obozów w Górach Sowich. Editor Muzeum Gross-Rosen, Wałbrzych 2008, s. 1412.
- Kaplan Karel** Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990. Praha, Karolinum 2008, s. 582.

- Kasal Tomáš** Zloděje na hřbitově zastaví světlo a kamery. In: *Mladá fronta Dnes*, 25. 11. 2008.
- Keydar Dani** Entrance Door of the Tabor Synagogue. In: *BT* 65/2008, s. 7.
- Kienzle Paula** Spuren sichern für alle Generationen. Die Juden in Rottenburg im 19. und 20. Jahrhundert. Münster, LIT Verlag 2008, s. 474.
- Kleker Jiří** Potřetí v Jeruzalémě / Our third time in Jerusalem. In: *Z/N* 1/2008.
 Projekty škol – Studentské semiáře na videu / School Projects – Student Classes on Video. In: *Z/N* 2/2008.
 Školní rok 2007/08 z pohledu vzdělávacího oddělení Památníku Tereziín / The 2007/08 School Year as Seen by the Tereziín Memorial Education Department. In: *Z/N* 3/2008.
 Tereziínská tryzna 2008 / Tereziín Commemoration Ceremony 2008. In: *Z/N* 3/2008.
 Workshop na téma současného antisemitismu a popírání holokaustu / A workshop on contemporary anti-Semitism and Holocaust denial. In: *Z/N* 4/2008.
- Klíma Ivan** Učitelka Kischová. In: *Literární noviny*, 5/2008, s. B.
- Kokoška Stanislav** Na neutrálním území. Československá zpravodajská expozitura v Haagu 1936–1940. In: *Dějiny a současnost*, 9/2008, s. 41–43.
- Konzentrationslager Flossenbürg 1938–1945.** Göttingen, Wallstein Verlag 2008, s. 316.
- Košťál Martin** Chytili zloděje z památníku. Z krádeže kovových jmenovek z Tereziína obvinili včera policisté muže z Mostu. In: *Lidové noviny*, 25. 4. 2008.
- Koura Petr** Kdo se směje, ukazuje zuby. Humor v každodenní protektorátní realitě. In: *Dějiny a současnost*, kulturně-historická revue 10/2008, s. 30–33.
- Kovařík Petr** Pozoruhodná verneovka třináctiletého chlapce. In: *Litoměřický deník*, 9. 2. 2008.
- Krákora Lukáš** Japonští turisté si poslechli „Křídlo pro Tereziín“. In: *Litoměřický deník*, 30. 5. 2008.
- Krásá Eda** Radostné zprávy. In: *TI* 45/2008, s. 13.
- Krsek Martin** „Brzdí nás komplex méněcennosti“. Kniha o zemi postižené odsunem. In: *Mladá fronta Dnes*, 7. 4. 2008, D3.
- Kryl Miroslav** Obraz nacistického režimu v deníku velvyslance USA W. E. Dodda (1933–1938) I. In: *TL* 36/2008, s. 7–28.
- Křišťálová noc v Sudetech.** Rozhovor s historikem Michalem Franklem zaznamenala Alice Marxová. In: *RCH* 11/2008, s. 10–11.
- Křížková Marie Rút – Brady George (Jiří)** O jednom z nás – Jiří Kurt Kotouč. In: *TI* 44/2008, s. 16.
- Kubičková Klára** „Do knížky napíšete i to, co byste nikomu neřekli“. In: *Mladá fronta Dnes*, 27. 10. 2008.
- Kudrna Ladislav** Projevy antisemitismu v československých pozemních a leteckých jednotkách za druhé světové války na Západě. In: *TL* 36/2008, s. 59–92.
- Kumperová Hana** Ztratily jsme kamarádku. In: *TI* 44/2008, s. 18.
- Kuna Milan** Dvakrát zrozený. Život a dílo Karla Reinera. Praha, H & H 2008, s. 484.
- Lahav Yael** What the Flames Did Not Consume by Michal (Maud) Beer. In: *BT* 65/2008, s. 10.
- Langhamerová Miroslava** Koncentrační tábor v Litoměřicích 1944–1945 / Concentration Camp in Litoměřice 1944–1945 / Das Konzentrationslager in Litoměřice 1944–1945: Průvodce stálou výstavou Památníku Tereziín / Guide to Permanent Exhibition / Führer durch die ständige Ausstellung. Editor Památník Tereziín. Praha, Oswald 2008, s. 66.
 Nová publikace o koncentračním táboře v Litoměřicích / A New Book on the Litoměřice Concentration Camp. In: *Z/N* 3/2008.
 Zánik a poválečná likvidace koncentračního tábora v Litoměřicích. Zapomenutý hrob. In: *TL* 36/2008, s. 93–123.
 – **Vajskebr Jan** Nápis v bývalé podzemní továrně Kalkspat v Richardu II. In: *TL* 36/2008, s. 216–218.
- Lauer mann Marek** Výstava Františka Zelenky v Kutné Hoře. In: *TI* 45/2008, s. 8.

- Leite Sophie – Louçã António** Bechers Ziel. Der Fall Manfred Weiss und Parallel-Diplomatie der SS (1944). In: TStD 2008, s. 148–179.
- Becherovy záměry. Případ Manfred Weiss a paralelní diplomacie SS (1944).** In: TSD 2008, s. 288–314.
- Leodová Mc Rita** Vážení přátelé! In: TI 44/2008, s. 13.
- Levy Yoel** Commemoration of Jewish Lawyers from Germany and Austria. In: BT 64/2008, s. 15.
- Lidé chtějí na terezínský hřbitov uspořádat sbírku.** In: www.novinky.cz/clanek/138076, 22. 4. 2008.
- Lidé při tryzně houfně kritizovali zloděje kovů.** In: Mladá fronta Dnes, 19. 5. 2008.
- Lieblová Dagmar** Památník obětem šoa v Kutné Hoře. In: TI 44/2008, s. 6.
- Zpráva o činnosti předsednictva Terezínské iniciativy za rok 2007. In: TI 43/2008, s. 5–6.
- Lifton Robert Jay** Nacističtí lékaři. Medicínské zabíjení a psychologie genocidy. Praha, BB/art 2008, s. 636.
- Littel Jonathan** Laskavé bohyň. Praha, Odeon 2008, s. 868.
- Literová Gabriela** Výroční zpráva Historické skupiny Osvětim. In: TI 41/2008, s. 17.
- Livni Mordechai (Maxi)** Activities at Beit Theresienstadt. The Annual Meeting 2008; Holocaust Remembrance Day. In: BT 65/2008, s. 2–3.
- **Livni Chava** Born in a Concentration Camp. In: BT 65/2008, s. 9.
- Löblová Stella (Michlovská)** Jeden ze 150 tisíc Terezínů. Mě smutné vzpomínky na Terezín. In: TI 44/2008, s. 8.
- Lorencová Anna** Napsal nám pan Jindřich Kolen z Mnichova. In: TI 45/2008, s. 13.
- Ze vzpomínek Evy a také Jana Ročkových. In: TI 42/2008, s. 13–15 a TI 43/2008, s. 16–17.
- Lukeš Alexander** Svatý týden v Terezíně. Praha, Naše vojsko 2008, s. 95 + 16.
- Lustig Arnošt** Kamarádi. Praha, Mladá fronta 2008, s. 514.
- Můj známý Vili Feld. Praha, Mladá fronta 2008, s. 261.
- O ženách. Rozhovor s Arnoštem Lustigem vedla Markéta Mališová. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 2008, s. 160.
- Zloděj kufrů. Praha, Odeon 2008, s. 345.
- Zpověď. Praha, Multisonic, 2008, s. 105.
- Marek Pavel – Bureha Volodymyr** Pravoslavní v Československu v letech 1918–1942. Příspěvek k dějinám pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) 2008, s. 532.
- Marxová Alice** Být alespoň číslem. Zapomenuté transporty Lukáše Příbyla. In: RCH 4/2008, s. 10.
- Exilová vláda a Židé. In: RCH 3/2008, s. 17.
- Záchranný kruh Oty Pavla. Zlatí úhoři v divadle Rokoko. In: RCH 12/2008, s. 15.
- Merová Evelina** Bez Anity. In: TI 44/2008, s. 17.
- Židovka z kufru. In: TI 44/2008, s. 13.
- Meyer Ahrich** Boden aneb Co se vědělo o Osvětimi. In: TSD 2008, s. 176–205.
- Boden oder: Das Wissen um Auschwitz. In: TStD 2008, s. 115–147.
- Michálková Jana** Chátrání objektu je konec. Nadační fond Leo Baeck Terezín bude shromažďovat peníze na obnovení bývalého posádkového domu armády. In: Litoměřický deník, 2. 10. 2008.
- Policie zajistila granátníky. Sousoší, které z Terezína zmizelo před 63 lety, objevili v antikvariátu u Mělníka. In: Litoměřický deník, 15. 3. 2008.
- Milotová Jaroslava – Frankl Michal** Stručný přehled činnosti Institutu Terezínské iniciativy v roce 2007. In: TI 43/2008, s. 9–10.
- Ministerstvo pomůže Terezínu s opravou hřbitova.** In: www.novinky.cz/clanek/137745, 17. 4. 2008.
- Miriám Červenka (1924–2007)** In: BT 64/2008, s. 16.
- Mlynář Vladimír** Kosta. Rozhovor přes dvě generace. Praha, Respekt 2008, s. 164.

- Motl Stanislav** Oběti a jejich vrazi. Praha, Rybka Publishers 2008, s. 414.
- Moulis Miloslav** Sto dní na vrcholu moci. Praha, Epoque 2008, s. 269.
- Mrázková Anna – Lišková Eva, roz. Polákovy z Luže** Památce těch, kteří se již nevrátili + Projev Tomáše Soukupa, starosty města Luže. In: TI 45/2008, s. 9.
- Munk Jan** Památník Terezín v roce 2007. In: TI 42/2008, s. 12.
- Naftalisohn Avi** Jíst košer v Praze. Košer styl a košer podstata v pražských restauracích – I.–II.; I. část In: RCH 9/2008, s. 12–13; II. část In: RCH 10/2008, s. 10–11.
- Na hřbitově v Terezíně někdo poničil stovky náhrobků.** In: www.novinky.cz/clanek/137671, 17. 4. 2008.
- Na Národní hřbitov se vrátilo 115 destiček.** In: Litoměřický deník, 19. 5. 2008.
- Na památku židovských občanů z Boskovic.** Z knihy J. Bránského: Osud Židů z Boskovic a bývalého okresu Boskovického 1939–1945. In: TI 41/2008, s. 18.
- Neander Joachim** Němci jako oběti Osvětími. In: TSD 2008, s. 241–287.
- Nejstarší nenávist** Rozhovor s Pierrem-Andrém Taguieffem. Z francouzského Časopisu Information Juive, září 2008 přeložila Alena Bláhová. In: RCH 11/2008, s. 6–7, 17.
- Nosek Bedřich** Vladimír Sadek (1932–2008). Zemřel zakladatel moderní české hebraistiky. In: RCH 7/2008, s. 15.
- Odhánil pravdu o svém otci.** Po 66 letech. V německém Bad Arolsensu otevírají dosud tajný a největší archiv se záznamy o obětech holocaustu. In: Mladá fronta Dnes, 18. 1. 2008.
- Oldřichová Lucie** Diplom ze skvrnitého tyfu. In: Medical Tribune, 18. 2. 2008, s. 8.
- Opfer als Akteure.** Hg. Fritz Bauer Institute. Frankfurt am Main, Campus 2008, s. 300.
- Ort des Terrors.** Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager Bd. 7 + 8. Hrsg. Wolfgang Benz und Barbara Distel. München, C. H. Beck 2008, s. 464 + 360.
- Osvětím?** Hrůza a příšerný hlad. Ve dvanácti do Terezína. Rozhovor s Martou Kottovou vedl Jan Šebelka. In: MF Dnes, 4. 2. 2008, s. D6.
- Palata Luboš** Seznam Ireny Sendlerové. Ve Varšavě zemřela v 98 letech Irena Sendlerová, která zachránila 2 500 židovských dětí z ghetta. In: Lidové noviny, 13. 5. 2008.
- Palová Helena** 15. mezinárodní braniborsko-český seminář pro učitele / The 15th International Czech-Brandenburg Seminar for Teachers. In: Z/N 4/2008.
- Památník Terezín vyhláší soutěž.** In: Litoměřický deník, 2. 4. 2008.
- Pařík Arno** Bezalel Narkiss (1926–2008). In: RCH 8/2008, s. 3.
Dva pražští chodci. Mařanová a Kafka v galerii Roberta Guttmanna. In: RCH 10/2008, s. 12–13.
Krátký život muzea. Richard Teltscher z Mikulova oceněn in memoriam. In: RCH 10/2008, s. 14–15.
Rozpuštěné postavy. Výstava ke 100. výročí narození malířky Helly Gutthové. In: RCH 2/2008, s. 12–13.
- Paul Allen** Katyň. Stalinský masakr a triumf pravdy. Praha, Knižní klub 2008, s. 487.
- Pavlát Leo** Zemřela Anita Franková (1930–2008). In: RCH 9/2008, s. 17.
- Pedagogové se školí o holocaustu.** In: Lidové noviny, 17. 3. 2008, s. 2.
- Pěkný Tomáš** Cizinec hledá byt. Sto let Egona Hostovského. In: RCH 4/2008, s. 16 až 17.
Kalendárium. In: RCH 1–12/2008, s. 20.
Muž, který nepodepsal. Před sto lety se narodil František Kriegel. In: RCH 5/2008, s. 16.
Osmnáct vzpomínek na válku. In: RCH 3/2008, s. 13.
Poláček v Rychnově pošestě. In: RCH 3/2008, s. 16.
Připomínal mi Kafku. Petr Eben (1929–2007). In: RCH 2/2008, s. 14.
Terezínské studie a dokumenty podvanácté. In: RCH 12/2008, s. 17.
- Peschel Lisa** Help Wanted: Scripts of Theresienstadt Theater. In: BT 64/2008, s. 15.
Proč se Dým v Terezíně nehrál. In: A2 kulturní týdeník, 16. 1. 2008.

- Petráček Zbyněk** Atlas starých časů. Etnografický přehled českých Židů z počátků emancipace. In: RCH 3/2008, s. 8–9.
- Petranský Ivan A.** Život pod hviezdou – osudy Tomáše Dezidera Munka. Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška 2008, s. 146.
- Pínard Richard Peter** Jan Jílovský und Karel Korp – Analyse einer Tragödie in der Presseabteilung der Nationalen Gewerkschaftszentrale der Arbeitnehmer. In: TStD 2008, s. 288–323.
Jan Jílovský a Karel Korp – Analýza tragédie v tiskovém oddělení Národní odborové ústředny zaměstnanecké. In: TSD 2008, s. 125–152.
- Plachá Pavla – Plachý Jiří** Der Wulkower Kollaborateur vor dem Außerordentlichen Volksgericht in Prag. In: TStD 2008, s. 48–63.
Wulkowský kolaborant před Mimořádným lidovým soudem v Praze. In: TSD 2008, s. 46–60.
- Plavec Michal** Bomby pod Řípem. Nálezy na Kralupy nad Vltavou, Neratovice, Veltrusy, Hněvice, Mělník, Roudnici nad Labem a další sídla během druhé světové války. Cheb, Svět křídel 2008, s. 278.
- Podskalská Jana** Z Wajdovy břítky Katyně jde mráz po těle. Polský filmový režisér splatil dluh vůči pravdě o polské historii a vyrovnal se i s vlastní rodinnou tragédií. In: Litoměřický deník, 17. 9. 2008.
- Poláková Miroslava** Projekty škol: každodenní práce pedagoga – zpověď jedné paní učitelky / School projects: A teacher's everyday work – the confession of a female teacher. In: Z/N 4/2008.
- Poliačik Vlastimil** Pestrý životní příběh pražského kluka. In: Litoměřický deník, 26. 1. 2008.
- Police objevila desky ukradené z terezinského hřbitova ve sběrně.** In: www.novinky.cz/clanek/137850, 22. 4. 2008.
- Poloncarz Marek** K procesům se zaměstnanci policejní věznice gestapa Malá pevnost v Terezíně před Mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích. In: TL 36/2008, s. 179–197.
Tschechische Häftlinge im KZ Auschwitz-Birkenau. In: TStD 2008, s. 220–287.
- Pressburger Chava** Cesta deníku Petra Ginze po světě. In: TI 41/2008, s. 19.
- Pringleová Heather** Velký plán. Praha, BB/art 2008, s. 448.
- Procházka Tomáš** Nacista „doktor Smrt“ se ukryl v Jižní Americe. In: Litoměřický deník, 10. 7. 2008.
V Berlíně se našly původní stavební plány Osvětimi. In: Litoměřický deník, 10. 11. 2008, s. 11.
- Příběh Jindřicha Hory.** Z písemných vzpomínek Jindřicha Hory upravila Anna Lorencová. In: TI 44/2008, s. 10.
- Ptáčková Zuzana** Minulost v čase přítomném. In: Týdeník Televize 15/2008.
- Ptaly se: Proč? / They asked: Why?** Ukrývané děti vzpomínají / Recollections of the “Hidden Children”. Vzpomínky členů Hidden Child Praha / Recollections of the members of the Hidden Child Prague. Zprac. Magdalena Tománková a Indra Ostrá. Překlad do angl. Pavla Ross. Vydal Hidden Child, Praha. Pardubice, Štěpán Bartoš 2008, s. 83.
- Putík Daniel** Před šedesáti lety. Diskuse s pamětníky na Jom ha-acmaut. In: RCH 6/2008, s. 17.
- Reiner-Eichnerová Ilse** Očima dítěte. Z angl. orig. Trough the Eyes of a Child přeložila Alena Zikmundová. Vsetín, Diakonie ČCE 2008, s. 119.
- Restituce zkonfiskovaných uměleckých předmětů.** Přání nebo realita? Dokumentace, identifikace kulturních statků obětí II. světové války. Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Liberci. Editor Mečislav Borák a Ústav pro soubornou dějiny a Akademie věd České republiky. Praha, Tilia 2008, s. 293.
- Ročková Eva roz. Porgesová** Vzpomínky. Z životních příběhů autorky pro časopis TI připravila Anna Lorencová. In: TI 42/2008, s. 13–15.
- Rosenbaum Antonín** Vzpomínky stále živé. Jeden ze 150 tisíc Terezínů. Vzpomínky Antonína Rosenbauma upravila Eva Štichová. In: TI 43/2008, s. 17–18.
- Rozhovor se Stašou Fleischmannovou vedla Anna Lorencová.** In: TI 45/2008, s. 18–20.

- Ruth Bondy on the Birkenau Family Camp:** Education in the Shadow of Crematoria. In: BT 64/2008, s. 6.
- Rybár Ctibor** Do půlnoci času dost. Praha, Academia 2008, s. 440.
- Sachs Eva** Bolestné echo času / Painful Echo of Time. České Budějovice, Herbia 2008, s. 159.
- Schultz Ingo** Viktor Ullmann: Leben und Werk. Stuttgart-Weimar, Gemeinschafts-ausgabe der Verlage Bärenreiter, Kassel und J. B. Metzler 2008, s. 279.
- Sedlák Petr** Židé v českých zemích v letech 1945–1949. In: TSD 2008, s. 13–45.
- Sedláková Monika** Co skrývají Okupační vězeňské spisy. In: TL 36/2008, s. 198–210.
- Seemann Richard** Nacistické knihovny. In: Britské listy, 30. 3. 2008 + <http://blisty.cz/2008>.
- Seifertová Nad'a** Milada Horáková – připomenutí internace v policejní věznici gestapa – Malá pevnost Terezín / Milada Horáková – a remembrance of her internment at the Small Fortress in Gestapo police prison in Terezín. In: Z/N 1/2008.
Publikace „Pokoj 127, Domov mládeže Q 708 Terezín“ / The “Room 127, Youth Home Q 708, Terezín” Publication. In: Z/N 2/2008.
- Seminar for Members of the Third Generation on Multiculturalism in Israel and in Europe.** In: BT 65/2008, s. 12.
- Shlain Margalit** The Bialystok Children in Ghetto Theresienstadt – Tragedy and Trickery. In: BT 64/2008, s. 7.
Reactions of our Members to the Article about the Bialystok Children, Newsletter No. 64: Debora Klementynowski – The Face of one of a Thousand; Eliezer (Leizer) Moldovan – the Pioneer who did not reach the Land of Israel. In: BT 65/2008, s. 11.
- Schahar Sima** Dr. Leo Kraus – Man of Many Merits. New documents testify to the work of Dr. Leo Kraus. In: BT 64/2008, s. 10.
- Smolová Helena** Mezinárodní seminář „Holokaust ve vzdělávání“ v Památníku Terezín / the “Holocaust in Education” international seminar in the Terezín Memorial. In: Z/N 1/2008.
Semináře „Jak vyučovat o holokaustu“ / The “How to Teach about the Holocaust” Classes. In: Z/N 2/2008.
Výtvarná a literární soutěž 2008 / Art and Fiction Contest 2008. In: Z/N 3/2008.
- S Pavlem Štinglem o dokumentární tvorbě.** S Pavlem Štinglem hovořila Anna Lorencová. In: TI 44/2008, s. 14–15.
- Spiegel Paul** Kdo jsou Židé? Praha, Barrister & Principal 2008, s. 228.
- Stará Anna** Gavrilko Princíp. Ústí nad Labem, Severočeská vědecká knihovna spolu se Severočeským klubem spisovatelů 2008, s. 24.
- Stern David** Fortunes of a Theresienstadt Cookbook. In: BT 64/2008, s. 9.
- Stránský Michal** Čtyři čísla časopisu za rok. In: TI 42/2008, s. 10.
Vzpomínka na zahájení transportů do Lodže a Terezína. In: TI 2008, s. 4–5.
- Stránský Pavel** Inter arma non silent Musae. In: TI 44/2008, s. 11.
Křest na Židovské obci v Praze. In: TI 45/2008, s. 6.
Pamětní kámen pro Freydyho Hirsche. In: TI 43/2008, s. 11.
Světly okamžik. In: TI 44/2008, s. 20.
- Study Day for Yad Vashem Museum Guides on the topic of “Children and Family in Ghetto Theresienstadt”.** In: BT 64/2008, s. 4.
- Stuchlíková Alice** Multikulturní výchova jako cesta naděje. In: TI 44/2008, s. 5.
- Svoboda Bohumil – Polc Jaroslav V. Kardinál Josef Beran.** Životní příběh velkého vyhnance. Praha, Svoboda 2008, s. 280.
- Svoboda Richard** Stalo se před časem. In: TI 41/2008, s. 13.
- Svobodová Kateřina – Frankl Michal** Paměť Šoa. Sbíрка Rozhovorů s pamětníky uložená v Židovském muzeu v Praze. In: TI 45/2008, s. 15–16.
- Šebelka Jan** Osvětím? Hrůza a příšerný hlad, ve dvanácti do Terezína. In: Mladá fronta Dnes, 4. 2. 2008.
- Šindelářová Lenka** 50 Jahre Zentrale Stelle in Ludwigsburg. Strafverfolgung von NS-Ver-

- brechen am Beispiel des „Lagerinspektors“ von Theresienstädter Ghetto. In: TSdD 2008, s. 64–114.
- Zentrale Stelle v Ludwigsburgu a trestní stíhání nacistických zločinů. In: TSD 2008, s. 61–124.
- Šmolová Jana** Policejní věznice gestapa. Venkovní pracovní komanda/ The Gestapo Police Prison. The external work commandos. In: Z/N 1/2008.
- Špringl Jan** Perspektivy vzdělávací činnosti Památníku Terezín. In: TL 36/2008, s. 211–215.
- Projekt multimediální učebny / Meeting Centre with Multimedia Technology. In: Z/N 3/2008.
- Projekt „Vagon“ / The “Railway Carriage” Project. In: Z/N 2/2008.
- Seminář českých pedagogů v Památníku Yad Vashem / Seminar of Czech teachers in the Yad Vashem Memorial. In: Z/N 4/2008.
- Šteflová Lenka** Časopis Kamarád. In: TL 36/2008, s. 163–178.
- Štichová Eva** Co oheň nespálil. In: TI 45/2008, s. 13.
28. září v Aši – sedmdesát let po Mnichovu. In: TI 45/2008, s. 7.
- Dva rozhovory. In: TI 45/2008, s. 11.
- Jak drobný děšť osudy lidské poprchávající mezi temnotami. (Hanuš Bonn). In: TI 45/2008, s. 12.
- Knihla návratů. In: TI 41/2008, s. 8.
- Knihla veršů Kratičky. In: TI 41/2008, s. 8.
- Německý kabaret v terezínském ghettu. In: TI 45/2008, s. 8.
- Ocenění za práci v Terezíně. In: TI 45/2008, s. 12.
- Po stopách minulosti na cestě k vzájemné účtě. In: TI 43/2008, s. 12–13.
- Ruth Bondy o sobě i o nás. In: TI 43/2008, s. 11.
- Zločin a trest. In: TI 41/2008, s. 8.
- Židé v boji a odboji. In: TI 44/2008, s. 8–9.
- Ghetto jménem Baluty. In: TI 43/2008, s. 12.
- Žpomínka na nekamárádku. In: Literární noviny, 25. 3. 2008.
- Upřímně o nesnadné minulosti. In: Lidové noviny, 4. 9. 2008.
- Tag des Gedenkens an die Oper des Nationalsozialismus.** Gedenkstunde des Deutschen Bundestages. Berlin, 25. Januar 2008 / Day of Remembrance for the Victims of National Socialism. Ceremony of Remembrance at the German Bundestag. Berlin 2008, s. 61.
- Takových lidí už je málo.** Rozhovor s historikem a dokumentaristou Lukášem Příbylem zaznamenala Alice Marxová. In: RCH 10/2008, s. 6–7, 13.
- Tarsi Anita** From the director's desk. In: BT 65/2008, s. 2.
- Terezínská tryzna letos ve stínu krádeže na Národním hřbitově:** Projev předsedy Senátu PČR Přemysla Sobotky na pietním aktu: In: TI 44/2008, s. 3.
- Terezínskou krádež projedná soud v březnu.** In: Litoměřický deník, 29. 11. 2008.
- Terezínský hřbitov bude o víkendu hlídat policie.** In: www.novinky.cz/clanek/137975, 18. 4. 2008.
- Thiel Martin** Informace pro žadatele o tzv. Ghetto-Rente. In: TI 41/2008, s. 6.
- Tsur Jacov** Komiks pro koncentračnickou umělkyni. Z němčiny přeložil Pavel Stránský. In: TI 44/2008, s. 7.
- K 65. výročí zájmových transportů z Terezína. Z angl. přeložil Pavel Stránský. In: TI 44/2008, s. 4.
- Uhlíř Jan B.** Protoktorát Čechy a Morava v obrazech. Praha, Ottovo nakladatelství 2008, s. 799.
- Vajskebr Jan** Hasiči v Terezíně. In: TL 36/2008, s. 124–139.
- Valeš Jan** Koncentrační tábor Holýšov 1944–1945. Francouzské deníky. Holýšov, Jan Valeš 2008, s. 120.
- Vančurová Marta** Zmizelí sousedé. In: Literární noviny, 18. 2. 2008, s. 2.
- Věci dívek z Terezína se dostaly až do Spolkového sněmu.** In: Mladá fronta Dnes, 24. 1. 2008.
- Vidláková Michaela** A přece jsem přežil. In: TI 43/2008, s. 13–14.
- Jeden zápis z dívčího deníku. In: TI 44/2008, s. 12.
- Jeden ze 150 tisíc Terezínů. Terezín očima dítěte. In: TI 41/2008, s. 10–12.

- Literární a výtvarná soutěž v Památníku. In: TI 44/2008, s. 6.
 50. jubileum Aktion Sühnezeichen Friedensdienste (ASF). In: TI 44/2008, s. 2.
 – **Radvanovský Artur** Oslava v německé škole + Laudatio Dr. Wolframa Mayera zu Uptrup. In: TI 45/2008, s. 10–11.
- V Malé pevnosti v Terezíně vystavuje Lubomír Pešek.** In: Litoměřický deník, 12. 8. 2008.
- Vrbová Gerta** Komu věřit, koho oklamat. Praha, G plus G 2008, s. 200.
- Weikert Petr** Terezín se pokouší vstát z mrtvých. Už potfetí. Po odchodu armády se politici už jedenáct let snaží oživit skomírající Terezín. In: Praha, Hospodářské noviny, 15. 9. 2008.
- Weniger Kay** Zwischen Bühne und Baracke. Lexikon der verfolgten Theater-, Film- und Musikkünstler 1933–1945. Mit einem Geleitwort von Paul Spiegel. Berlin, Metropol Verlag 2008, s. 447.
- Werner Pavel** Vzpomínka na Křišťálovou noc v Trutnově. In: TI 45/2008, s. 13.
- Wistrich Robert Solomon** Hitler a holocaust. Praha, Slovart 2008, s. 328.
- Year Book 2008.** LIII. Ed. Leo Baeck Institute. Oxford, Berghahn Books 2008, s. 388.
- Zapomenutí hrdinové / Vergessene Helden.** Němečtí odpůrci nacismu v českých zemích / Deutsche NS-Gegner in den böhmischen Ländern. Vydalo Muzeum města Ústí nad Labem – Tomáš Vokurka. Ústí nad Labem 2008, s. 95
- Zeszyty Majdanka.** Tom XXIV. Editor Państwowe Muzeum na Majdanku-Towarzystwo Opieki nad Majdankem, Lublin 2008, s. 333.
- Z terezínského hřbitova zmizelo dalších 700 destiček.** In: www.novinky.cz/clanek/137893, 22. 4. 2008.
- Žalmy C&K Vocal.** In: Divadelní noviny, 18. 3. 2008, s. 2.
- Židovská ročenka 2008–2009/5769.** Vyd. Federace Židovských obcí v České republice. Praha 2008, s. 216.

Sestavila Marie Poljaková

TEREZÍNSKÉ LISTY 37/2009
SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení doc. PhDr. Vojtěch Blodíg, CSc., Anna Hyndráková,
prof. PhDr. Miroslav Kryl, CSc., Miroslava Langhamerová, PhDr. Jan Munk, CSc.,
PhDr. Marek Poloncarz a Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Osvald s použitím obálky Milana Janáčka

Překlad: Jan Valeška (do angličtiny),

Peter Zieschang (do němčiny)

Výkonný redaktor: Miroslava Langhamerová

Pro Památník Terezín vydalo v roce 2009 Nakladatelství OSWALD®, Praha

Náklad 600 kusů

ISBN 978-80-87242-12-4

© Památník Terezín, 2009

tak mnoho znamenitých medailérských kolekcí.

Kromě samostatných výstav a četných účastí na kolektivních prezentacích zúčastnil se rovněž výstav ke kongresům FIDEM v Krakově, Florencii a Lisabonu.

Jeho dílo je zastoupeno ve sbírkách Národní galerie v Praze, ale převážná část je uložena v Mlázovicích, kde se nachází stálá galerie umělcova díla. Právě v Mlázovicích Jiří Korec 7. července 2004 zemřel.

Do sbírek Památníku Tereziín byla zakoupena jeho plastika Matka s dítětem (1986), plaketa Mučedník (1983) a medaile Dětské oči (1975). Plastika Matka s dítětem vyjadřuje pocity válečných matek. Strach, který je zde patrný, se spojuje s ochranným instinktem mateřské lásky. Plaketa Mučedník znázorňuje osud všech obětí válek a medaile Dětské oči odráží strach a úzkost z osudů všech internovaných dětí. Právě děti jsou nejpůsobivějším mementem obětí jakýchkoliv válek.

Martina Šiknerová

PA MÍT NK TEREZÍN
TEREZÍN MEMORIAL
PA MYTNK TEREZÍN
GEDENKSTTTE THERESIENSTADT

ISBN 9788087242124

9 788087 242124